

ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ

ГОСПІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ
І НАУКОВО-ЛІТЕРАТУРНИЙ
МІСЯЧНИК

III-IV

**ВИЗВОЛЬНИЙ
ШЛЯХ**

Суспільно-політичний і науко-
во-літературний місячник
Видає
Українська Видавнича Спілка

**LIBERATION
PATH**

Ukrainian Political, Social,
Scientific & Literary Magazine
Published monthly by
Ukrainian Publishers Ltd.

No. 3-4 (276-77), March-April, 1971, Vol. XXIV

Головний редактор Г. Драбат

Редакція і Адміністрація
200, Liverpool Road, London, N1 1LF Great Britain
Tel.: 01-607-6266/7

ЗМІНА УМОВ ПЕРЕДПЛАТИ «В. Ш.» НА 1971 РІК

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ «ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ» НА 1971 Р.

Країна	річна передплата	піврічна передплата	чвертьрічна передплата	окреме число
Австралія	10 дол.	6 дол.	3,50 дол.	1 дол.
Австрія	200 шіл.	110 шіл.	60 шіл.	20 шіл.
Аргентина	20 н. пез.	10 н. пез.	5 н. пез.	2 н. пез.
Бельгія	420 б. фр.	220 б. фр.	120 б. фр.	40 б. фр.
В. Британія	3 ф. 75 п.	2 ф.	1 ф.	35 п.
Канада	12 дол.	6 дол.	3 дол.	1 д. 20 ц.
США	12 дол.	6 дол.	3 дол.	1 д. 20 ц.
Німеччина	34 н.м.	18 н.м.	9 н.м.	3 н.м.
Франція	52 фр.	27 фр.	14 фр.	5 фр.
Швеція	50 кор.	26 кор.	14 кор.	5 кор.

В інших країнах — рівновартість американських доларів.

Адреси наших Заступників на стор. 2.

Обкладинка роботи проф. Р. Лісовського

Printed in Great Britain by Ukrainian Publishers Ltd., 200 Liverpool Rd., London, N1 1LF

Визвольний ШЛЯХ

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ І НАУКОВО-ЛІТЕРАТУРНИЙ МІСЯЧНИК

Кн. 3-4 (275-6)

БЕРЕЗЕНЬ-КВІТЕНЬ, 1971

Річник XXIV

Зміст III-IV-ої книжки

— БОРИТЕСЯ — ПОБОРЕТЕ! (У 110-ту річницю з дня смерти Тараса Шевченка)	259
Р. Задеснянський: ЗЛОЧИН ЗРАДИ ПЕРЕД »СУДОМ СУМЛІННЯ« (Драматична поема Лесі Українки »На полі крові«)	263
Микола Зеров: ЛЕСЯ УКРАЇНКА (закінчення, 2)	273
Інж. Г. М'яло: МОСКОВСЬКИЙ ІМПЕРІАЛІЗМ І ЙОГО АГРЕСИВ-НІСТЬ (Історичний перегляд від 1169-го до 1920-го року, 3)	289
Павло Штепа: РАВСТВО І ДЕСПОТІЯ МОСКВИНІВ	301
К. П. Стрижак: ПО СЛІДАХ ГЕРОДОТА (продовження, 3)	326

Поезія і проза

Володимир Янів: НАСТРОЇ (IV. Тура)	352
Наталена Королева: 1313 (Повість. Розділи: I. Четверта заповідь, II. Манівці)	353
Ярослав Курдидик: ЕТЮДИ І ПОЕЗІЇ (Галки, Зелена повіль, Рефлексії, Квінтет, Я — і мій друг Травень, Геометрія Травня, Рідні голуби)	375-378
Володимир Янів: РЕФЛЕКСІЇ У ЛІТАКУ	379
Д-р Олекса Воропай: АНГЛІЯ ЗБЛИЗЬКА (Щоденник нового поселенця, 19)	387

Проблеми й огляди

Роман Сенків: »БЕЗКЛЯСОВЕ СУСПІЛЬСТВО«	405
Євген Алетіано: НАРИС ІСТОРІЇ ОУН	409
Степан Радіон: З НОВИХ ВИДАНЬ (»Крайове господарське товариство Сільський Господар...«, »Кінофільмова експедиція«, »Записки лікаря«)	412

Передрук дозволений за поданням джерела

ВИДАЄ »УКРАЇНСЬКА ВИДАВНИЧА СПІЛКА«
ЛОНДОН

ЗАСТУПНИКИ «ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ»

АВСТРАЛІЯ:

Folkshs Library & Book Supply
16 a, Prospect Street,
GLENROY, W. 9, Vic., Australia.

Mr. W. Lytwyn
7, Borrowdale St.,
Red Hill, A.C.T.

Сідней і околиця:

C. Mishchuk
12, Victory St.,
Belmore, N.S.W.

АВСТРІЯ:

M. Petruszczak
Watzmannstr. B. A/Z. 2,
Salzburg-Aigen.

АРГЕНТИНА:

W. Zastawnyj
Soler 5039,
Buenos Aires.

БЕЛЬГІЯ:

Omelan Kowal
Bd. Charlemagne, 72, Bruxelles, 4.

КАНАДА:

W. Makar
140, Bathurst Str.,
Toronto, 2 B, Ont.

НІМЕЧЧИНА:

"Shlach Peremohy"
München, 8.
Zeppelinstr. 67.

ПАРАГВАЙ:

I. Lytwynowych
Casilla de Correo, 70,
Encarnation.

США:

Mr. H. Cebrij
315 E. 10th St.,
New York, N.Y. 10009,
U.S.A.

Чикаго і околиця:

Bohdan Kaszuba
1147 N. Mason Ave.,
Chicago, Ill. 60651.

Філадельфія і околиця:

Mykola Tymczuk
9788, Cowden Street,
Philadelphia, 19115 Pa.

Ціна цього числа в Кольпортерів і Заступників — 50 пенсів або 1 дол. 50 ц. Всіх Кольпортерів і Передплатників поза Великобританією просимо розраховуватися з нашими Заступниками. Про кожну зміну адреси просимо повідомляти головну Адміністрацію в Лондоні.

~~~~~

«ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ» — ЦЕ НАЙКРАЩИЙ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ І НАУКОВО-ЛІТЕРАТУРНИЙ МІСЯЧНИК ДЛЯ КОЖНОГО УКРАЇНЦЯ І КОЖНОЇ УКРАЇНКИ НА ЧУЖИНІ. СЛУЖИТЬ ТІЛЬКИ ІНТЕРЕСАМ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ І ЙОГО БЕЗКОМПРОМІСОВІЙ БОРОТЬБИ ЗА УССД!

СПОВНІТЬ СВІЙ ОБОВ'ЯЗОК: ВПЛАТИТЬ ПЕРЕДПЛАТУ, ПРИСІДНАЙТЕ НОВИХ ЧИТАЧІВ І ПЕРЕДПЛАТНИКІВ ТА РОЗПОВСЮДЖУЙТЕ ЙОГО ВСЮДИ, ДЕ ЖИВУТЬ УКРАЇНЦІ.

~~~~~

БОРІТЕСЯ — ПОБОРЕТЕ !

(У 110-ту річницю з дня смерті Тараса Шевченка)

В історії української нації Тарас Шевченко цілком виняткова й неповторна постать. Він з плеяди тих Духових Велетнів, що їх Боже Провидіння посилає народам у час найбільшої неволі, руїни, рабства й занепаду нації.

Появився Тарас Шевченко тоді, коли горда й славна колись спільнота русичів-українців перетворювалась на безвольних рабів, коли в пам'яті тодішніх поколінь затирались рештки слави козацької нації, її лицарського духу. Нащадки «лицарів преславних» — як казав сам Т. Шевченко — «пудром обсипались на цариці патинки лизали». Козацька Україна «заснула», а з нею — і її «п'яна слава». Сини України — одні на чужій роботі, як раби-кріпаки, а інші — слухняно служили московським царям і псарям, як «лакеї з кокардами на лобі». В Україні розпаношувалась «грязь Москви» і «варшавське сміття». Гордих і непокірних нащадків славних колись «прадідів великих» — наїзники силою перетворювали на кріпаків, а ті, що повинні були «будити Україну», самі присипляли її великою силою слів, нанесених із чужого поля.

Загально, це був час розкладу суспільств, панування брутальної сили, обезцінювання духових вартостей, натомість звеличування матеріалізму, що відривав людей від Божих законів, від своєї нації та її призначення на землі. Як і тепер, новітні Юди продавали за «тридцять срібняків» геніїв і пророків, а фарисеї розпинали їх без жодного докору сумління.

Серед мільйонів «свинопасів», фарисеїв, юд-запроданців, обманців, грошолобів, себелюбів, чванькуватих і жорстоких опричників — Тарас Шевченко справді був Прометеем, символом безстрашного борця за людську гідність і національне визволення.

Яку ж спадщину він залишив нам? Що в ній таке вічне й сильне, що примушує кожне пошевченківське покоління української нації сприймати її, як найбільші національні скарби й святощі?

Перш за все — це Шевченкові ідеї. А система його ідей — система Божих правд, сукупність найкращих традицій української нації, її культури й історичного минулого, система розуму й серця наших славних предків. Власне, цей вічний закон Божої справедливості і національної правди, що його освятили своєю кров'ю наші «прадіди великі», Шевченко відродив і відновив своїм Словом у свідомості «приспаної» нації, що вже втрачала пам'ять про минуле і візію майбутнього.

Шевченкове Слово стало джерелом духового відродження української нації. Ціла його творчість — неоціненні перлини-скарби, з яких

випливає самопізнання нації, її духової сили й призначення на землі. Кожний його вірш нанизаний такою чистою і безмежною любов'ю до України, до рідної традиції і бувальщини, до славного минулого, до правди і волі, що скільки разів гортаємо сторінки його безсмертного «Кобзаря» — завжди відчуваємо, що він володар наших душ і сердець.

Тарас Шевченко — мислитель-геній, значно перевищує все те, що звичайно вміщається у понятті «найбільший поет» чи «народний співець». Грізний у священному гніві до своїх сучасників, що покірно терпіли вороже ярмо і служили «чужим богам», він одночасно — як старозавітні пророки — сповіщав їм прихід національного Мойсея, що виведе свій народ з неволі й рабства, запровадить його до «землі обіцяної». Але його сучасники не пізнали й не розуміли, що тим національним Пророком був сам Т. Шевченко, проголосивши:

»Воскресну нині, ради їх —
Людей закованих моїх,
Убогих нищих!.. Возведу
Малих рабів отих німих!
А на сторожі коло їх
Поставлю Слово!..«

Прометейське Шевченкове Слово просто приголомшило його сучасників, бо ні вони, ні пізніші їхні епігони, не могли зрозуміти душі народу-нації, дару і сили її пророка. Вони бачили в ньому тільки кобзаря-співця і зворушливо деклямували: «Не на шовкових пелюшках, не у великому палаці, — у хатині бідній він родивсь, серед неволі, тьми і праці». Але це не був, і не є, правдивий Шевченко, бо ні його кріпацтво, ні його тяжке невільничє життя, ні знущання над ним («Мучусь, караюсь, але не каюсь!») — не робили з нього вбогого мужика, кобзаря-співця невільників і рабів. У пророків-геніїв соціальне (чи т. зв. класове) походження не визначає їхньої істоти, бо вони перш за все плід всенародний, плід того духу, що «тіло рве до бою».

Шевченко був найбагатший з усіх, як духовий велетень, обдарований Богом неповторною геніяльністю. Серед неволі й тьми — він став Прометеем. Скаля Шевченкової любови до України — безмежна, доходить до його повної резигнації з особистого життя і щастя. Засланий з України в холодну й непривітну північ московської імперії, він думав не про себе, не про свою долю, а про Україну, відчуваючи своїм прощим духом —

»... Як Україну злії люди
Присплять, лукаві, і в огні
Її окрадену збудять!..«

Тому й звертається до сучасних йому й наступних поколінь із закликом: «Свою Україну любіть, любіть її во врем'я люте... за неї Господа моліть».

Шевченкові поетичні візії вільної людини, щасливої сім'ї, суверенної нації «в народів вольному колі» — це найсправедливіша концепція

побудови життя людей і народів. У його посланні »Живим, мертвим і ненародженим... землякам моїм в Україні і не в Україні сущим« — висловлена найповніша істота самої нації, як пов'язаність спільноти живих, мертвих і ненароджених поколінь. Хто не знає своїх предків, »їх діл незабутніх«, їхніх ідей і духової спадщини, той не розуміє і свого призначення, як члена нації, животіє без візії майбутнього.

Найгірше й найстрашніше не фізичне, а духове рабство, що допомагає наїзникам тримати поневолений народ закутим у кайдани. Тому так гнівно й суворо картав Шевченко »славних прадідів великих правнуків поганих«, що з »чужого поля« принесли в Україну »великих слів велику силу, та й більш нічого...«:

»Як би ви вчилися так, як треба,
То й мудрість би була своя;
А то залізете на небо:
І ми — не ми, і я — не я!
І все те бачив, все те знаю:
Немає пекла, ані раю,
Немає й Бога, тільки я,
Та кудий німець узловатий,
А більш нічого...«

Цієї мудрости, мудрости наших »прадідів великих«, забракло поневоленій українській нації, сини якої не за Україну, а за її катів боролись і вмирали:

»Так ось як кров свою лили
Батьки за Москву і Варшаву,
А нам, синам, передали
Свої кайдани, свою славу!«

Духове рабство стало причиною, що й Шевченків »Заповіт« ще й досі не здійснений. Поховавши Шевченка »на Вкраїні милій«, плакали і справляли поминки, замість »рвати кайдани« і »вражою, злою кров'ю волю окропити!« Поховали, а самі далі залишилися рабами або витнанцями з рідної землі. Але не всі, бо Шевченкове Слово відродило в Україні »плем'я непокірних«, Лесиних »месників дужих«, що перекували Слово Пророка на »твердую крицю«, на »гострий, безжалісний меч«, що став єдиною запорукою здійснення Шевченкового »Заповіту«.

Український народ далі в такій самій тяжкій московській неволі, як і був за Шевченка. Навіть у більшій, бо й »молитись ворог не дасть«. Проте »душі живої« московські окупанти вже не спроможні закувати. Віще Шевченкове Слово, його невмирущий дух — перемогли. Вже ніхто не в силі вирвати Шевченка з душі українського народу. Знають це й московські наїзники, тому намагаються хоч відібрати українському народові правдивого Шевченка і підсунути йому фальшивого, такого, якого вони ще можуть терпіти й визнавати. Удавано прославляють його, а насправді хочуть і по смерті розп'яти та стерти пам'ять по ньому. Фальшують Шевченкову ідейну спадщину, проголошують

його »пролетарським поетом«, »матеріялістом«, »атеїстом«, що проповідував »клясову боротьбу« і »братерство« з московським народом. Найбільших патріотів, борців за волю України, плямують як »розбійників«, хоч у Шевченка саме вони »розбійники неситі«.

»Брешеш, людоморе:
За святу правду, волю
Розбійник не встане,
Не розкує закований
У ваші кайдани
Народ темний...«

Прийде »день радости«, — пророкував Т. Шевченко, — коли над тими »розбійниками неситими« — »розпадеться кара і повіе вогонь новий з Холодного яра«.

Отого вогню з »Холодного яру«, отої кари українського народу боялися московські царі, бояться і їх наступники — червоні московські імперіялісти.

Шевченко »викресав« революційно-визвольну »іскру вогню великого«, навчив нас, »чийх батьків ми діти, ким і за що закуті«, зірвав темну московську заслону, що закривала тисячолітню українську культуру й історію.

Шевченкові ідеї вже породили багаті жнива, на них вирости і виховалися цілі покоління української нації, нові когорти борців — сильних, незламних, нездоланих, що послідовно здійснюють його клич: »Борітеся — поборете, вам Бог помагає!«

Сьогодні в поневоленій Україні вже тисячі тих, що »мучаться, караються, але не каються«, що духом своїм перемагають торттури й фізичну смерть. Це доказ, що здійснюються Шевченкові пророчі слова: »Не вмирає душа наша, не вмирає воля, і неситий не виоре на дні моря поля, не скує душі живої і слова живого«.

»В Україні і не в Україні суцим« Шевченко залишив свій »Заповіт«, своє »Послання«, свою безсмертну спадщину, щоб черпати з неї любов до України, силу й віру в перемогу правди української нації.

Передаймо Шевченкову спадщину, правдиву, як »Господа слово«, молодому українському поколінню, щоб збудити в нього національну гідність, віру й любов до Шевченкової нації. Шевченкова Україна — зруйнована, поневолена й розп'ята, але непокірна, незламна, горда й могутня своїм духом, свідома своєї місії. І справді, немає у світі »другої« України, немає »другого« Дніпра... України, де »воля виростала, Дніпром умивалась, у голови гори слала, степом укривалась!«

Вірність Шевченковому »Заповітові« і його ідеям — тривала запорука, що в нас буде »мудрість своя«, а тоді прийде і воля, і держава своя. І в »сем'ї вольній, новій« зможемо пом'янути »вольними устами« свого національного Пророка, повторивши священні слова: »Наш еси поете, а ми народ твій і духом твоїм дихатимемо во віки і віки...«

Р. ЗАДЕСНЯНСЬКИЙ

ЗЛОЧИН ЗРАДИ ПЕРЕД «СУДОМ СУМЛІННЯ»

(Драматична поема Лесі Українки «На полі крови»)

Передреволюційна українська критика помилково думала, що драматична поема Лесі Українки «На полі крови» присвячена «проблемі зради». Такий погляд був наслідком певного впливу московської критики, яка в цьому аспекті сприйняла твори двох авторів (шведа — Тора Годберга і москвина — Леоніда Андрєєва) і вони, незадовго до появи «На полі крови», сколихнули думку читаючого загалу. Твори ті були спробою дати нове наświetлення вчинку Юди Іскаріота й тому справді займалися в першу чергу «проблемою зради».

Юда Іскаріот притягав здавна увагу світової літератури. Письменники середньовіччя, не сумніваючись ні хвилини у вині зрадника, намагалися найтемнішими барвами змалювати понуру постать злочинця й узасаднити його самогубство. Письменники пізнішого часу, особливо ж письменники ХІХ-го і початку ХХ-го століть, ідучи за «духом часу», який, розхитуючи норми християнської моралі й відкидаючи загально-прийнятну скалю етичних вартостей, що надто в'язали «людину», намагався «виправдати» майже всі людські пороки й злочини, щоб суб'єктивну оцінку злочинцем власного злочину зробити чи не єдино зобов'язуючою, — ставили, замість Бога і Вічної правди, в центрі світу «сіру людину», як мірило всіх вартостей, і тому намагалися також «реабілітувати» Юду Іскаріота.

В літературі аж почало роїтися від «адвокатів», що намагалися «виправдати» всі можливі злочини і привчити «громадську думку» уважати «адвокатську промову» й «останнє слово злочинця» за... вирок суду! Знайшлися, як ми вже згадували, і «адвокати» в Юди Іскаріота, які, давши те чи інше наświetлення мотивам злочину, намагалися виправдати, а то й поставити на п'єдесталь свого символічного «клієнта».

Твір Лесі Українки «На полі крови», як побачимо далі, в'яжеться із подібними творами лише «механічно» особою центральної постаті твору — Юди Іскаріота, але не є жодною спробою, з допомогою наświetлення мотивів злочину, виправдати чи хоч би «пояснити» злочин Юди Іскаріота.

Щоб краще зрозуміти характер і основну ідею драматичної поеми «На полі крови», спробуємо — звернувши увагу на важливіші моменти, наголошені авторкою — дати коротку аналіз злочину і вдачі злочинця та остаточного вироку за цим глибоким, з погляду психологічного, майстерно узасадненим шедевром творчості нашої геніяльної поетки.

Перше питання, яке в нас виникає під час читання твору, — це питання про самосвідомість Юди Іскаріота після вчиненого злочину. Юда Іскаріот, за драматичною поемою, свідомий злочинності вчиненого й тому ховається від Бога і людей, хоче «забутися» працею. Хоче «замести сліди» («Ні... Єрусалимський!.. Хіба ти думавш я звідки?»). Коли ж його все ж починає пригадувати Прочанин («Ти навіть був у мене в хаті в Капернаумі, вкупі з тим пророком, що його розп'ято»), коли спроба відпекатися («Я не тямлю, про що говориш») йому не вдається, він, заохочений словами Прочанина, який — зле зрозумівши слова Юди — поставився прихильно до нього, як до одного з визнавців Ісуса, Юда починає признаватися, але так, як злочинець перед слідчим, намагаючись виявити якнайменше... Прочанин, за задумом поетки, не є визнавцем Христа, хоч ставиться до Ісуса з певною прихильністю, як до одного з пророків. Не бувши визнавцем Христа, він може бути цілком безстороннім, об'єктивним суддею злочину Юди, тим більше, що він людина чесна. Але Прочанин, від самого вже початку, як і кожна моральна людина, уважає зраду взагалі, саму по собі, а тим більше у відношенні до доброї людини — вчинком ганебним («Я не такий, щоб зрадити людину, та ще й добрячу»).

На дні душі Юди вперто ворухиться приглушувана ним свідомість злочинності свого поступування, свідомість, яку він, щоб могли жити, мусить поборювати всілякими способами, зокрема, силуючи себе вірити власним вигадкам і навмисне цинічно-спроцуваному поясненню свого злочину. Юда мусить, сам тому не вірячи, намагатись заперечити божественність Ісуса і великість його духу; що більше — мусить свідомо оббріхувати його. («Не кращий ані трішечки! Любив він вино і пахощі. Любив, щоб завжди жінки йому вродливі слугували, вони за ним ходили роєм...» і т. д.). Тим часом Прочанин, слухавши його слів і зіставляючи їх, поволі усталює наймення Юди (який спочатку виступає просто, як «Чоловік»), ще не здогадуючись, що це Юда Іскаріот. Але Юда, із властивою злочинцям підозрілістю, сам себе зраджує викрутом («Чи мало є людей з таким найменням?») і допомагає Прочанинові пригадати, що біля Ісуса було «два таких», що той «другий» (перший був земляком Прочанина) зрадив свого Учителя і продав у руки ворогів.

Зрадник-злочинець вже майже розпізнаний, проте він ще намагається не виявити себе, і лише слова Прочанина, який вагається, бо чув, що Юда-зрадник повісився (певно тому, що ці слова повторюють думку, яку, ймовірно, підсувало Юді в безсонні ночі його власне сумління), виваюють із його грудей мимовільний оклик заперечення. Таким окликом Юда зраджує себе цілком. Прочанин, душа якого бунтувалася проти огидної зради, тому не хотів би, щоб саме той, хто дав йому води, виявився тим нікчемником, гідним погорди, щойно після цього оклику набирає певности, вдивляється краще і... відступає з острахом і огидою, кажучи: «Тепер я бачу добре: ти той Юда, що вчителя продав».

Юда не може далі заперечувати, йому лишається одне: за всяку ціну «реабілітуватися» або висунути переконуючі аргументи, що зм'ягшували б його провину. Так роблять не лише фахові «адвокати», а й усі злочинці, всіх часів і народів, що здебільшого мають готову, вигадану версію злочину та його мотивів. Хитка й непевна віра в правдивість тої версії рятує також злочинця від самогубства. Свідомість злочинця тоді роздвоюється: він і начебто «вірить» таким вигадкам, як ось, напр., що Ісус любив вино і т. п., і знає одночасно, що справді Ісус ані вина, ані пахощів не любив. Інстинкт самозбереження змушує, однак, Юду чіплятися всякої брехні, яка принижує його жертву, а одночасно змушує не мовчати, як дотепер, а стати до словесного двобою з Прочанином, що висловлює ті ж погляди, які висуває вперто і Юдине сумління.

Юда пробує грати на практичному реалізмі й певному матеріалізмі, питомому статечному господареві, яким є Прочанин, та, спростивши справу, використовувати позірні «аналогії».

Він пробує, подібно, як робить це Винниченко в «Куплі», прирівнювати свій вчинок до начебто зовнішньо подібного до нього акту продажу «товару», який, мовляв, власник продає тому, що товару не потребує, а грошей потребує.

Та розрахунок Юди на «клясову психіку» Прочанина показується помилковим. Прочанин має міцні етичні засади і жодні «клясові» моменти не в стані їх захитати. Він хоч продовжує з Юдою розмову, керований непереможною людською цікавістю, але ця цікавість сполучена, як це підкреслює авторка своєю ремаркою, із виразним презирством («з мішаним виразом презирства і цікавості»).

Завваження Прочанина («Та вже хоча би дорожче продав») слід розуміти, як певне заперечення переконливості спроби Юди виправдатися «потребою грошей», як заперечення наявності такої спокуси, яка була б співмірна до злочину.

Юда тоді хапається іншого засобу оборони. Він, знаючи, що Прочанин мав велику хату й господарство, яке, як і всякому господареві, приходило не легко і було дороге, намагається виступити в ролі «отецького сина», який — завдяки Ісусові — втратив усе господарство, став волоцюгою, жебраком! Прочанин, що не вірить у Христа, є безстороннім суддею і помилково зрозумів слова Юди, як оскарження Ісуса в тому, що Він *видури*в у Юди для себе особисто *цілий маєток* («От після сього й вір отим пророкам! Здався ж він на гроші не жадібним») — єдино в цьому моменті схильний до часткового виправдання вчинку Юди. Однак, ця схильність не є наслідком (як це хотіли б марксистки) якоїсь «клясової психології» чи «клясових симпатій»!

Ні! Прочанин схиляється до певної вибачливості, взявши до уваги не *втрату господарства* чи бажання Юди перестати тинятися з торбою по світі, а *тільки тому, що повірив у шахрайське привласнення маєтку*, став припускати, що «пророк» був «дурисвітом», якому так чи інакше належить кара.

Юда хапається за це хвилеве, сперте на помилці, співчуття і намагається закріпити й зміцнити його потоком оскаржень, наклепів на Ісуса і навіть злісним пародіюванням його мови. Юді щастить ще більше зацікавити Прочанина і він сідає, готуючись слухати оповідання про... злочинне шахрайство, з допомогою якого Ісус привласнив собі маєток Юди, шахрайство, — яке дійсно могло б певною мірою зменшувати провину Юди.

Юда здогадується про справжню причину хвилевого співчуття і тому «мовчить якийсь час... мов вагаючися звирятися». Та Юді практично загрожує не засуд Прочанина, а тільки засуд власного сумління, і він *мусить* намагатися виправдати себе перед Прочанином, щоб змусити мовчати власне сумління. Тому Юда «не видержує», і «мова його проривається прудким, часто безладним потоком». В оборонній «сповіді» Юди правда мішається з неправдою. Він, власне тому, що переконує не так Прочанина, як власне сумління, не може пуститися на явну брехню, але, де може, викривлює правду до невпізнання, щоб зменшити свій злочин. До того ж його оповідання не плянова, заздалегідь обміркована «оборонна» промова, тому живі спогади нестримно прориваються крізь тенденційне навітлювання й викривлювання фактів. Щирими слова Юди є про могутню силу Христового слова, про вплив його на голоту і враження від закликів любити своїх ближніх, під впливом яких «лютий ворог міг за брата здатись», а царство Боже здавалося близьким. Та тут же, у відповідь на завваження Прочанина, Юда намагається інспірувати думку, що Ісус «однаково на лихо грав», навіть коли б ніхто з того не мав «пожитку». Однак, Прочанин твердо, з притиском каже, що за всяких обставин «неправедний такий пожиток». Щоб виправдатися, Юда перекручує слова Ісуса, кажучи, немов він учив, що живши праведно, але не приєднавшись до гурту його учнів, не можливо досягнути Царства Божого!

Ця брехня робить певне враження на Прочанина і Юда поспішає використати досягнутий успіх, спекулюючи далі на селянських поглядах Прочанина, на психіці господаря і хоче викликати в нього ще більше упередження до Ісуса, який, мовляв, ніколи не був господарем і йому, як синові теслі, що ніколи не мав жодного майна, було легко проповідувати спасенність півжебрацького життя.

Прочанин, samozрозуміло, також підкреслює вагу «батьківського надбання», але здержується від всякої негативної зауваги про Ісуса, що її так прагнув почути Юда. Далі Юда, щоб краще виправдати свій злочин, умисне дещо перебільшує свій матеріалізм, піддавши думку, що він справді зовсім не розумів слів Ісуса. Однак, що це не цілком так, — вказують його слова: «край ніг промовця, ще завважив гурток людей, чоловіків, жінок... їх погляди були такі щасливі і горді й приязні. »Отсі живуть у раю Господнім повсякчас!» — гадав я...» І тут же Юда признається мимохіть, що до роздачі майна спонукала його не любов до ближніх, а тільки заздрість до тих обранців, які будуть коло Христа, коли він «судитиме живих і мертвих». Це було фатальне

Юдине мимовільне визнання, яке відразу міняє справу в очах Прочанина. Юда розповідає, як він, роздавши все, «з порожніми руками, в одній одежині, без торби навіть», пішов шукати Ісуса.

Тут Прочанин, що аж до цієї хвилини припускав, що Ісус для себе видурив у Юди маєток, себто допустився шахрайства, перериває запитом: «То ти прийшов з порожніми руками? І прийняв він тебе таким?» — Юда стверджує: «прийняв одразу». Тоді в Прочанина вириваються слова: «Он як?.. То вже ж він не собі забрав твій маєток». Ця заувага з'ясовує Юді, що Прочанин, коли б Ісус був справжнім шахраєм, міг би ще роздумувати над допустимістю чи недопустимістю Юдиного вчинку, а тепер усувається з-під Юдиних ніг остання дошка рятунку.

Рятуючись, Юда хапається наклепу, оскаржуючи Ісуса в бажанні обдурти заможних, щоб здобути популярність у голої, здобути собі впливи і владу. Та наклеп не помагає, бо Прочанин бачить уже в Ісусі не шахрая, а тільки «велику людину», чого Юда не може стерпіти, бо це поглиблює його злочин, і тому, «тупнувши ногою» вигукнув: «Ні, він не був великим», і намагається представити Ісуса нездарою, жадібним влади балакуном. Юда намагається оскаржити Ісуса в обманюванні народу, малює його учнів чорними барвами і виразно ставить ставку на — сказати б по-сучасному — «клясові» погляди й почуття заможного селянина. Але Прочанин не піддається вже впливові наклепів і — хоч із дечим немов погоджується — все новими запитаннями «заганяє в кут» злочинця. Юда, нарешті, після навмисно цинічної відповіді на продумані питання: «як» доконав злочину, як «продав» людину, коли Прочанин допитується далі, як саме Юда віддав Ісуса в руки ворогів, — збагнув справжній характер запитань Прочанина і вигукує «роздратований»: «Та що ти, мов суддя, мене питаєш? Мені це вже обридло!»

Бо справді, за задумом Лесі Українки, Прочанин з випадкового подорожнього, який розпитувався, ведений звичайною людською цікавістю, обертається в суддю, у «суд сумління». Тому Прочанин не зважає на той його вигук і допитується далі, хоче з уст злочинця почути підтвердження, що зрада була сполучена з «поцілунком», з виявом фальшивої любови, з підлим підступом.

Юда також розуміє, що він, цілуючи Ісуса, вжалив, як гадина, розуміє, що крутість не допоможе й неухильно зближається момент «проголошення вироку», якого зміст він вгадує серцем, тому пробує змінити той вирок гістеричним вигуком, у якому криється підлий, безглуздий наклеп: «І він мене також зрадив!» Та Прочанин невблаганно й методично допитується далі. Юда не витримує і «люто» вигукує: «Гей діду! Кажу тобі, доволі вже балачок», — Юда вже не має сумніву, що він не може врятуватися від засуду!

Прочанин встає — аджеж справа ясна і дальший допит зайвий! «Краще вже» Юді, коли він «вчинив таке плюгавство», мовчати і не

поглиблювати злочину намаганням очорнити Ісуса, щоб виправдати себе!

Та такий знавець людської душі, як Леся Українка, не може на цьому припинити розмови, бо ж злочинець у розпуці, не мавши вже надії на успіх, усе ж мусить пробувати борсатися, силкуватись захитати рішення судді, як не якимсь аргументом, то хоч *можливістю* іншого пояснення вчинку («А може-ж я таки любив? А може ж я хотів з ним попрощатись?»). Та це борсання подиктоване майже тваринним жахом, а ця безглузда спроба рятунку новим крутіємством — викликає у Прочанина лише обурення і збільшує презирство.

Юда, зміркувавши, що такими словами себе ще обтяжив, тут же намагається їх заперечити («Я з тебе пожартував... Той поцілунок зовсім холодний був»). Та підле крутіємство, небажання покаятися, лише намагання з допомогою брехні й наклепів грати роллю покривдженої чесноти, виводить і безстороннього суддю з рівноваги, змушуючи, «тремтячи від обурення», крикнути: «Мовчи! Чи теплий гад, розпарений на сонці, чи холодний — однаково бридкий!»

Це був уже майже вирок. Злочинець робить останню спробу його змінити і апелює до почуття вдячності за вчинену послугу, нагадує, що Прочанин, *не знаючи з ким має діло*, хотів його благословити. Та рішення Прочанина остаточне й ясне, тому він, кажучи, що «волів би на безвідді пропасти», ніж прийняти щось від Юди, береться переливати ту воду, яку ще може повернути. Юда хоче спинити Прочанина і хапає його за руку, але Прочанин вириває її, «мов опечений дотиком Юди», і виголошує свій остаточний вирок: «Геть від мене, сатано! Будь проклятий!»

Юда все ще намагається відхилити засуд, покликаючись на прощення, начебто одержане від Ісуса! Прочанин плює на нікчому, дивуючись, що коли справді так було, чому Юда ще не повісився! Але зрадники слизькі, як змії, тому Юда знову намагається «висковзнути», рятуватися новою, очевидно брехнею: «Ні, не простив! Я пригадав — він докорив мені».

Як бачимо, Леся Українка в цьому творі не займалася «проблемою зради», що більше — не робила із зради жодної «проблеми»! Вона розуміла, що лише Юда робив із своєї зради «проблему», щоб оборонитися, і розумівши це — дала йому змогу, щоб тим більш обґрунтованим був остаточний засуд, який вона висловила устами Прочанина.

Так Леся Українка займається не проблемою зради, не аналізом побудників, які довели до неї, а лише методами оборони зрадника, лише його спробою вибілити себе перед судом сумління.

Чи вагався Прочанин в кінцевості осуду зради? Чи справді готовий був співчувати Юді («Вже правда — ти попався, наче в пастку миш! І як ти жив там!»)?

Щоб відповісти на поставлені питання, мусимо нагадати собі, що: 1) Прочанин не вірив в Ісуса, хоч чув його науку, знав Його і уважав, що Ісус «був великий духом, що Бог йому вділив», 2) Прочанин від-

разу (як і інші сторонні люди) засуджував учинок Юди (висловом того засуду була чутка, що Юда повісився), 3) Прочанин знав і про те, яким способом зрадив Юда Христа («погана чутка йде»), 4) пізнавши в «Чоловікові» Юду Іскаріота, Прочанин «відступив» від нього.

Але, не зважаючи на те все, Прочанин, ведений спочатку звичайною цікавістю, бажав упевнитися на підставі слів самого злочинця в усьому, що чув, тому не хотів гострим словом унеможливити розмови. Однак, повіривши наклепам і брехням Юди й не зрозумівши його оскарження, Прочанин готовий був, узявши до уваги певні моменти (злочинність зрадженого), до певного співчуття Юді. Але помітивши свою помилку, майже вертається до ранішої своєї думки в цій справі. Тоді Юда найчорнішими барвами змальовує відносини в гуртку учнів Ісусових і оббріхує самого Христа. Повіривши Юді, серце Прочанина ще раз починає привертатися до зрадника, але «брехня короткі ноги має» і Прочанин швидко пізнається на крутіїстві Юди і, поволі розпитуючи його, відтворює собі справжню картину.

Та навіть у ту хвилину, коли Прочанин почав думати, немов Ісус міг справді видурити від Юди майно, навіть тоді Прочанин не дає нам підстави припускати, що він міг погодитися із виправданням зради. З'ясувавши ж собі справу в головних зарисах, він хоче ще почути з уст злочинця підтвердження про цілковиту правдивість усіх подробиць, що обтяжують Юду. Це дає нам право уважати, що деякі вислови позірного співчуття, були лише засобом, який мав спонукати Юду до дальших зізнань. Вказує на це й те, що Прочанин — статечний господар, що мусів бридитися й гидувати злодійством, спостерігши, як необережно висловився Юда про крадіжку із спільної каси, не з осудом, а тільки «з добродушним смішком» хоче упевнитися, що добре зрозумів його слова, такою увагою: «То ти таки попробував зайняти».

Таке зауваження дає нам право припускати, що Прочанин спочатку з наміром не виявлював свого справжнього ставлення до злочину, завдяки чому міг виконати доручену йому авторкою функцію: насамперед «провести слідство», а потім виступити в ролі судді.

Взагалі ж згадка про крадіжку спільних грошей, якої не знаходимо в Євангелії, мала — за задумом Лесі Українки — виявити справжню причину Юдиної зради, причину, яку він приховав, — непереможну жадобу грошей-наживи.

Клясично-символічний Юда Іскаріот у Лесі Українки — матеріаліст. Щоб виправдати себе перед власним сумлінням і людьми, він очорнює Ісуса. Пародіювання мови Христа викриває ту ненависть, яку відчуває пізніше кожний зрадник до того, кого зрадив — за... укривані навіть від себе самого докори сумління. Що дужчі докори — то глибша ненависть! (Тому, напр., люди, що зрадили українську націю, так ненавидять український націоналізм). Те, що самолюбний, підозрілий і образливий Юда не в стані був як слід розуміти Христа (доказом того є хоч би пояснення причастя), не виправдує Юду, а й саме нерозуміння Юда свідомо перебільшує, щоб тим частково «виправдати» свій злочин.

Викрути Юди можуть вплинути на людину з «адвокатським» настановленням, але не впливають на об'єктивного, безстороннього суддю. Леся Українка чудово розуміє і блискуче відтворює перед читачем усі порухи душі зрадника, але це розуміння не є для неї перешкодою для остаточного й безкомпромісного засуду цього зрадника та всіх зрадників взагалі. *Ім належитьсся бойкот, проклін, камінь.*

Отже, на підставі аналізу твору, мусимо прийти до висновку, що Леся Українка в творі «На полі крови» не хотіла займатися, і не займалася, жодною «проблемою» зради, вона тільки самий злочин зради віддала на об'єктивний суд, поставила злочинця перед своєрідним «судом сумління» в одній особі. Хотіла також допомогти читачеві на підставі власних зізнань злочинця — вислухавши всі його спроби оборонитись — винести остаточний і вирішальний засуд в особі Юди Іскаріота всім «юдам» взагалі.

Для осягнення цієї мети Леся Українка, уже виславши свою драматичну поему до «Літературно-Наукового Вісника», зажадала звернути їй первісне закінчення поеми (ми його тут не друкуємо*), яке відтягало увагу від цієї своєрідної «судової розправи» і тим зменшувало яскравість провідної лінії.

Своїм твором, як це кожному ясно, Леся Українка хотіла — всупереч усім намаганням письменників ХІХ-го віку — сказати ясно: *зрадникові не може бути виправдання, зрадникові, що не покався щиро, не може бути прощення, зрадника ж такого, як Юду Іскаріота — «убити мало!»*

«На полі крови» Леся Українка написала в 1909 році, себто після того, як почала всю свою увагу концентрувати на національному питанні, після того, як сказала ясно в одному із своїх творів («В дому роботи в країні неволі»), що пролетаріатові поневоленої нації не по дорозі з пролетаріатом пануючої нації.

Цей твір написала поетка вже тоді, коли усвідомила цілком, що національне визволення — єдине «бойове завдання» дня, і — працюючи для підготовки національної революції — болуче відчула не лише зник в умовах 200-літньої неволі в українців природної реакції на акти національної зради, а й дивну аморальну «толеранцію» зрадників!

Наскільки великі були розбіжності в цій справі між Лесею Українкою та сучасними їй українськими діячами (на жаль, не лише між сучасними їй, а й... сучасними нам!), можемо бачити хоч би на такому прикладі: Так звані «свідомі українці», розчулені кількома «прихильними» словами визначного імперського громадянина, сказали б по-нашому — «малороса», Максима Ковалевського — вирішили обрати його на почесне становище. Тим часом Леся Українка в листі з 1913 року до матері з обуренням про це згадує, назвавши Ковалевського «заволокою» і «потурнаком» і протестує проти «вибрання його головою!»

Подібні факти із щоденного життя не раз висували перед поеткою не так тільки саме питання національної зради, як і *конечність* *принципового становища до зрадників і зрадництва, конечність п'яткування*

*) Розмова Юди з трьома жінками.

зрадництва та рішучого й безкомпромісного осуду зрадників! Леся Українка розуміла, що оскільки український нарід, який — живши життям державним — ставився з найбільшим презирством до «потурнаків», відступників і зрадників взагалі, *нині* почав «вибачливо», по-«адвокатськи» трактувати кожну зраду і кожного зрадника, остільки була konieczність припинити цей процес розкладу національної моралі, припинити загнивання і розпад національної спільноти, який ішов укупі із засвоєнням такої «толеранції». Зрадництво — це пістряк, який роз'їдає кожну поневолену націю, є ознакою *розпаду* національної спільноти, тому мусіло бути — і то засадничо — засуджене в своїх конкретних проявах, рішуче й недвозначно.

У драматичній поемі «На полі крови» Л. Українка принципово засуджує зрадництво взагалі в особі символічної постаті — Юди Іскаріота. Рік пізніше знову вертається до цієї ж теми в «Боярині», розглянувши й засудивши не таке яскраве, як у творі «На полі крови», не таке виразне і конкретне — *національне* зрадництво, приховане в «Боярині» під покровом «усправедлилюючих», «гуманних» міркувань, не пов'язане із виразно спречизованим актом «продажу». Але в обидвох випадках побудником є момент матеріальний.

Так, отже, не може бути найменшого сумніву про безкомпромісний осуд, рішучий і остаточний, злочину Юди Іскаріота у поемі «На полі крови», а одночасно засуд всіх зрадників взагалі, а національних — зокрема.

Тим часом у виданій в окупованій Україні 12-томовій збірці творів Лесі Українки, під загальною редакцією Б. Якубського, до цього твору дано статтю Є. Ненадкевича, яка мала б пояснити згадану драматичну поему великої письменниці, а насправді затемнює основну ідею твору й викривляє погляди поетки.

Є. Ненадкевич запевняє читачів, немов «Леся Українка частково здійснює індивідуальну відповідальність Юди», що є цілком безпідставною вигадкою! Такими ж вигадками треба назвати й теревені про «соціальне освітлення Юдиної драми, загадку зради в клясовій психології», про «чітко, дбайливо окреслену клясову природу Юди», який, мовляв, є «представником хазяйсько-власницького суспільства». Це вигадки, що мають на меті відвернути увагу читача від основної ідеї твору.

«Клясова природа» не відіграє в цьому творі жодної ролі, а догледіти її марксист може в кожному творі мистця, поскільки мистець змальовує людей, що живуть у суспільстві, а не поза ним. Мусять же живі люди, що живуть нормальним життям, належати до тої чи іншої суспільної верстви. Одна, той факт, що і злочинець, і «суддя» належать до одної суспільної верстви, що навіть очевидні спроби злочинця заграти на «клясових» поглядах «судді» не дали наслідків, переконуюче доводять, що Леся Українка хотіла таким способом (зробивши обидвох селянами) забезпечитися від усяких спроб трактувати цей твір у площині «клясовій» або «клясовими» моментами затемнювати ідею твору, ідею, яка пов'язана з позаклясовими етичними нормами.

Чим же можемо пояснити намагання затемнити таку ясну основну ідею твору, утруднити його правильне розуміння і підсунути невластиве?

На жаль, можливе тільки одне пояснення. П. Є. Ненадкевич і його товариші, як і Юда Іскаріот у поемі «На полі крови», свідомі (хоч і не хочуть признатися) того, що вони — співпрацюючи з червоною московською окупаційною владою — зраджують свій нарід; свідомі, що допомагають чужинцям-ворогам отруювати його духа, щоб він був нездатним до спротиву й боротьби за визволення. Свідомі того, що служать ворогові в істоті речі з мотивів матеріальних і чинять зраду за марні «тридцять срібняків», та ще й «з поцілунком!» Вони, щоб жити і вдержувати духову рівновагу, мусять — як і Юда Іскаріот — приглушувати всіма можливими засобами ту свою свідомість, а щоб не кінчити самогубством, мусять «виправдувати» своє поступування і — на всякий випадок — не засуджувати Юд!

Свідомі вони також того, що ще в 20-их роках і окупанти не мали інтересу засуджувати надто гостро зрадництво, бо ще не встигли виховати яничарів, які уважали б ворожий нарід за свій власний.

Тому подібні коментатори, як П. Є. Ненадкевич, мусять робити біле чорним, мусять — не звертати уваги на ясні кінцеві Лесині слова («Тебе вбити мало!») — і писати: «Лєся Українка частково здійсмає індивідуальну відповідальність з Юди». Але й вони розуміють, що тут мова про «індивідуальну відповідальність» усіх Юд, усіх часів і народів, а в тому і про їхню «індивідуальну відповідальність».

Натомість, Лєсі Українці залежить на духовому оздоровленню українського народу, на зміцненні його моралі, тому її становище в цій справі безкомпромісове! Юди заслуговують у кожному суспільстві, яке не втратило ще морального критерія, яке не загниває, на бойкот, проклін, камінь! Цієї етичної вимоги не повинні захитати ані апель до «клясових переконань», ані «партійна мімікрія» вчорашніх Юд, ані родинні зв'язки!

Така ідея драматичної поеми «На полі крови».

З погляду чисто мистецького, цей твір Лєсі Українки вартий великої уваги. Поетка в цьому короткому творі зуміла докладно висвітлити в усіх подробицях вчинок Юди, поєднати суб'єктивне наświetлення з об'єктивною оцінкою та прикувати усю увагу читача до діалогу, якого напруження, емоційність і трагізм зростають ступнево. Зуміла примусити читача перейти разом із Прочанином цілу скалю переживань, щоб приготувати його до остаточного присуду.

Глибоке знання психології робить кожне слово Юди і Прочанина глибоко обґрунтованим, а лапідарна мова вислову зміцнює враження й збільшує духове напруження читача.

З погляду форми, а також мовного матеріалу, цей твір, як і більшість творів Лєсі Українки, належить до перлин нашого красного письменства.

Те, що він не подобається «юдам», — немає значення, бо не для них же писала його Лєся Українка!

(«Творчість Лєсі Українки», Критичні нариси)

Микола ЗЕРОВ

ЛЕСЯ УКРАЇНКА

(Закінчення, 2)

4

І проте не лірика Лесі Українки — така сильна й смілива в поезіях на громадські теми, така зворушливо-жіноча в настроях інтимних — уважається за справжній вінець її творчости. Таке значення надається тільки драматичним її поемам. Ліриці Лесі в середній період її творчости, в другій половині 90-их років, здебільшого ще не ставало повної артистичної викинутості. Навіть переборовши літературну старосвітчину в своїх «Думках і мріях», вона довгий час не могла знайти «тої мистецької рівноваги, що робить твір клясичним, тої певности, яка нічого не боїться». Знайшла вона її лише в останній книзі лірики — у «Відгуках» та в ряді монологів, діалогів, віршованих драм, до яких відтепер переходить. Повільно, але певно здійснюється вона на ці свої вершини. Її нові речі мистецькі, це, за влучним словом М. Євшана²⁰, «уже не моментальні реакції поетичного духа, не фрагментарні картини, накидані в хвилини надхнення, а вічно свідомий акт творчої волі», той «великий капітал культурний, якого не дало нам ні одно надхнення». Ні перебіжних настроїв, ні «одноразових і нестрашних вистрілів без дальньої мети», ні слабосилого квиління, ні пози, ні «безглуздої екзальтації», — «творчий шлях» Лесі Українки являє собою «безнастанне наростання енергії, збагачення духа новими й новими набутками». «Інтелект, поетична інтуїція, глибока ніжність жіночої психіки, сильна творча воля, орлиний лет думки», що вміє кожну дрібну дрібницю щоденного життя нашого «життєвого бою» зв'язати з вічними проблемами людського духа, із загальнолюдськими колізіями трагічними — «оте все сплелось в творчості Лесі Українки в одну гармонійну цілість. Тут не тільки творчий порив, не тільки музика тонів, акорди, що йдуть з глибини життя і віддають її переживання, — тут ціле життя людини відбивається, як всесвіт у краплі роси, отворюються горизонти думки, зарисовуються верстви людської психіки, нанесені протягом історичного життя людства, відкривається весь лабіринт душі, її життя й думок»...

Драматична форма, в яку вилилися ці широкі й сміливі задуми, з давніх літ виростала, вибивалася в творчості поетки, — так само поволі і певно.

Почалося все з дитячих забав — з «Іліяди» та «Одіссеї», що експромтом драматизувалися в Звягельському садку, та з тих дитячих фантазій, про які читаємо в поезії «Мрії» («У дитячі любі роки»). Під час довгого лежання в ліжку, в безсонні ночі, «єднаючись з візерунками гарячки», всі ті наміряні образи «накочувалися», деспотично, непере-можно захоплювали уяву, і всі подавали голос, усі говорили... Говорив

²⁰) М. Євшан: «Леся Українка», ЛНВ, 1913, кн. X, стор. 50-55.

вибитий із сідла лицар, прибитий до землі списом, звертаючись до супротивника: «Убий, не здамся!» Говорила непокірна красуня, взята в полон оружною рукою:

Ти мене убити можеш,
Але жити не примусиш...

Говорив вояк, знеможений від ран, благаючи зійти на вежу, поглянути на чесну короговку, щоб знати: перев'язувати рани, а чи зірвати завої і стекти кров'ю. Навіть весна за вікном промовляла до хворої свої лагідні, знадні речі:

... послухай мене:
Все кориться міцній моїй владі, —
Темний гай вже забув зимування сумне
І красує в зеленім наряді.

Всі ці промовисті образи залишилися в уяві поетки на довгий час, вікували в ній, не бліднучи і не німіючи, не втрачаючи влади над нею, часто-густо про себе їй нагадуючи. То був «гомін весняних вод», довго і з вдячністю спогадуваний:

Роки любії дитячі
Як весняні води зникли,
Але гомін вод весняних
Не забудеться повік.

Лицар ранніх мрій, кволий від ран і проте готовий зірвати завої, нагадав про себе у «Мріях» року 1897, воскрес у «Трагедії» 1901 р. («Чує лицар серед бою...»). Постаті англійських пуритан, немов «одлиті з чорної бронзи», «суворі, тверді, повні сили й моці», навіяні біографією Мільтона, книгою, яку передав поетці ще Драгоманів десь коло 1895 р., і образ скульптора серед них — теж гордої «пуританської шії», що не хоче схилитися перед авторитетом своєї громади, — «одважного, вільного і непримиримого, покірного тільки правді і красі», — збудили фантазію коло 1893 р., коли написано було більшу частину поеми «У пущі», а остаточну форму прийняли тільки в 1907 році. Так само і Мавка, і дядько Лев, всім пам'ятні персонажі «Лісової пісні», мають досить довгий, прихований від читача життєпис, свій ембріональний період. Посвідчення про це знаходимо в дорогоцінному документі — в листі до матері 20. XII. 1911 р., надрукованому в «Червоному Шляху» (1923, № 8). Заперечуючи в своїй праці над поемою якийбудь імпульс від Гоголя, Леся Українка пише: «Мені здається, що я просто згадала наші ліси та затужила за ними. А то ще й здавна тую мавку «в умі держала», ще аж з того часу, як ти в Жабориці мені щось про мавок розказувала, як ми йшли якимсь лісом з маленькими, але дуже рясними деревами. Потім я в Колодяжному в місячну ніч бігала самотою в ліс (ви того ніхто не знали) і там ждала, щоб мені привиділася мавка. І над Нечімним вона мені мріла, як ми там ночували — пам'ятаєш, у дядька Лева Скулинського... Видно вже треба було мені колись її написати, а тепер прийшов «слухний час» — я й сама не збагну, чому. Зачарував мене сей образ на весь вік».

Ці настирливі й постійні, вічно чарівні образи не тільки малювалися в уяві Лесі Українки, а й говорили, промовляли до неї, її уява взагалі

була насичена звуками, а її пам'ять міцно ті звуки тримала. Оповідання «Розмова», що все цілком приснилося їй, не розвіялося, як передранішній сон, навпаки, набрало чіткості, виразності й легко зафіксувалося на папері. Так само волинські пісні, за дитячих літ співані, — хіба не заповнили вони її уяву під час складання «Лісової пісні», і то остільки сильно й розбірно, що знайшли собі місце в ремарках до п'єси, поруч вказівок зорового характеру²¹. Розуміється, трудно це твердити, поки ще спеціальні досліді все примушують на себе чекати, — але мені здається, що в уяві Лесі Українки образ не панував над звуком і не попереджав його. Кожне явище відкривалося їй разом і як видіння, і як звук. І навпаки — скоріше звук викликав образи, мелодія відтворювала в пам'яті картину. Як на доказ, спробую послатися на один з кращих і, на щастя, не дуже зацитованих віршів у збірці «Відгуки» — наш вірш «Забуті слова», присвячений, можливо, тій тітці, сестрі батьковій, заслання якої спричинилося до написання першого віршу: «Ні волі, ні долі»...

То вже давно було. Мені сім літ минало,

А їй либонь минуло двадцять літ.

Сиділи ми в садку, там саме зацвітало

І сипався з каштанів білий цвіт.

Доросла приятелька малої Лесі плела вінки, співала пісень, розказувала про «замучених братів», а квітки, здавалося, то блідли з жаху, то червоніли від гніву, відповідно до перипетій тої повісти... І от — зміст давньої розмови загубився, стерся з пам'яті, але голос її зостався, залишилась мелодія, і в мелодії — дивна сила хвилювати почуття, виводити перед очі картини й постаті:

То вже давно було. Давно пора минула

Таких червоних необачних слів;

Либонь, вона й сама про них забула —

Хто дбає про вінки, що замолоду плів?

І я забула їх, не пригадаю й слова

З тих наших довгих запальних розмов,

А тільки барва їх, мелодія раптова

Тепер як і тоді бунтує кров...

Неначе хто її поставив на сторожі,

Щоб душу в кожний час будить від сна,

Щоб не заглухли в серці дикі рожі,

Поки нова не зацвіте весна.

Велика сприйнятливість до слухових вражень, уява, що в ній велике місце належало образам слуховим — до певної міри з'ясовують нам, чому чисті описи та розповіді вдавалися Лесі Українці гірше, аніж з дитинства надумувані монологи та діалоги улюблених героїв. Поема «Роберт Брюс», в якій діалогові належить роль другорядна, далеко

²¹ Проте, напевно чи можна сказати разом з А. Музичкою, що Лєся Українка «до кінця життя дивиться на природу очима простодушного волинського поліщука» (Цитов. книга, стор. 4).

слабіша аніж на той самий час писана «Давня казка», де суперечкам та розмовам дано більше уваги і де репліки Бертольда і співця перехрещуються часом, як ворожі шпаги. Пізніші й сильніші з мистецького боку поеми характеризуються зростанням цього розмовного елементу: так і «Віла-посестра», і «Одно слово», що все становить собою т. зв. «промову-оповідання», і особливо уже згадана з погляду своєї драматичности «Ізольда Білорука».

Обмін репліками в Лесі Українки дуже часто наближається до т. зв. *agon'u*, словесного турніру, завзятої боротьби між двома супротивниками, де кожний всіма засобами і до останнього боронить свою тезу. Звідки ці риторичні поєдинки в грецькій трагедії, — одповісти не тяжко. Усе життя давніх Атен, тієї колиски античної трагедії, мало, так мовити б, агоністичний характер. Боротьба партій, що мірялися промовами в народних зборах, ораторські поєдинки в судах, суперечки філософських гуртків, учбові суперечки по школах... Тяжче відповісти на питання, звідки смак і замилювання до агонів у Лесі Українки в її драматичних поемах, за інших обставин породжених... Можливо, це родинна риса, один із виявів Драгоманівської складки мислення, мислення гнучкого, сильного в діалектиці. Можливо, це результат виховання літературного, пильного читання грецьких авторів, почасти доступних Лесі Українці і в оригіналах (є відомості, що в Гомеровім тексті вона орієнтувалась досить вільно, і серед її паперів у с. Колодязному, в Ковельському повіті, був, між іншим, переклад трьох рапсодій «Одіссеї»). Можливе й третє — вплив доби, що була добою суперечок, полеміки в тій, приблизно, мірі, як наш час є часом літературних маніфестів та декларацій. Пригадаймо Грінченкові та Драгоманівські листи «З Наддніпрянської» та «На Наддніпрянську Україну» і численні дискусії в колі молодшого покоління, дискусій, у яких кристалізувалася думка революційно-настроевих групувань і яких непогаслий відгомін почувається в багатьох віршах Лесі Українки з 90-их рр. («Товаришко! Хто-зна чи хутко доведеться провадить знов розмови запальні» — починає вона одну з таких поезій, — що все мов би покладає тези для нової розмови: «Так, ми раби, немає гірших в світі»). Але, яка б з трьох наведених обставин не спричинилася до Лесиного замилювання в таких словесних турнірах, — вони відіграють у її творах чималу роль і досягають часом великої викінчености артистичної. Зразків безліч. Наведу суперечку між скульптором Ричардом та його матір'ю Едітою про підстави пуританського відношення до скульптурного мистецтва — у другім акті «У пуші» (т. III, стор. 52), диспут між майстром і Ричардом — у третій дії тієї ж п'єси (т. III, стор. 85-89), суперечку жирондиста з монтаняром — у «Трьох хвиликах», Тірци і всього її народу — в поемі «На руїнах», раба-неофіта із християнським єпископом — у «Катакомбах», і т. д. І тільки в одній п'єсі ці теоретичні суперечки ослаблюють загальне враження і втомлюють читача, — це в «Руфіні і Прісциллі», улюбленому творі поетки в рр. 1906-07, але далеко не кращому, подібно до багатьох, улюблених авторами творів.

Послугується Леся Українка й іншими способами розцвічення діалогу, властивими в найбільшій мірі античній драмі, — так званими *гномами та стихомітіями*.

Гноми (від *gnomé* — приповідка, приказка) ми звемо кінцеві сентенції, що замикають цілі промови в одній стислій та ефектовній формулі, остаточні акорди реплік, якими обмінюються дієві особи. Лесі Українці вони не завжди спливають із пера: в багатьох п'єсах, не позбавлених сили, таких афористичних кінцівок ми майже не зустрічаємо, — зате в інших вони сиплються, спадають щедрим, буйним дощем. От приклад: розмова пророчиці Тірци з Чоловіком на руїнах Єрусалиму:

Тірца.

Коли загоїлась на грудях рана,
То встань і йди до праці.

Чоловік.

До якої?

Ні з'яряду, ні знадобу не маю.

Тірца.

Земля єрусалимська не згоріла.
Ти маєш меч!

Чоловік.

Куди ж тепер той меч?

Руїні не потрібна оборона.

Тірца.

Розкуй меч на рало. Час настав.
Потрібна оборона і руїні,
Бо прийде ворог і розоре землю,
Насіє збіжжя і збере жнива,
І буде хлібом люд цей годувати,
І вдруге завоює Палестину
Вже без меча, самим блискучим ралом.
Бо скажуть в голос сироти й вдовиці:
Благословенний той, хто хліб дає!
Лежачим краю рідного немає,
Чий хліб і праця — того і земля.

Особливої гостроти і дзвінкості користування *«гномами»* Леся Українка досягає в *«Камінному господарі»*.

Щодо стихомітії, то її зразки зустрічаються, головним чином, в одній п'єсі, але в стилістичному розумінні найдосконаліший зразок — у *«Лісовій пісні»*. Декілька її діалогів (Перелесник — Мавка, Лукаш — Доля) збудовано на принципі певної симетрії між запитанням і відповіддю. Коли запитання міститься в одному рядку, відповідь на нього займає теж один рядок (це властиво і є справжня стихомітія); на два рядки відповідають два, на три — три. Співрозмовники перекидаються строго розміреними фразами. Перелесник нагадує Мавці про їх торішнє кохання та про свідка його, дубовий гай. Мавка відмовляє:

Що ж там? Я шукала ягідок, грибків...

Перелесник.

А не приглядалась до моїх слідків?

Мавка.

В гаю я зривала кучерики з хмелю...

Перелесник.

Щоб мені послати пишную постелю?

Мавка.

Ні, щоб перевити це волосся чорне!

Перелесник.

Сподівалась: може миленький пригорне?

Мавка.

Ні, мене береза ніжно колихала!

Перелесник.

А проте... здається... ти когось кохала?

Далі — легка асиметричність:

Мавка.

Ха-ха-ха! Не знаю... Попитай у гаю!

Я піду квітчати дрібним рястом коси...

Перелесник.

Ой, гляди! Ще змиють їх холодні роси.

І знову строга розміреність реплік:

Мавка.

Вітерець повіє,

Сонечко пригріє,

То й роса спаде!

Перелесник.

Постривай хвилину:

Я без тебе гину!

Де ти? де ти? де?

Крім «Лісової пісні» симетричні репліки — правда, трохи коротшими уступами — зустрічаються досить часто в «Камінному Господарі» і «У пущі», а подекуди і в інших п'єсах.

Поряд з яскравою загостреністю діялогу, в драматичних творах Лесі Українки стоїть друга риса — це порівнювача їх блідість у розумінні дії, руху, звичайного фізичного руху. Ввесь акт інколи складається тільки з одної сцени. Дієві особи на кону майже не міняються. Ввесь час межи ними точиться розмова, блискуча, багата на ефектні місця, пересипана дотепами, афоризмами, несподіваними зворотами, але якась занадто теоретична, не ілюстрована відповідною чинністю, не покріплена сценічним рухом, — і тому репліки видаються трохи задовгими, акти — розтягненими, а п'єси в цілому мало сценічними, особливо тепер, для нас, зіпсованих, так мовити б, кінематографічністю нового театру.

Ця риса знаходить своє вичерпне пояснення в біографії поетки. Вона така природна для Лесі Українки, що, з дитинства зв'язана в руках, не маючи змоги жити живим діяльним життям в тій мірі, в якій би їй

хотілося, мусіла заглиблюватися в собі, зосереджувалась на своїх внутрішніх переживаннях, призвичаювалась до тонких мислительних процесів, до рознімання кожної ідеї на її чинники, погоджені в діалектичному ході, до сприймання кожного життєвого факту, як рівнодіючої двох, у різні сторони скерованих сил. Але цей діалектизм мислення, надавши такої гостроти діялогові, не завжди поєднувався із зоровою яскравістю сцен... В своєму користуванні драматичною формою Леся Українка йшла своєрідним шляхом. Почала з монологу, від монологу перейшла спершу до діалогу, потім — до драматичної поеми («Кассандра», «Руфін і Прісцила», «У пущі») і тільки в кінці творчого шляху підійшла до сутої драми... Такими драмами в повному розумінні слова з'являються особливо «Камінний Господар» та «Лісова пісня». Зате тут, де до ідейної глибини, до яскравості діалогу, розмаїтості тем та мотивів, до психологічної значності характерів прилучається рух, різноманітність дії, зорова мальовничість сцен, п'єси Лесі Українки досягають найвищої точки, до якої колинебудь доходила українська драма. В нашій літературі драматичній нема нічого сильнішого і навіть «сценічнішого» понад «Камінного Господаря» та «Лісову пісню».

Теми й мотиви цієї високої творчості всі, майже без винятку, навіяні враженнями українського життя, породжені думами і настроями українського інтелігента. Як у ранніх ліричних речах — мертвій тиші 80 рр. та початку 90-их — Леся Українка протиставляла своє «*contra spem spero*» («без надії сподіваюсь», «всупереч сподівання віру»), — так у перших драматичних етюдах («Вавилоський полон», «На руїнах») вона проповідує нову громадську психологію, в глупу ніч, у найглухішу годину, передчуваючи недалекий світанок. Людина повинна «мати свою внутрішню свободу», «з раба буденщини переродитися в слугу вищої справи»; так тільки закінчиться «вавилонський полон», воскреснуть «руїни» і буде збудовано в «новім Єрусалимі храм новий» — от «мораль» цих драматичних етюдів, от що мусить «вчитати і до себе віднести сучасний українець»... «Бо для кого... про кого пише Леся Українка, зображуючи протрацію, духовну розтіч та рабство гебреїв над «вавилонськими ріками»? Про кого говорить пророчиця Тірца, коли згадує про святі руїни, що служать нашій ганьбі, про струни, що тяжко стогнуть під мертвим доторканням мертвих рук, про шелест безсилив слів в плохих устах?»²².

Він не завжди простий, цей зв'язок між українським життям і неукраїнськими, на перший погляд, персонажами цих поем, не завжди видно цю «передачу», цей пас, що сполучує українські враження поетки з великим колесом її творчості, — але уважному читачеві не так тяжко відчувати його в «Руфіні і Прісцилі» і в «Адвокаті Мартіані», і в «Оргії», і навіть у тверезому, статечному Юді («На полі крови»), що зрікся матеріальних достатків для великої, хоч і чисто земної цілі, але побачивши, що його надії покладено на людей мрії, не акції, на владик «не з цього світу», — просто й хазяїновито «продає» їх, щоб повернути собі хоч би частину свого добра та господарського спокою. Цілком

²² М. Євшан: «Леся Українка», ЛНВ, 1913, кн. X, стор. 53.

природне і зрозуміле трактування Юди-зрадника в суспільстві, де фатальне значення мали «лакомства нещасні», «ревность» до матеріальних дібр, до «чинів, а особливо жалування», про що саркастично в свій час говорили Катерина й Румянцев.

Однак, хоч і навіяні українською дійсністю, ці образи й теми проєктувалися у Лесі Українки на широкій площині «загально-людського», «зв'язувалися» — повернуся до формулювання акад. М. С. Грушевського — «з одвічними переживаннями людськості». Вона завжди абстрагувала, відтягала ці образи від їх українського ґрунту, переносила в інші місця і далекі епохи, надавала їм іншого часового й місцевого кольориту.

На цій основі і повстали нарікання на те, що від сюжетів поетки занадто відгонить чужиною, що її творчість воскрешає мерців і розв'язує уста давно забутих та до архіву належним постаттям: звідси пішли розмови про «екзотичність її сюжетів», про її «літературщину», — і талановиті критики мусіли чимало зусиль витратити, щоб з'ясувати природу цього екзотизму і виявити обставини, які до нього спричинилися.

У статті А. В. Ніковського, спеціально тим питанням присвяченій²³, читаємо: «Наскільки дають змогу судити скупі біографічні відомості, життя Лесі Українки не визначалося багатством і різноманітністю вражень з українського побуту. А той факт, що Леся Українка тільки тоді малювала життя, епоху, момент, коли була добре з ними обізнана, коли пильна студія давала їй досить матеріалу, яким могла вільно оперувати, вже сам по собі проливає досить світла на це питання. Отже, при її пильнім і совіснім відношенні до обстанови, до подробиць реального тла драматичного твору чи оповідання, вона могла тільки тоді малювати побут, коли могла увійти в саму гущавину його, щоб вибрати там відповідного матеріалу для свого світу ідей. А її дух ширяв охотніше в світі ідей, бо кволе здоров'я, фізична слабкість сприяла якраз розвитку тонких і глибоких розумових процесів».

З думками Ніковського, що причин «екзотичности» Лесі Українки треба шукати у відсутності постійного припливу вражень з ідейного життя та побуту української інтелігенції, при великій совісності поетки у відтворенні доби, та ще у високолетності думки, що найкраще почувала себе в сфері ідей, — з цими думками розходиться другий, не раз цитований на цих сторінках критик²⁴. На його погляд, замилювання Лесі Українки в чужому й далекому є виплід глибокої «туги за чимсь міцним, стильовим, що примушувало й Рембрандта тікати від самовдоволеного оспалого голландського міщанства», туги, що утворила «соняшні видіння соціалістичних утопій», та ще своєрідна «стидливість» поетки, що уникала називати речі їх іменем».

Так чи інакше, яку б думку ми не прийняли: першу — простішу, чи другу — вишуканішу, — а посвідчення людей, близьких до поетки,

²³) Андрій Ніковський: «Екзотичність сюжета і драматизм у творах Лесі Українки», ЛНВ, 1913, стор. 59.

²⁴) Д. Донцов: «Поетка українського рісорджімента», стор. 14.

відомості, що йдуть від її родини, виразно говорять нам, що Леся Українка не завжди була вільна у виборі доби і місця. »Довгі і далекі мандрівки поза межі України« та незмога дістати відповідні джерела часто примушували її зрікатися сюжетів, і то часом таких, що віддавна її до себе приваблювали. Так, маємо відомості, що Леся Українка весь свій вік мріяла написати драму на сюжет Бондарівни і весь час мусіла її відкладати, бо вважала свої знання давнього міщанського побуту занадто для того недостатніми. А поповнити їх за кордоном не було звідки. Відомо, — притягала увагу Лесі Українки і друга постать минулого, чисто історична, старий кошовий Запорозький Гордієнко. Переказують, що один час, бажаючи зупинитись на українській старосвітчині, Леся Українка зверталася за вказівками й літературою до одного з найвизначніших істориків-спеціалістів, знавців побуту, але ні літератури, ні вказівок од нього не одержала. В таких умовах, розуміється, їй мимоволі доводилось прив'язуватись думкою до всесвітне мандрівних сюжетів, до неукраїнських образів, і в середовищу затоплятися не українським, але знайомим із багатьох раніш перечитаних книг, давно засвоєних матеріалів. От і вступали до поетки, от і розташовувались у її полі зору юдеї часів Вавилонського полону і перші християни, обложена Троя і всесвітній владар Рим, французькі революціонери кінця XVIII-го і англійські пуритани початку XVII-го віку.

А проте бували випадки, коли творчий задум базувався на давніх і сильних враженнях українських і не потребував спеціальних студій. Тоді поетка з радістю зверталася до українського життя і майстерно та легко опановувала ним, як »матеріалом до своїх проблем і завдань«. Прекрасним цьому доказом можуть служити протягом кількох днів зімпровізовані тепла й сердечна »Бояриня«, блискуча і глибока »Лісова пісня«.

І ще дві уваги, щоб покінчити з питанням про »екзотизм« Лесі Українки. Лишимо осторонь досить далеких від нас вавилонян та єгиптян, зупинімось на греках і римлянах, на французьких та англійських революціонерах, — невже це для нас екзотика? Невже ми до такої міри відчужені од їх світогляду, мистецтва, суспільних ідеалів та громадських традицій, — щоб не побачити в їх світі коріннів нашого? Подруге, оскільки ми можемо бути певні, що Леся Українка справді відбивала психологію чужих народів (нехай буде так!) і далеких епох. Правда, вона намагалася не помилятись проти кольориту місця й часу, наводила справки, переглядала відповідні матеріали, щоб не допуститись явних недоречностей та анахронізмів, але далі цих »негативних« заходів, можна думати, вона не йшла. Її не цікавило відтворення пережитої доби, навіть у такій мірі, як цим цікавився Анатоль Франс, воскрешаючи перед своїми читачами психологію кімейського співця — Гомера, юдейського прокурора Пилата, галла Комія Атребата та маслійської патриціанки Ацілії. Це, покищо, тема для майбутніх дослідів, але мені здається, що вже й тепер, на підставі зібраних спостережень, можна твердити, що археологізм уяви був Лесі Українці чужий, як і справжній екзотизм із його виключним замилюванням до інакшого,

далекого, в корені одмінного; що кінець-кінцем її вавилоняни й єгиптяни мають сучасну психологію, а її Американські пуці, Середньовічна Іспанія, Рим і Єгипет — то тільки більш-менш прозорі псевдоніми її рідного краю²⁵.

Справжнім «патосом» її творчості було роз'язування загальнолюдських проблем та вічних колізій, найулюбленішою її сферою був світ ідей. Мандрівні образи через те й були її постійними супутниками, що більше простору давали її думці, гострій, сильній, вразливій, мимо якої не приходило без відгуку ні одне значне ідейне зворушення сучасності. З неї справді була Еолова арфа, що підхоплювала своїми струнами всі повіви ідейних вітрів та бур:

Буйний вітер замовк, пролетівши,

Але, арфа ще довго брєніла...

Замолоду пережила вона глибокий вплив Драгоманова (П. П. Филипович у недавній своїй статті знайшов відгуки Драгоманівських «Чудаських думок» навіть у досить пізніх монологах пророчиці Тірци «На Руїнах»)²⁶; сприйняла вона і науку європейської індивідуалістичної думки, від такого запізненого в українській літературі Байрона до Ібсена та Ніцше; схвилювала її і глибока соціологічна та політично-економічна думка Маркса, і доктрина європейського соціалізму, що до нього пильну увагу заповідав українському громадянству ще Драгома-

²⁵ Мої уваги навели В. Василенка в «Критиці» (1928, ч. 8. стор. 68) на такі міркування: «Завдання поетки, що зналася добре на християнських відносинах, полягало в тім, щоб так сюжет побудувати, щоб наблизити їх бодай психологічно до сучасних їй відносин і переживань, не ламаючи елементарної уяви про християнські відносини. Це було дуже важке завдання. Скажім, М. Зеров у своїй про Леся Українку праці розв'язує цю проблему таким запитанням: «Невже ми до такої міри відчужені від їх (В. Василенко пояснює: давніх християн тощо) світогляду, мистецтва, суспільних ідеалів та громадських традицій, щоб не побачити в їх світі коріннів нашого?» Очевидно, він обстоює невідчуженість або близькість. Розуміється, ця відповідь... нав'язана хібащо якимись суб'єктивними уподобаннями самого М. Зерова». І далі В. Василенко вбачає в моїх словах протиріччя, вицитовуючи мою ж фразу про сучасну психологію Лесиних героїв.

Я дуже радий нагоді заспокоїти В. Василенка. Мені зовсім не ходить про те, щоб викреслити свою чи когось іншого близькість до перших християн, давніх римлян чи англійських реформаторів. Мені важно з'ясувати тільки, чи маємо ми право уважати мистецьке трактування їх життя та побуту за екзотику. Вирішую я це питання негативно. Дуже далекі від греків або романських народів багатьма сторонами життя, ми стоїмо з ними все таки в одному історичному ряді, ставимо різні етапи в розвитку одної, «середземно-морської», цивілізації. Екзотика для нас це — Індія, Гоґенове Таїті («Ноа-Ноа»), американська прерія з Куперовським Чингауком та Слідопитом. Екзотика починається з протиставлення чужого і далеко нашому культурному світові. Про який же екзотизм маємо говорити тут, коли Леся Українка виповняє постаті своїх героїв, мовляв за Словацьким, «вульканічною душею нашого віку?» З думкою ж В. Василенка, що надати давнім героям сучасну психологію є дуже важке завдання — я не згоден. Відтворюючи давнє, мистець слова завжди вирушає від сучасного, і тому змодернізувати давнину є річ далеко легша, аніж відтворити життя минулого віку в усій його цілості та своєрідності.

²⁶ П. Филипович: «Леся Українка». «Нова Громада», 1923. ч. 7-8.

нів. В другій половині 90-их років Леся входить до невеличкого гуртка шости (Каковський, Стещенко і інші), що ціллю своєю ставив студіювання Маркса. В 1900 році вона бере участь у російському соціал-демократичному журналі «Жизнь», де містить різні статті, присвячені то українському письменству, то соціалістичній літературі утопій — тема, до якої потім вертається в «Новій громаді» Чикаленка-Грінченка (1906 р.). У неї рано складається власний світогляд і власне світопочуття, обвіяні вольною стихією та тонким сприйняттям трагічного. Світогляд, в якому дуже мало спільного з світоглядом українського інтелігентського народництва, заснованим на українських традиціях із 40-60 років та на науці кількох монументальних представників радикальної думки російської, — недарма Леся Українка рано й безпосередньо діткнулася джерел європейської думки й мистецтва (в листах до матері з 29 січня 1903 р. вона, напр., збирається прилюдно й виразно ворогувати з громадською течією, представленою гуртком «Віку») ²⁷. Проте й індивідуалістичні настрої Ніцше і Марксівська наука перетворилися в ній органічно й ґрунтовно і дали своєрідний проріст.

Я не маю змоги подати докладний нарис «життєвої філософії» Лесі Українки, оскільки вона знайшла вираз у драматичних поемах, які нас найбільше тепер цікавлять, — але на кілька характеристичних рис мені хотілося б вказати.

Перше, що впадає в око, це якийсь антихристиянський цієї філософії дух і тон. Змолоду перечитуючи праці, присвячені біблії та пророкам, пильно раннім християнством займаючись, Леся Українка ніяк і ніколи не могла помиритися з основами християнського світогляду. Її «Грішниця», що своєю проповіддю активної боротьби із злом примушує знизити очі сестру-черницю, що доглядає за нею, «Одержима» Міріям, що з природи не може прийняти проповіді всепрощення, раб Неофіт, що приходять на християнські збори в катакомбі, щоб остаточно після запальної суперечки з християнською громадою зірвати, — всі вони носять у собі частку душі авторової. І навіть досить пласка критика християнської теорії й практики в Юди («На полі крови») набирає часами яскравості й енергії, бо до його слів, природних в устах статечного господаря, дещо своєї нехиті докидає сама Леся, не вважаючи на глибоку для неї одіозність постаті зрадника. Леся Українка не приймає християнського упокорення, християнського царства не «з цього світу», пригнічення індивідуальності, відмовлення од боротьби. Раб Неофіт у «Катакомбах», що прийшов до християнської громади, бо його привабила ідея «царства Божого», де не буде «ні пана, ні раба», переживає хвилини повного розчарування: християнське царство для принижених має наступити у прийдешньому віці, в іншому світі; замість могутнього заклику до загальної боротьби за визволення рабів йому так чудно і дико чути старі, як світ, і лише рабовласникам при-

²⁷ Ті самі настрої в листах Лесі Українки до Надії Кибальчич-Козловської, ЛНБ, 1925, кн. X; реферовані ці листи статтею «З листування Лесі Українки» — «Життя й Рев.» 1925, XII, стор. 100-101.

стойні слова про покору, про моральне самовдосконалення, про толерантність до сталих і непохитних, бо ніби з неба освячених форм суспільного та державного ладу. З гнівом він одкидає думку, ніби святий і справедливий Бог утворив владу

Преторіянську і патриціанську
І владу над рабами багатів.

Слова християн: «Ми боремось в терпінні і покорі» видаються йому блюзнірством. Доволі уже жертв!

Доки буде слатись
Під ноги їм, тиранам безтілесним,
Богам, безкровним, неживим примарам
Живої крові дорога порфіра?
Своє крові я не дам ні краплі
За кров Христову...
Я честь віддам титану Прометею,
Що не творив своїх людей рабами,
Що просвітив не словом, а огнем,
Боровся не в покорі, а в завзятті,
І мучився не три дні, а без ліку,
Та не назвав свого тирана батьком,
А деспотом всесвітнім і прокляв,
Усім богам віщуючи погибіль...

Образ Прометея, горді заповіді прометеїзму — це в Лесі України не випадковий, не хвилиний настрій. Прометеївська непримиренність і богоборство носилися перед нею здавна. Іменем Прометея благословляла вона боротьбу за людське на землі існування («Fiat pox»), прикладом Прометея скріпляла в неї свій страждений дух Іфігенія в далеких краях («Іфігенія в Тавриді»), про нього згадувала пророчиця Кассандра («Кассандра», кінець 1-ої сцени). Як і Мавка, зчарував її цей образ на все життя²⁸.

Антихристиянська, майже Ніцшевської сили, проповідь сполучилася у Лесі України сливе з поганським культом природи. Стара романтична нота, прославлення матірнього лона природи, відчувається в рядках «Лісової пісні», а дядько Лев з його словами —

Що лісове, то не погане, сестро,
Усякі скарби з лісу йдуть...

безперечно признається до романтичного світовідчуження. Природа та її життя прекрасні, але людина стала окремо, пішла своїм шляхом, утворила свої закони і свій світ — нудний, убогий, безкрилий, — ця тема у Лесі України розроблена з тою самою яскравістю й силою, що і в прославленому «Затопленому дзвоні» Гауптмана. Пам'ятаєте знамениту Водяникову науку — в імені всієї сили нагірної й водяної — готовій покинути гори Раутенделяйн:

²⁸ Пор. П. Филиповича; «Образ Прометея в творах Л. України». «Із новітньої української літератури», «Культура», К. 1929 р.

Чим завинили ми? Куди ти хочеш йти?
Куди голівку хочеш понести?
В людську країну?! Тож повір мені, —
Багацько передумав я на дні, —
Людина то лиш насмішка припадку,
Ні се, ні те, з собою в непорядку,
То з цього світу, а то знов не з цього...
Наш брат, із плем'я зроджений вільного
І все ж наш ворог, втрачений для нас...
Біда тому, хто до низин затужить...
Покине гори і з людьми подружить...
Облиш! Не йди в те кляте покоління,
Ти будеш двигать млинове каміння,
Кругом тебе густа наляже мряка:
Ти тут смієшся, там навчишся плакати!²⁹

І мені здається навіть, що у Лесі Українки цю думку окреслено
якось твердіше, з більшою певністю та лаконізмом!

Ні, дитинко,

Я не держу тебе! —

говорить у неї мавці лісовик: я —

Звик волю шанувати. Грайся з вітром,
Жартуй із перелесником; як хочеш,
Всю силу лісову і водяну,
Гірську й повітряну приваб до себе.
Але минай людські стежки, дитино,
Бо там не ходить воля, там жура
Тягар свій носить. Обминай їх, доню,
Раз тільки ступиш, і — пропала воля!

А тому — люди тільки доти живуть справжнім життям, доки зістаються вірні собі, своїй природі. Лукаш із «Лісової пісні» доти був щасливий, доки жив тим, чого сам добре не знав за собою і про що душа його говорила «виразно-щиро голосом сопілки». Обмеживши своє життя нудною хатньою роботою, підпавши матері й жінці, зрадивши себе самого, — він тратить людську подобу, стає вовкулакою, божеволіє... Дон-Жуан у «Камінному Господарі» тільки тоді був справді сильний і справді щасливий, коли легенькою фелюкою «при світі волі», літав просторами морів, «як перелітна птиця», коли неухильно йшов «за щирим голосом свого серця». Але, коли свавільний, нестримний, він, що не знав досі впливу своїм примхам і перепон своїй волі, починає цінити ласку короля та привілеї гранда і до ніг честолюбним замислам донни Анни складає «свою так буйно викохану волю», приміряє собі командорський плащ і патерицю, — він тратить свою стихійно-непереможну міць і кам'яніє за зраду своєї бурхливої вдачі.

Так сміливо й безбоязно приступає Лєся Українка до цього образу світового збочення, сотні разів освітленого по інших — заможніших —

²⁹) Гергарт Гауптман: «Затоплений дзвін», переклав Микола Голубець, Львів, 1916, стор. 40-41.

літературах. І більше — її суцільне й своєрідне світовідчуження дозволяє їй утворити оригінальну українську версію загально-людського сюжету. Сміливий крок! Крім «Марії» Шевченка та кількох шедеврів його лірики, «Смерти Каїна», «Похорону» та «Мойсея» Франка — в українській поезії ні одна річ на ці вершини не сходила. Справжнє «дерзання», — хоч авторка і не лагодиться «робити епоху»! Скромно і обережно вона зазначає (в листі до Л. М. Старицької-Черняхівської) — «Як ви зараз же побачите... єсть це ні більше, ні менше, як українська версія світової теми...» «До чого дерзость хохлацкая доходить», скаже Струве і вся чесна компанія. Що це є справді дерзость з мого боку, це я їй сама тямлю, але вже певно то «в вищем суджено совете», що я mit Todesverachtung кидалася в дебрі світових тем, куди земляки мої, за виїмком двох-трьох одважних, воліють не вступати».

5

Але, побоюючись нерозуміння й ворожнечі читача, Леся Українка дивилася не в той бік. Ні Струве, ні російський читач взагалі, ні такий численний і гордий на той час «українець російської культури», до її творів не зішли, — відомо, що «мы ленивы и нелюбопытны»... З нерозумінням, запереченням, навіть з осудом до них поставився (як і раніше ставився) широкий український читач. Призначений до трактування у літературі передусім — побуту, а потім — вузьких, але невідкладних, «самим життям», мовляв, поставлених тем (от, скажемо, «інтелігент на селі» — народний учитель, агроном, Марко Кравченко, Мирон Серпокрил...), утилітарист у мистецтві і аматор пристарілої трюхи манери, — в Лесі Українці, в її темах і образах він побачив лише літературщину, відходження від сучасності, одривання від ґрунту. Він схилявся перед «ерудицією» (тоді він ще шанував ерудицію) і, сам здебільшого ні одної чужої мови не знаючи, видавав належну шану поетці, що крім кількох слов'янських і чотирьох романо-германських («європейських») могла читати ще й на двох давніх мовах, — але при тому був в глибині переконаний, що ерудиція мистецтву шкодить і що в творі мистецтва єдиноважливо — не «искус строгий», а «нутро», і в такий хорошій певності строчив сам оповідання і особливо «вірші». Не дивно, що Леся Українка належала до письменників «дивно-незрозумілих, хоча й респектованих», а її твори були речами «хвалимими, але не читомими», як вона сама часом їх визначала. Але, що особливо сумно, — це те, що з пересічним читачем погоджувався часом і критик, і до того критик, що хотів бути «останнім словом» свого фаху. Маю на увазі Гната Хоткевича, із його жвавим, хоч і грубоватим оглядом українського письменства за 1908 рік. Оцінюючи альманах «Нова Рада», от що говорив він — з приводу «Блакитної троянди», ранньої п'єси Лєсиної, звичайно слабшої артистично від її пізніших драматичних поем:

«Але за те є в тім альманаху «Блакитна троянда» Лєси Українки. Це єсть ліпше, що появилася друком в 1908 році³⁰. Показується, що таки автор більший поет у малюванню живого життя, ніж в аскетич-

³⁰) Тим часом 1908 р. на сторінках ЛНВ з'явилася «Кассандра».

них образах своїх улюбленців жидів, єгиптян і всякої іншої допотопности. І так жаль, що русло творчости поетової залюбки направляється в ті холодні царства суворих ліній древньої культури, а не в сторону живого життя. Там автор показує нам свої знання і очитаність, тут — свою душу; там артизм на послугах у науки, а тут знання прислужують поезії. Не знаю, як кому, а мені більше подобається остання комбінація: очитаних людей я ще найду, а таких, що уміють розказати своє почування, надзвичайно мало»³¹.

Характеризуючи це відношення читача до поетки, один з її пізніших критиків писав: «Коли вона зійшла на гору, її читачі лишилися в долині. Це справді так... тож і не диво, що Лєся Українка «все життя потребувала критики» глибокої, проникливої, культурної, — і або не мала її, або мала в гомеопатичній дозі. «А вже годі заперечити», як писала вона до матері, «що бути голосом волаючим у пустині без відгуку все таки нікому не весело, хоч би він мав і так мало претенсій на популярність, як я...»³² І разом з тим — як повинно було підтримувати і тішити її кожне компетентне про неї слово, як стаття Франка в ЛНВ за 1898 р. або лист М. С. Грушевського з приводу її «Кассандри»!

Інколи почуття відірваности од громади зростало в Лєсі Українки на ґрунті об'єктивно справедливих претенсій до неї, які ставила «літературна громада» — керівники журналів, видавці, її «товариші пера». Від неї прохали літературних оглядів, критичних розвідок, розправ про західньо-європейські письменства, її втягали в «журнальну» роботу, від неї сподівалися перекладів із чужомовних поетів — тоді як вона вся була переповнена своїми утворами, власними героями, що не давали їй спокою. Для неї, що прекрасно розуміла «насуцню» потребу такої роботи, це все таки була мулярська праця скульптора Айрона коло дому пастора Годвінсона. Фея Раутенделяйн мала обертати млин нове каміння... Лєся Українка часто жартома повторювала «що треба, того не треба», тобто: що потрібно для громади в першу чергу, то не є внутрішньою потребою її творчости, і навпаки: що не є для громади її щоденний хліб, те дуже часто з'являється конечною потребою її душі. І вона вважала цілком законним, приймала як належне, що «муза ніколи не хоче робити того, що мусить, а те, що їй забагнеться».

От ґрунт, на якому в Лєсі Українки виникають образи самотніх героїв³³, от звідки в неї конфлікт Ричарда Айрона з пуританами, пророчиці Тірци з юдеями «на руїнах», горді речі Ричарда і поклик Тірци:

Мене дух Божий знайде сам в пустині,

А вам ще довга путь лежить до нього.

Я рішуче не можу погодитись з піднесеною в сучасній критиці кваліфікацією індивідуалізму Лєсі Українки як «розпачливого», а її «мрій-

³¹) Гнат Хоткевич: «Літературні вражіння», ЛНВ, 1909, кн. II, стор. 404.

³²) «Червоний Шлях», 1923, кн. 8, стор. 241. На тему «Лєся Українка і читач» — моя стаття у «Глобусі» 1928, ч. 15.

³³) Про настрої самотности поезії Лєсі Українки — С. Єфремов: «Поезія самотности». За рік 1912, стор. 281-288.

ництва» — як безпорадного. Я б скоріше сказав за іншим критиком, що індивідуалізм Лесі Українки то «не безнадійний індивідуалізм гинучих клас³⁴, не анархічний індивідуалізм Пшебишевського... Її індивідуалізм — бурхливий протест проти кволости й дрімливости громадянства, проти його невилітницького духу й пасивности... він «не тікає зовсім од життя та людей, подібно до героїв Байрона та його російських послідовників, не ховається в катакомбах, а шукає свого місця, як Неофіт, у таборі спартаківців»... Її трагедія — то трагедія сівача, що вийшов занадто рано, «до зvezды», і в якому часто загоряється гнів проти животіння суспільства («паситесь, мирные народы...»), проти непридатного для великих цілей знаряддя. А її самотність на верхів'ях, далеко «від пахоців облесливих долин», то самотність творця, що в горах повинен, як Заратустра, передумати всю свою мудрість, щоб у належний час понести її в долини, віддати людям.

А що в Лесі бували часом індивідуалістичні настрої, що її зброя оберталася проти громадянства, що вона ставала на прю з ним, — то це звичайне явище, коли «ватажок», поет чи мислитель, переростає своє оточення, убоге, безсиле, не розвинене естетично, не піднесене культурно. Коли «провідники» бачать те, що має прийти, але повести маси за собою не можуть, бо в розвитку самих мас немає для того «відповідних передумов»...

І такий цікавий з цього погляду останній, передсмертний задум Лесі Українки, — драматична поема, що так і залишилася в короткому попередньому нарисі. Великий грецький учений Теоокріт в Олександрії вірить в остаточну перемогу науки. Але його доба — доба християнського фантизму, що нищить великі наукові цінності за те тільки, що вони поганські. Філософа ув'язнюють. Має бути трус у його бібліотеці. Тоді діти Теоокрітові, підлітки, хлопець і дівчинка, вибирають вночі щонайцінніші для майбутнього манускрипти з бібліотеки і потай миру, за городом, закопують їх у пісок пустині. Сходить сонце. Діти стають на коліна і звертаються до нього: «Геліосе! рятуй наші скарби! Тобі і золотій пустині доручаємо їх»³⁵. Колись настане пора, і манускрипти, сховані тепер від людей, підуть на прожиток людям. І тільки покищо, може, на короткий час: «Геліосе! рятуй наші скарби, тобі і золотій пустині доручаємо їх».

Ці образи і ця молитва розшифровуються, як алегорія. Давні сувої з поганської бібліотеки осмислюються — розуміється, помимо мистецького наміру і волі авторки — як власні твори Лесі Українки, а піски Єгипту — як сторінки старих альманахів та журналів, що доховали їх для нового читача. Поволі знаходяться закопані в пісках скарби; в «холодному царстві суворих ліній», як писав Хоткевич, відкриваються гарячі джерела, і Леся Українка стає в наших очах чільною постаттю всього свого літературного покоління.

(«До джерел»)

³⁴) «Поезія індивідуалізму», «Укр. Житть», 1913, кн. 10, стор. 26-27.

³⁵) «Арго», збірник. К. 1914, стор. 39-40.

Інж. Г. М'ЯЛО

МОСКОВСЬКИЙ ІМПЕРІАЛІЗМ І ЙОГО АГРЕСИВНІСТЬ

(Історичний перегляд від 1169-го до 1920-го року)

(3)

В серпні 1735 року московське військо під командою Мініха перейшло Дін і зупинилося у Новоспаську. Мініх одержав наказ зайняти Азов. Генерал Леонтьєв із 40-тисячною армією пішов на Крим. Біля річки Конки відбувся бій з татарами. Москалі взяли в полон понад 1.000 вояків, забрали 2.000 штук рогатої худоби, 95 коней та 17 верблюдів. Але, коли почали падати дощі, а потім прийшли сильні морози, ген. Леонтьєв вернувся, втративши в боях 3.000 вояків.

На весні 1736 року московське військо знову вирушило на Крим, здобуло Перекоп і Козлів, а тоді вернулося аж до Дніпра. 19-го травня того ж року московський генерал Лесі із 25-тисячною армією здобув Азов, а після нього й Очаків. Московська армія, що в той час перебувала на теренах Польщі, перейшла під Хотин, а згодом забрала Яси.

Австрія склала з Туреччиною мир, а тим самим примусила Московщину розпочати мирові переговори з турками. Війна з Туреччиною коштувала Московщину дуже дорого, в боях вона втратила понад 100 тисяч вояків.

Наприкінці 1739 року Московщина склала з Туреччиною мировий договір.

Імператриця Анна Іванівна жорстоко розправилася із своїми противниками, які десять років раніше добилися були того, що вона підписала вже згаданих вісім пунктів, які мали обмежити її абсолютизм. Вона наказала засудити на смерть князя Черкаського, князя Голіцина та Мелашевича. На її наказ стято також голови Іванові Олексійовичу Долгорукому, князеві Лукіну, князям Сергієві та Іванові Григоровичам, а князів Василя і Михайла Володимировичів ув'язнено в Селеші.

Жорстокість імператриці Анни Іванівни нагадувала її двох попередників — катів Івана Грозного і Петра I-го. Перед своєю смертю вона наказала відрубати голову й руки Волинському Єропкіну, а 16 жовтня 1739 року назначила своїм регентом Бірона. На другий день, себто 17-го жовтня, померла чи — як кажуть наші люди — здохла.

З листа Волинського до Бірона, написаного 26 жовтня 1737 року, бачимо, як московська армія нещадно грабувала Україну під час війни з Туреччиною. Поля залишилися незораними й незасіяними, худобу забрали на м'ясо для прохарчування армії. Тільки з одного Ніжин-

ського повіту на Чернігівщині московська армія забрала 14 тисяч волів. Десятки тисяч українців, забораних до армії, загинули в кримській війні, між ними й багато цивільних людей, що були примушені постачати підводами московській армії харчі, амуніцію та інший виряд. (Соловійов, том XX, стор. 1543).

Вже тоді Москва спеціалізувалася в убивствах, а вбивців винагороджувала. Так Кутлера і Левицького, що на наказ Мініха вбили шведського шпигуна Сінклера, спочатку заслано на Сибір, а в 1743 році цариця Єлисавета надала їм ступень майорів і перевела до казанської залоги, де їхні прізвища змінено на Тукель і Лукевич.

З «указу», що його вислав 8 березня 1738 року фельдмаршал фон Мініх генералові Румянцеву в Україні, знаємо, що у Львові видано календар польською мовою, автором якого був доктор філософії Станислав Добчинський. За таку «ересь» супроти московської імперії (календар той міг дістатися й на Україну) грозила сувора кара. «Указ» наказував по всій «Малій Русі», по Слобідських полках, між духовними і цивільними людьми та в монастирях забрати всі календарі й спалити на майдані в Глухові, на очах зібраного народу. А хто посмів би розповсюджувати такі календарі, того треба тяжко покарати.

Отже, як бачимо, сьогоднішні червоні московські імперіялісти тільки продовжують те, що чинили перед ними московські царі. Вони теж забороняють будь-яку критику сучасної московської імперії, палять заборонену літературу, переслідують, арештують та нищать її авторів. Це московське нахабство й варварство поширилося тепер навіть на інші країни, де тільки сягають московські загарбницькі руки. Так, напр., коли Михайлов, що в 1964 році побував у Москві, вернувшись до Югославії зазначив у своїй статті «Московське літо 1964 року», що концтабори в СРСР були раніше ніж за Гітлера, то московський посол у Београді запротестував і Тіто дав наказ притягнути до судової відповідальності Михайлова, автора статті, та Мирослава Мірковича, редактора часопису «Дело», в якому вона була надрукована.

По смерті імператorkи Анни Іванівни, імператором заприсяжено її малолітнього внука Йогана Антоновича, а регентом, згідно з тестаментом Анни, став Бірон, замість матері малолітнього імператора або його батька принца Антона Ульріха. Коли оголошено «указ» про регентство Бірона, між гвардійцями і взагалі москвинами почалися заворушення-протести, що московською імперією буде керувати німець. Це невдоволення використав фельдмаршал Мініх і — порозумівшись із матір'ю малолітнього імператора Анною Леопольдівною — вчинив з допомогою гвардійців переворот. Заарештував Бірона і регенткою проголошено Анну, Йоганову матір!

Але неспокої тривали далі, гвардійці Преображенського полку організували новий переворот. Воронцов, Розумовський (відомий фаворит Єлисавети), Шувалов та інші вимагали, щоб імператрицею стала Єлисавета Петрівна — дочка Петра I-го. В порозумінні з нею, гвардійці

вчинили переворот. О год. 2-ій по півночі вони прибули до двору Єлисавети і вона разом із ними, на санях, поїхала до Преображенського полку, де її чекали Воронцов, Шварц і Лесток. Ставши перед гвардійцями, Єлисавета запитала: «Знаєте, хто я?» — Гвардійці хором закричали: «Знаємо, матушко!». Тоді Єлисавета стала на коліна, взяла в руки хрест і проголосила: «Клянусь вмерти за вас, а чи ви клянетесь умерти за мене?» — «Клянемося!» — закричали старшини і вояки, впавши перед нею на коліна.

Разом з гвардійцями Єлисавета на санях вирушила до імператорського зимового двірця. Групу гвардійців Єлисавета вислала заарештувати міністра Мініха в його ж домі. Перед імператорським дворцем Єлисавета, разом із гвардійцями, пішла до вартових. Вартіві не ставили жодного спротиву і на її запитання, чи будуть їй служити так вірно, як її батькові, відповіли, що вона їхня «матушка».

Так без перешкод Єлисавета дісталася аж до відпочивальні регентки Анни Леопольдівни, де вона була зі своїми дітьми. Побачивши перед собою Єлисавету, Анна Леопольдівна спочатку здивувалась, але як побачила, що вона не сама, а з гвардійцями — відразу зрозуміла, що сталося. Почала просити Єлисавету, щоб не чинила нічого злого ні їй, ні її дітям. Єлисавета пообіцяла, але згодом, як побачимо, тяжко помстилася на нещасній родині Анни Леопольдівни та принца Антона Ульріха. Тої ж ночі Анну Леопольдівну і принца Ульріха, разом із дітьми, вивезли з палати і до ранку переворот був закінчений (Соловйов, том XXI, стор. 121).

7-го січня 1742 року в Москві відбулася коронація Єлисавети і вона стала імператрицею московської імперії. Татіщєва, що в 1739 році був засуджений і вивезений на Сибір, Єлисавета звільнила і 17-го листопада 1742 року він виїхав до села Симбірська, до свого сина, але невдовзі, в грудні того ж року, помер.

За царювання Єлисавети почалося насильницьке примушування «інородців» її імперії приймати московське православ'я, що викликало бунт мордвинів. Особливо прославився у «поширюванні православної віри» нижньо-новгородський єпископ Дімітрій.

Після перевороту Єлисавети, малолітнього імператора Йогана Антоновича, його батька, принца Ульріха, його матір, регентку Анну, та молодшу сестру Катерину вислано в Прибалтицький край. 6-го січня 1744 року їх перевезли до Ренсбургу, але й тут довго не залишились, бо прийшов таємний наказ вислати їх до Архангельська, а звідти — на Соловецькі острови, до монастиря. Згодом, побоювшись, що прочани, які приходять до того монастиря, можуть довідатись, що в монастирі живе арештований наступник трону із своїми батьками, братами й сестрами і рознесуть цю вістку по цілій імперії, Єлисавета дала наказ перевезти їх до містечка Холмогор на березі Білого моря. Анна Леопольдівна, колишня регентка, народила ще другу дочку Єлисавету, а в Холмогорах 9-го березня 1745 року — третього сина Олексія. Під

час пологів вона померла. Тоді цариця Єлисавета наказала привезти її тіло до Петербургу, влаштувала їй величавий похорон і поховала біля своєї матері.

На початку 1756 року Йогана Антоновича, наступника трону, перевезено вночі до Шліссенбурзької твердині. Тут його примістили в казармі й наказали тримати в суворій таємниці, щоб ніхто не дізнався, хто він. Інші діти померлої Анни Леопольдівни залишилися в Холмогорах, разом з батьком, принцом Ульріхом. З дальших відомостей про них знаємо, що старша дочка, Катерина, дістала туберкульозу, а молодша, Єлисавета, «попала в меланхолію». Син Петро також захворів на туберкульозу, а молодший, Олексій, був дуже слабого здоров'я.

1744-го року цариця Єлисавета вирушила до Києва. По дорозі, 6-го серпня, «торжественно» в'їхала до Глухова, що в той час був столицею козацької України. Тут вітав її, як «государиню», Михайло Скоропадський. На другий день, за посередництва Розумовського, козацька старшина звернулася до неї з проханням відновити гетьманську владу в Україні. 5-го травня 1747 року московський сенат одержав від цариці Єлисавети «указ» відновити гетьманщину в Україні на таких самих правах, які були за Скоропадського. В 1750 році до Глухова приїхав граф Генріх, скликав козацьких старшин і вони підписали «указ», що гетьманом України буде брат відомого фаворита цариці Єлисавети Кирило Григорович Розумовський, президент Академії Наук. Він студіював у Петербурзі, а пізніше — за кордоном. Був вихований у московському дусі, одружений з московкою Наришкіною. Так на старшинській раді в Глухові, на доручення цариці Єлисавети, 22-го березня 1750 року обрано на гетьмана України графа Кирила Розумовського. З цього приводу в Петербурзі видано «указ» про скасування т. зв. Малоросійської колегії.

За володіння цариці Єлисавети в московській імперії загострилося соціальне питання і почалися селянські бунти проти управителів державним майном та монастирськими посіlostями, яким царський уряд надавав земельні простори разом із селянами, що ставали їхньою власністю. Селяни бунтувалися, почали підпалювати фабрики, а царський уряд, щоб позбутися клопоту, продавав фабрики приватним підприємцям. Так споконвічний московський державний соціалізм почав поступатися приватній власності.

Тут треба сказати, що українське населення у XVIII-му столітті поширилося далеко на схід, де були мало залюднені простори. Їх заселяли українці й таким чином досягнули аж пограниччя азійських просторів.

Крім соціальних бунтів, розпочалася і релігійна боротьба між поневоленими народами і московськими загарбниками, що з допомогою свого духовенства накидали силою всім завойованим народам московське православ'я. Православна віра, що стала знаряддям московських царів у їхній імперіялістичній політиці, перетворилася на офіційну

віру цілої імперії. Власне тому московські царі силою і терором поширювали її серед поневолених народів-«іногородців». Ще Петро I-ий був проголосив, що «коли хочемо опанувати Кавказ, мусимо поширити між кавказькими народами православну віру». Тобольський митрополит Сильвестер дав наказ ловити татарів і бухарців та так довго тортурувати, поки не погодяться прийняти православну віру.

На Далекому Сході відбувалася завзята боротьба між москалями і тубільцями, які не хотіли визнати над собою панування Московщини. Вже тоді всіх непокірних Москва називала «ізмєнніками». Пригадаймо, що в нас, в Україні, «ізмєнніками» стали Мазепа і всі його прихильники, себто правдиві українські патріоти на чолі з гетьманом І. Мазепою. Потім усіх українських патріотів москвини звали «мазепинцями», що в їхньому розумінні означало «ізмєнніки». Під час нашої визвольної боротьби в 1918-20 роках і далі українських патріотів червоні москвини звали «петлюрівцями», а в 1941-1947 роках, і до сьогодні, звуть «бандерівцями». Московські імперіялісти-шовіністи не сподівалися, що «ізмєнніки» стануть прапором визвольної боротьби поневолених народів, який буде переходити з покоління в покоління, а назви «мазепинець», «петлюрівець», «бандерівець» — найпочесніші для кожного правдивого українця. Сучасна жорстока боротьба московських червоних імперялістів із «мазепинсько-петлюрівсько-бандерівським поріддям» — це насправді боротьба з українським народом, з його найкращими синами й дочками.

Як бачимо, «ізмєнніків родіни» не видумали червоні москвини, вони були вже й за панування білих московських тиранів. Таких «ізмєнніків» винищувала або замикала в тюрмах і цариця Єлисавета. Так, напр., в лютому 1752 року в Охотську сиділи ув'язнені коряки. Вночі вони повбивали вартових і захопили в'язницю. Командир охотської залоги оточив в'язницю своїм військом. Спочатку коряки завзято відбивались, а коли забракло їм набоїв — підпалили в'язницю і самі згоріли в ній, бо воліли загинути, ніж піддатися москалям. Потім москалі вирішили, що тримати коряків у в'язниці й кормити — їм «не виплачується», тому відразу розстрілювали всіх «ізмєнніків». Ось так московські тирані-агресори поширювали кордони своєї імперії та запроваджували на завойованих землях свою варварську культуру.

Коли цариця Єлисавета дала дозвіл відновити в Україні гетьманську владу, гетьман Кирило Розумовський із своїм «монтером» Павловим (московським наглядцем) 3-го березня 1751 року з великою церемонією склав цариці присягу та одержав від неї булаву й інші гетьманські клейноди. Тоді він із своїм почтом вирушив на Україну. Московський сенат дав йому 150 підвод, але Кирилові Розумовському видавалось, що це замало. Він сам розпорядився, щоб на кожній станції-зупинці міняти коней і приготувати 200 підвод. Маршрут був такий: Петербург, Москва, Тула, Глухів. Так 18-го червня 1751 року виїхав із Москви Кирило Розумовський — гетьман обидвох берегів Дніпра і Військ Запорозьких, президент Академії Наук, підполковник лйб-

гвардійського Ізмайлівського полку, кавалір-граф Кирило Георгійович Розумовський, у супроводі визначних дворян. 21-го червня він приїхав до Тули.

30-го червня 1751 року в Глухові зібралось багато війська — компанійські полки, запорожці, депутації, а між ними і архимандрит з кількома священниками. Писар Безбородько з бунчужними виїхав зустріти гетьмана в дорозі й приєднатися до його почту. Потім, уже у Глухові, Розумовського оточили генеральний осаул, бунчужні товариші та запорожці. Від сіверської брами аж до гетьманського палацу по обидвох боках стояли козацькі полки і під звуки оркестр та гук гарматних пострілів віддавали гетьманові шану. Біля воріт Глухова його привітали генеральні старшини, а генеральний осаул сказав привітальну промову. Звідти гетьман із своїм почтом пішов до собору св. Миколи, де архиєрей відслужив молебень, покропив його свяченою водою і привітав промовою. Із собору, всі поїхали до гетьманського палацу.

Коли гетьман Кирило Розумовський приїхав до Глухова, місто немов ожило і повеселішало. Відбувалися концерти, грали театри, приїжджали й оперні трупи, навіть італійська з Міляну. Глухів почав зватися «малим Петербургом».

1757-го року цариця Єлисавета почала війну з Прусією. Вже раніше, на протязі кількох років, вона скупчувала свої війська в Курляндії і на пограниччі Польщі. Московська армія під командою генерала Апраксіна перейшла Польщу і біля Грос-Егердорфу в завзятому бою перемогла пруську армію. Цариця Єлисавета вислала до Прусії ще три корпуси московського війська під командою графа Салтикова, який 10 червня 1758 року окупував Кенігсберг та Франкфурт над Одрою. Біля Кістріна відбулася битва московських військ із пруською армією, але вона закінчилася жакливою поразкою москалів. Московська армія втратила тоді понад 20 тисяч вояків, 100 гармат і 30 полкових прапорів. Генерал-поручник Салтиков, граф Черплєв, генерал-майор Монтеорел, бригадири Тізентаузен і Сівер — попали до пруського полону.

Війна з Прусією тягнулася довго, наслідком чого московська імперія так вичерпалася економічно, що почалися внутрішні політичні конфлікти. Цариця Єлисавета захворіла і 25-го грудня 1761 року померла, не діждавшись кінця війни.

Після смерті Єлисавети, 26-го грудня 1761 року на царський трон ступив Петро III-й, внук Петра I-го, син його дочки Анни Петрівни, племінник померлої цариці. По батькові Петро III-й був сином герцога Гольштайнського, внуком Карла XII. Він, як і його родичі, був протестантом, вихованим на дворі гольштайнського герцога. Коли помер його батько, цариця Єлисавета забрала Петра до себе і під час її коронації він був оголошений наступником московського трону. Тоді ж мусів прийняти православну віру, але ніколи не був прив'язаний до неї серцем.

Ставши московським царем, Петро III-й відразу покликав до себе свого двоюрідного дядька принца Георгія, генерала пруської армії, підвищив його рангу до фельдмаршала і призначив командиром лйб-гвардійського кінного полку з платнею 48 тисяч карбованців на рік. Він же почав обсаджувати в московській армії командні пости пруськими старшинами і запроваджував пруську муштру. Очевидно, москалям все це не подобалося, бож до чужинців, навіть тих, що служили вірно московській імперії, вони завжди ставилися з ненавистю.

Сам цар Петро III-й влаштовував нічні гульні й почав залицятися до Єлисавети Романівни, а свою дружину Катерину відсунув набік. Вона ж, як європейка, що прийняла православну віру й хитро пристосувалася до московських умов, здобула між москалями довір'я і її уважали за наступницю московського трону. Петро III-й знав про це, тому ще більше її ненавидів. Він увійшов у конфлікт і з московським духовенством, бо казав конфіскувати монастирські землі на користь держави. З пруським королем Фрідріхом II-им Петро склав мирову умову, якою закінчилася війна з Прусією без жодної користі для московської імперії. У закордонній політиці Петро III-й запровадив великі зміни: ворога Московщини Фрідріха II-го зробив своїм союзником, а з ранішою союзницею Московщини Марією Терезою розійшовся. Московська армія почала воєнні сутички з австрійською армією. Рівночасно Петро III-й почав готуватися до війни з Данією.

Все це привело до того, що москалі заворушилися і витворилася опозиція. Дехто звертав свої очі на ув'язненого у Шліссенбурзькій твердині наступника трону Йогана Антоновича, яким цікавилися і західньо-європейські дипломати. Тоді Петро III-й наказав привезти Йогана до Москви і показати його своїм дворянам. Із закордонних дипломатів Йогана бачив, і розмовляв з ним, англійський посол Кайтл, що потім у своєму звідомленні англійському королівському дворові зазначив, що Йоган Антонович ментально нездібний бути наслідником царського трону й ця вістка поширилася в Європі. Але психічна хвороба того наслідника трону, Йогана, була зумовлена саме знущанням над ним, тими обставинами, в яких опинилася родина усуненої регентки Анни Леопольдівни. Як бачимо, Йогана насамперед зробили психічно хворим, а потім показали, що він, як наслідник трону, не здібний правити імперією. Такі самі методи застосовують і тепер московські червоні імперіялісти, засилаючи політичних в'язнів до домів божевільних.

Опозиція до Петра III-го, побачивши, що не може розраховувати на Йогана Антоновича, як наступника трону, почала шукати за іншими кандидатами. Деякі пропонували заарештувати Петра III-го і вислати за кордон, а наслідником царського престолу оголосити його малолітнього сина Павла. Тимчасово регенткою призначити його маму Катерину. Інші уважали, що відразу, під час перевороту, Катерину треба оголосити імператрицею Росії, бо цар Петро III-й може «постригти її в черниці», подібно, як цар Петро I-ий вчинив із своєю жінкою. Так почалась підготовка до перевороту.

З приводу складення мирового договору з Прусією, Петро III-й влаштував прийняття, на якому виголошено тости за здоров'я імператорської родини, за здоров'я пруського короля і за щасливе зберігання миру. Під час першого тосту всі стали з місць, крім Катерини. Побачивши це, цар післав до неї Гудовича, щоб вона сказала, чому не встала. Катерина відповіла, що царська родина складається з трьох членів: з її чоловіка, з неї і їх сина. Отже, вона не розуміє, чому повинна була встати. Почувши таку відповідь, Петро в присутності гостей вилаяв Катерину.

Але на цьому не закінчилося. Вночі того ж дня Петро III-й наказав своєму ад'ютантові заарештувати Катерину. Ад'ютант налякався такого наказу і повідомив про це принца Георгія, Петрового дядька. Він негайно пішов до Петра і переконав його, щоб відкликав свій наказ про арештування Катерини. Петро послухав, проте не було певности, що він не повторить свого наказу.

По довшій підготовці, змова проти Петра III-го поширилася й на гвардійців і Катерину проголошено імператрицею. 28-го червня 1762 року Петро III-й був в Орієнбаумі, де відбувалась парада його гольштайнського війська, а в той час, у Петербурзі, в Казанському соборі, Катерину проголошено всеросійською імператрицею. Після паради, Петро вертався до Петергофу, де залишив Катерину. Його канцлер Гудович поїхав раніше, але швидко вернувся і повідомив Петра, що Катерини нема в Петергофі й ніхто не знає, де вона поділася.

Довідавшись про переворот, Петро III-й хотів здушити його силою і викликав з Орієнбауму своє гольштайнське військо, але його радники уважали, що гольштайнці не переможуть гвардійців, тому цар залишив свій плян. Тоді він вирішив вернутися до Орієнбауму, а звідти — разом із своїм найближчим оточенням — подався кораблем до Кронштаду, де хотів причалити. Але місцева надбережна військова залога не пустила його, заявивши, що визнає імператрицею Катерину, і він мусів вернутися знову до Орієнбауму.

Тим часом Катерина вийшла із своїм військом з Петербургу й зупинилась у Сергіївській пустині на короткий відпочинок. Тут зустрів її віцеканцлер Голіцин з листом від Петра III-го, в якому він пропонував Катерині розділити владу між ними обидвома. Катерина не відповіла на цю пропозицію, тоді приїхав генерал-майор Ізмайлов і заявив, що імператор Петро зрікається престолу, отже можна без кривавої розправи закінчити переворот. Катерина доручила йому довести цей акт до кінця. Теплов виготовив акт абдикації Петра і підписав його.

Рано 29-го червня 1762 року кінний гусарський відділ під командою поручника Олексія Орлова оточив Петергоф, а згодом прибули й піхотні полки. Перед полуднем приїхала верхи на коні Катерина, в уніформі гвардійця Преображенського полку, а по полудні Орлов і ген. Ізмайлов привезли імператора Петра III-го.

Петра замкнули в загородному дворці в Роше, 27 верст від Петербургу. 6-го липня 1762 року тут він і помер, очевидно, не природною

смертю. Правдоподібно, його задушив Олексій Орлов. Поховали Петра III-го в Олександрівсько-Невському монастирі.

1-го вересня того ж року Катерина виїхала з Петербургу до Москви на коронацію. 9-го вересня зупинилася в передмосковському селі гетьмана К. Розумовського, в Петрівськ. 11-го вересня до Петрівська прибуло вище московське духовенство, генерали й придворні дами і на другий день Катерина, в їх оточенні, торжественно в'їхала до Москви. 22-го вересня відбулася і коронація Катерини.

Катерина, ставши імператрицею-самодержавцем, викликала до себе наступника трону Йогана Антоновича, а потім наказала постригти його в ченці та змінити йому прізвище на Герласій. Його батькові, принцові Антонові Ульріхові, пропонувала волю, якщо дасть згоду, що його діти залишаться далі ув'язненими. Але він відмовився від цієї пропозиції і залишився разом із своїми дітьми у в'язниці.

Так почала своє панування цариця Катерина, відома з української пісні, як «Катерина, вража баба».

Переяславський полковник Федір Мирович підтримав гетьмана Івана Мазепу в боротьбі проти московської імперії за незалежність України. Після поразки під Полтавою, він відійшов разом із гетьманом І. Мазепою до Басарабії. Пізніше полк. Мирович переїхав до Польщі, де й залишився жити. В Україні в нього було двох малолітніх синів — Петро і Яків. Вони переїхали до Чернігова до свого двоюрідного дядька полковника П. Полуботка і виховувались у нього аж до 1723 року. Того ж року полк. П. Полуботко, як наказний гетьман, поїхав з делегацією до Петербургу на переговори з московським урядом і взяв із собою обидвох хлопців — Петра і Якова Мировичів. У Петрограді українська делегація вимагала респектування Переяславського договору, що його підписав гетьман Богдан Хмельницький у 1654 році. Полковник П. Полуботко домагався, щоб імператор Петро I-ий дозволив вибирати нового гетьмана України згідно з козацькими традиціями. У відповідь, цар Петро I-ий наказав заарештувати українську делегацію на чолі з полк. П. Полуботком і замкнути її в Петропавлівській твердині. Внедовзі полк. П. Полуботко помер у в'язниці, а брати Мировичі залишилися самі, без притулку, між москвинами, вороже наставленими до українців. Після смерті Петра I-го, його жінка, Катерина II-га, що стала імператрицею, дозволила братам Мировичам вступити до Академії. Але тому, що хлопці не мали грошей на науку й прожиток, вони залишили Академію.

1728-го року царівна Єлисавета Петрівна, мабуть на прохання Розумовського, взяла Петра Мировича до себе за секретаря. Через рік Петро Мирович їздив з царівною Єлисаветою до Москви і взяв із собою свого молодшого брата Якова. Тут Яків вступив на службу секретаря до польського посла графа Потоцького і разом із ним був виїхав до Польщі. 1731-го року він вернувся до Москви і одружився з дочкою московського купця Акішева. Згодом обидва брати Мировичі попали в неласку. Тодішня царська «чрезвычайка» заслала їх на Сибір за те,

що Петро Мирович вислав своєму батькові, полк. Федорові Мировичу, копію царського «указу» про ув'язнення П. Полуботка, а Яків їздив до Польщі без царського дозволу.

Син Якова Мировича Василь згодом був підпоручником Смоленського піхотного полку. Минуле його роду дуже відбивалося на його кар'єрі. Він належав до знатного роду, але тому, що його дід, полковник Федір Мирович, виступив в обороні своєї батьківщини і воював проти Москви, отже був «мазепинцем», він — як його внук — не міг добитися підвищення старшинської ранги. Навпаки, старші офіцери його полку знущалися над ним, переслідували його, подібно, як тепер на Далекому Сході, вже в червоній московській армії, переслідують свідомих українців. Так, напр., зійдуться два земляки-українці й почнуть говорити між собою українською мовою, а москаль, хоч ніби і їхній товариш по полку, вигукує, що вони «бандерівські бандити».

Підпоручник Василь Мирович хотів допомогти своїм трьом сестрам вирватися із злиднів і подав прохання, щоб їм повернули маєток по дідові, сконфіскований ще за Петра I-го. Його прохання царський уряд відкинув, потім він просив хоч якоїсь допомоги сестрам, але також безуспішно.

Зміна на царському троні, що сталася в червні 1762 року, для Мировича і йому подібних була одночасно надією, що коли вдався один переворот, то може вдасться і другий. І Василь Мирович вирішив звільнити Йогана Антоновича із Шліссенбурзького ув'язнення та проголосити його царем Росії. Про свій плян розповів поручникові Антонові Ушакові й він погодився допомогти Василеві здійснити переворот.

Згідно з пляном, вони почали підготовку. Насамперед намовили одного з духовників відслужити по них панахиду в Казанському соборі, вже як по мертвих. Вони знали, що за тиждень цариця виїде в Прибалтицький край і вирішили використати її відсутність для перевороту. В той час, як Мирович буде вартовим офіцером Шліссенбурзької твердині, Ушаков припливе на шлюпці, як кур'єр, і передасть Мировичеві маніфест від імені наступника трону Йогана Антоновича. Маніфест мав бути оголошений воякам, які — як вони сподівалися — перейдуть на бік Йогана, звільнять його із в'язниці й привезуть до Петербургу. Тут порозуміються з артилерійським полком, що напевне виконає таку саму роллю, як під час перевороту Катерини. 25-го травня Ушаков повіз гроші князеві М. П. Волконському, але човен, яким він плів по ріці, перевернувся і Ушаков утопився. Тоді Василь Мирович вирішив, що він сам звільнить наступника трону Йогана з в'язниці.

Піпін, що на наказ Катерини жив із великим князем Павлом Петровичем у Царському селі, одержав із Шліссенбургу від коменданта твердині Березнікова таке повідомлення з 5-го липня 1764 року:

Цього дня, о год. 2-ій по півночі, підпоручник Василь Мирович, що сповняв службу вартового офіцера, дав наказ вартовим зарядити рушниці. Почувши про це, я вийшов з квартири й запитав, чому заряджено

рушниці. Підбіг підпоручник Василь Мирович, вдарив мене прикладом рушниці по голові, пробив череп, і закричав: «Солдати, це злодій нашого государя Йогана Антоновича. Його негайно треба взяти під караул. Ми повинні вмерти за нашого царя». Він схопив мене і посадив до в'язниці, де я сидів до 5-ої години рано. Після цього, Мирович пішов із своїм відділом до казарми, де була гарнізонна команда. На запит, хто йде? — він відповів, що йде до царя. З гарнізону пролунали постріли, а Мирович наказав своїм воякам також стріляти. Але потім, налякавшись, що його вояки можуть застрілити і Йогана Антоновича, наказав припинити стрільбу. Команда казарми також погодилась на його пропозицію і запитала, що має робити. Тоді він прочитав війнятки з маніфесту і заявив, що як гарнізонна команда буде стріляти, то він також дасть такий самий наказ своїм воякам. Післав свого посланця, який — вернувшись — сказав, що гарнізонна команда склала зброю. Вбігши до казарми, в якій було темно, Мирович казав принести світло й тоді побачив на підлозі проколеного штиком чоловіка, а біля нього стояло двох офіцерів... Мирович подивився на них і вигукнув: «Ах, безсовісні, не побоялись Бога пролити невинну кров!» — «Ми вчинили це на наказ!» — відповіли офіцери й показали йому папірець. До Мировича підступили солдати й запитали, чи накаже заколоти отих офіцерів. Він відповів: «Вже запізно, все пропало». Підійшов до мертвого тіла наступника трону, поцілував його руку й наказав покласти тіло на постіль. Солдати виконали доручення, тоді Мирович дав їм другий наказ — заарештувати його самого, що вояки виконали.

Про цю подію Мініх негайно повідомив Катерину, що в той час була в Ризі. Вона дала наказ створити суд із членів сенату і синоду, який засудив Василя Мировича на кару смерті. 15-го вересня 1764 року, перед полуднем, на майдані відбулося публічне виконання вироку. Майдан і бічні вулиці заповнили маси людей. Підпоручник Василь Мирович ішов на смерть гордо, з піднятою головою, як правдивий козацький нащадок, що в обороні права не жалів і свого життя. Ступив на поміст (підвищення) і кат відрубав йому голову. Так цариця Катерина публічно криваво розправлялась із своїми противниками.

Козацькі старшини — полковники, осаули й сотники — звернулися до цариці Катерини з проханням, щоб вона затвердила дідичність за гетьманом Кирилом Розумовським. Катерина доручила Теплову підготувати «указ» про гетьманат в Україні. Теплов, як правдивий московський імперіаліст, що налякався самої можливості затвердження дідичности гетьманату в Україні, бо це скріпило б її політично й економічно, у своїй записці Катерині дав фальшиве наświetлення порядків в Україні. Він боявся, що політичне й економічне скріплення Гетьманщини може довести до того, що Україна відокремитися від Московщини, а такої втрати московські імперіалісти не могли б пережити. Катерина викликала Кирила Розумовського до Петербургу і примусила його скласти заяву, що він добровільно зрікається гетьманства в Україні. Отак Москва дотримувала Переяславський договір.

Катерина дала наказ колегії закордонних справ зліквідувати гетьманський уряд в Україні, цим разом уже назавжди, як пише московський історик С. М. Соловйов. Він, що також прагнув поширити московську імперію на південь, на перешкоді чому була Україна, справді сподівався, що гетьманат в Україні скасований уже назавжди. Але помилився, бо 154 роки пізніше, коли в 1917 році вибухла революція і московська імперія розвалилася, Україна знову здобула свою самостійність, оголошену IV-им універсалом Центральної Ради 22 січня 1918 року. Потім, на місце Центральної Ради, прийшов новий уряд України — гетьманська влада на чолі з гетьманом Павлом Скоропадським, нащадком колишнього гетьмана Івана Скоропадського. Український історик Вячеслав Липинський пише, що гетьманство в Україні, знищене москалями силою, не загло, як «пережиток», а природно жило в серцях народу. І коли в Україні почнеться будова вільної держави, то на її обрії знову з'явиться гетьманська булава, як символ її суверенності.

Замість гетьманського уряду, цариця Катерина створила знову т. зв. Малоросійську колегію, що складалася з чотирьох москалів і чотирьох українців. Запорізька Січ також мала бути підпорядкована тій Малоросійській колегії. Головою Колегії призначено графа П. А. Румянцева, який одержав інструкції, що і як треба робити, щоб повністю прибрати до своїх рук Україну. Їх (ті інструкції) напевно також виготовив Теплов, якого тоді звали зрадником Кирила Розумовського. Коли Катерина викликала гетьмана Кирила Розумовського до Петербургу, його торжественно зустрів Теплов і поцілував, як Юда, а граф Орлов, побачивши це, сказав: «Лобзо его предаде».

(Далі буде)

ЧИТАЙТЕ!

ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ!

ПОШИРЮЙТЕ!

Суспільно-політичний тижневик

»ГОМІН УКРАЇНИ«

Видає Видавнича Спілка «Гомін України з обм. порукою в Торонто, 140 Bathurst St., Канада.

«ГОМІН УКРАЇНИ» — заступає позиції революційно-визвольної боротьби і наголошує на потребі усунення з нашого національного світогляду ворожих ідей та шкідливих впливів на справу визволення.

«ГОМІН УКРАЇНИ» — подає вісті з життя українців в Канаді і цілому світі, а зокрема найновіші вісті з життя в Україні.

«ГОМІН УКРАЇНИ» — містить сторінки літератури і мистецтва, молоді, жіночих об'єднань, спорту і т. д.

«ГОМІН УКРАЇНИ» — містить оголошення, реклами підприємств, помагає в розшуках рідних і знайомих.

Передплату у Великій Британії приймає:

Українська Видавнича Спілка
200, Liverpool Road, London, N.1.

Павло ШТЕПА

РАБСТВО І ДЕСПОТІЯ МОСКВИНІВ

*»Найпокірніше просимо Вашу Величність
правити нами самодержавно«.*

(Московська аристократія 1730 р.)

*»Добровільне рабство створює більшу тиранію,
ніж тирані можуть створити насильством«.*

(Г. Мірабо)

*»Сія саринь січем, крім жесточі унята бить
не может«.*

(Пётр І)

У пралісі людині загрожує безліч небезпек. За деревами далеко не видно і людина не може передбачити: звідки й коли впаде на неї нещастя, напад. Це зроджує в лісовика не лише підозренність, а й почуття своєї безпорадності. Кількасотрічне почуття безпорадності природно обернулося у глибоке боягузство. Тому москвин особисто дуже великий боягуз, про що свідчить кожний старшина, що командував московськими войсками. Гієни ніколи не нападають одинцем (навіть на слабших від себе), а завжди гуртом. Так само й москвин. Він нападає лише тоді, коли чує за своїми плечима силу свого гурту, своєї організації, війська, держави. Опинившись сам-на-сам, одинцем, чи побачивши, що його гурт слабший від ворога, впадає у жах. У спогадах очевидців та учасників війн 1917 і 1941 років знайдете тисячі фактів великого жаху енкаведистів та інших московських можновладців у хвилинах, коли падала чи захитувалася їхня влада. Пострах всієї околиці чи полку — енкаведисти, попавши в полон до українських повстанців (УПА), плакали, благали дарувати їм життя так ганебно, що й гидко було дивитись на них. Н. Єжов, начальник НКВД, що вигубив мільйони людей і власноручно постріляв тисячі в'язнів, — лежав у ліжку кілька днів тяжко хворий, після невдалого замаху на його життя, хоч той замах не ушкодив йому ні однієї волосинки.

Тваринний інстинкт самозбереження казав боягузові шукати безпеки й охорони в гурті, у громаді. Так зродилася у москвина ідея: «Людина — ніщо, а громада — все», «На міру і смерть красна», «Ламі стеной, іль мало нас», «Нас тьми, і тьми, і тьми; попробуйте сразиться с нами» (А. Блок) і т. п. вислови московської народної мудрости.

Безпорадність, почуття меншевартости, боягузство, кріпацтво, община, рабський побут, деспотична влада «страшака» в родині, невідклична (безапеляційна) влада общини, деспотія уряду — все це виплекало і, через багато поколінь, зміцнило психічну рабську отарність москвина. Всі чужинці, які жили в Московщині або відвідували її у XV-XX-их стол., однозгідно стверджують, що особистість (індивідуальність) — річ

незнана москвинів, не існує в Московщині. Це віддзеркалюється і на московських обличчях. П. Чадаєв пише, що йому боляче було порівнювати московські обличчя з європейськими, бо дуже вражала їхня безвиразність.

»У Московщині ніколи не існувала особиста воля, особистий почин (ініціатива), особиста діяльність, бо особистість москвина закували в кайдани. Москвини гуртом, отарою, ордою боронилися від ворогів і загарбували чужі землі. В московській історії бачимо мовчазне, стихійне, гуртове просування безобличного загалу, що не вважає на жодні жертви: свої і чужі. Це дуже влучно зобразив В. Верещагін, що намалював провалля, заповнене живими вояками. Через нього, по тілах тих вояків, коні перевозять тяжкі гармати«¹.

Понад сто років тому проф. М. Погодін (1800-1875) викладав московський ідеал держави і суспільного ладу. Згідно з тим ідеалом, держава (московська) — це одна всеохоплююча (тоталітарна) одність. Всі сили нації — матеріальні й духові — частини державної машини; всі вони пристосовані, готові до найвищої мети (а нею є панування Московщини в усьому світі, як він писав деінде, — П. III.). Всією цією машиною (державою) керує лише одна рука — рука всевладця-царя. Він може єдиним помахом пальця спрямувати ту машину в будь-якому напрямку. Така держава, одушевлена почуттям та ідеєю (месіанізмом, за його ж словами), зцементована «єдиномисленням», буде непереможна, буде провідником усього світу. Чи ж не фотографічно докладний образ СССР?

М. Погодін був монархістом, назадником. А що ж думали поступовці, ліберали? — Вони казали в 1839 році те саме французів, що й М. Погодін².

Були серед москвинів теж й прихильники «європеїзації» Московщини, т. зв. «западніки». Один із них, Н. Огарьов, пише: «Ми не можемо дозволити різниці поглядів, бо ж вони не є власністю особи, а громади». Чи ж не «логіка» теперішньої московської «діалектики»? Знову інший писав: «За соціалістичного ладу всі люди будуть однакові; не матимуть жодних особистих рис, бо ж існує лише одна безстороння міра вартостей»³. Чисто московська «логіка». Ця «логіка» називається в СССР — «партійна лінія». У жертву для неї Московщина принесла лише в Україні на протязі тільки п'ять років (1933-1938) понад 200 самих письменників і тисячі науковців, вже не згадуючи про мільйони українців взагалі. Московські монархісти, хоч і мріяли про «єдиномисліє», але не запроваджували його такою жахливою ціною, бо боялися викликати обурення європейців. Запаморочена казковими політичними перемогами, московська духовна голота вже не боїться нікого, хизується своєю духовною голизною без жодного сорому і пише: «Ми однаково

¹) Е. Соловйов: «Очерки по истории русской литературы».

²) Див. А. Л. Кюстин: «Путешествие нашего времени».

³) П. Ткачов: «Избранные сочинения».

думаємо про всі справи нашого життя і тому говоримо однаковою, кожному з нас зрозумілою мовою»⁴. В нас нема і не може бути непорозуміння. Ця наша однодушність — наша найбільша й непереможна сила і вирішальна перевага над іншим світом, що розбитий власне браком однодумності»⁵. Імперський уряд СССР дав цьому авторові сталінську нагороду і тим офіційно визнав московське дикунство.

Та по смерті Й. Сталіна, його наступники, боявшись повстання немосковських народів СССР, були примушені трохи попустити віжки. Немосквини це використали і писали (хоч недовго) дещо правди. Напр., «начотництвом», бездушним повторенням загально-відомого, знижувалася вимогливість до творчої праці, заморожувалася вільна думка. Дуже поширився тип статей, що були лише збіркою великої кількості цитат. Панувала правдива цитоманія. Автори боялися думати самостійно. Багато часописів, що видаються в різних містах республіки, подібні один до одного, як краплини води. Жодний часопис не має власного обличчя. Всі передрукують те саме»⁶. Недавно перед тим хоч і не заляканий немосквин, але імперський міністер, писав: «Справді вільна наукова творчість існує лише в СССР. Вільна критика є основою науки в СССР»⁷.

Сотки і тисячі визначних людей в СССР прилюдно каються і визнають «помилковість», «шкідливість» своїх поглядів. Декого з них уряд запроторив до божевільні. Але в СССР нема нічого нового. Таке саме було й перед 1917 роком. Напр., філософ П. Чаадаєв каювся і визнавав помилковими свої думки. В 1846 році Ніколай І-ий проголосив його за божевільного. Московська «демократія» СССР — «прогресивна», отже не задовольняється самим визнанням помилковості, а й ще вимагає прилюдного прославлення того, що перед тим вони ганили. І який же тут «прогрес», коли таке було і перед 1917 роком. Напр., той же П. Чаадаєв хвалив Пушкіна за його вірш «Клеветникам Расеї», а сам же П. Чаадаєв перед тим був написав цілу книжку тих «клевет» (наклепів)⁸. І він же вилаяв і М. Гоголя за те, що той «обкидав брудом Московщину» в своїх «Мертвих душах» та в «Ревізорі».

Однодушність (партійну лінію) видумав не В. Ленін, а 50 років перед ним видумали її: М. Бакунін, С. Нечаєв, П. Ткачов, М. Салтиков-Шедрін та інші. Але дехто з них був прихильником європейських ідей. Якже ж вони погоджували свою ідею «єдиномислія» з найголовнішою європейською ідеєю вільної думки? Як погоджували тривимірне (особисте, громадське, державне) європейське життя з одновимірним (державним) московським? — Дуже просто. Голошення ними європейських ідей було в них лише порожньою, їх не зобов'язуючою балаканиною.

⁴ Кожний, хто чув її в НКВД — розумів всіма своїми ребрами і зубами.

⁵ В. Ільєнков: «Большая дорога».

⁶ Ю. Лабезник: «Творчість і догматизм у пресі».

⁷ «Вестник АН СССР», X, 1950 р.

⁸ Див. П. Чаадаєв: «Сочинения и письма».

У XIX-му стол. такою балаканиною був московський «лібералізм», а в XX-му стол. став соціалізм, інтернаціоналізм. І всі ті «ідеї» були лише димовою заслоною, що за нею ховався національний ідеал усіх москвинів. Ідеал і мрія поширити свою тиранію (і її невід'ємну частину — рабство) на весь світ. Герой роману Ф. Достоевського, Шігалов, пропонував поділити все людство на дві нерівні частини: маленьку — панів, і величезну — рабів. Ясна річ, раби не мали б жодних прав, ані нічого особистого, працювали б як покірний отара на панів. Шігалов не каже, але сам Ф. Достоевський, устами іншого свого героя, заявив, що тою пануючою меншістю має бути московський народ (нація).

Через всю свою історію дикун-москвин запекло здушував, нищив, гвалтував кожну думку, що була виявом, хоч би тільки трохи, якоїсь незалежності. Московське чаклунське буквоїдство виховувало москвина на дурновато-шелепуватого, карикатурно-запеклого «начотчіка». В. Ленін і був зразковим «начотчіком». Немосквини (хоч і змосковчені) глузували (М. Гоголь, М. Салтиков-Шедрін), уболівали (П. Чаадаєв), проклинали (Ф. Достоевський), але нічого так і не змінили.

Інстинктивно відчувши, що європейська думка руйнує основи азійсько-московської імперії, московська національна реакція 1917-го р. замурувала всі свої вікна до Європи⁹. А новітніх Гоголів, Салтикових-Щедріних, Чаадаєвих, Достоевських «соціалістическіє начотчіки» убивають по першій же їхній спробі заговорити. Так знищили, напр., Н. Розумовського, М. Ліпшиця, В. Юринця, О. Богданова¹⁰ та інших.

*

Московська «передовая, ведущая демократія» перегнала всі держави тим, що заснувала міністерство, якого не має жодний уряд в цілому світі. Це — Міністерство літератури. Щоправда, так його не назвала з тактичних причин (замилити очі чужинцям), проте кожний письменник знає його адресу, бож одержує від нього замовлення на твори і платню за них. Міністерство літератури керує виробництвом літературних творів. Завдання — далеко тяжче, ніж інших міністерств. Тяжче, бо інші міністерства керують виробництвом речей матеріальних, речей, що їх можна продукувати машинами. Якщо треба поліпшити якість, чи збільшити кількість, то можуть купити ліпші й більше машин. Такої можливості не має Міністерство літератури і, що найголовніше, ніколи не матиме, бо не може мати. Не може, бож літературу творить не друкарська машина, а творчий дух, що його за все золото цілого світу ніде не купиш. Не купиш і розстрілом не загрозиш. Навіть самий письменник не має сили його зловити, вдержати, запрятати до такої творчості, якої потребує.

⁹ Навіть ті українці, які на власній шкірі пізнали реакційність «Октябрьської революції», навіть вони називають її революцією. Така-то сила духового рабства.

¹⁰ Всі — немосквини.

Все життя СССР підпорядковане одній, єдиній zasadі — політичної користі. Міністерство літератури може підпорядковувати виробництво літератури цій zasadі, і підпорядковує. Воно накидає письменникам «соціальне замовлення» дати читачам потрібні урядові СССР ідеї, і то у формі, дозволеній урядом (соціалістичний реалізм). Воно платить (через підпорядковані йому видавництва) письменникові, а одночасно в найтіснішій співпраці з НКВД пильнує, щоб письменники виконували замовлення. Ця жандармська (чекістська) література СССР, керуючись засадою політичної користі, намагається перетворити людину (з великої букви) на бездушного, безсердечного, бездумного робота (машину), на свійського робочого вола, що його ідеалом життя є тепла стайня і повні ясла, або на вірного слугу-пса, що лиже панську руку, яка щойно його била. Глибоко безбожницький москвин вірить, що може це зробити, бож його світогляд каже йому, що людина (з малої букви) — така самісенька тварина, як віл чи пес, і нічим від них не різниться. А якісь там «духи», «душі» — попівський опіум для народу.

По 40 роках жандармського виробництва «казьонних» (урядових) ідей та ідеалів, москвини з великим здивуванням і переляком побачили, що ту «літературу» сприймають (і то не цілковито) лише москвини, а в немосквинів вона не дає тої політичної користі, для якої її продукувало Міністерство літератури. Вона (ця література) не виховала робота, вола, пса. Ба, гірше! Значно гірше! Вона викликала і зміцнила в немосквинів цілу гору ідей, непримиренно ворожих московській «політичній користі».

Голова Всесоюзного Комсомолу С. Павлов офіційно визнав, що українські комсомольці цілковито байдужі до комунізму¹¹. Заступник т. зв. Ради Міністрів УРСР, П. Тронько, в своїй доповіді на засіданні Верховної Ради сказав, що ані КПУ, ані Комсомол, ані шкільні комуністичні вихователі не мають майже жодного ідейного впливу на українських дітей та молодь, натомість, серед них все більше поширюються ідеологічні впливи «буржуазного націоналізму»¹². Українська молодь, у тому й комсомольці, все більше стає побожною. Ані КПУ, ані Комсомолові, ані безбожницьким товариствам, ані школі не сила побороти цього загрозливого в СССР «явища»¹³. Московські часописи навіть надрукували листи українських колгоспників, які вимагають знищити колгоспи і запровадити приватну власність на землю. Пригадаймо, що жодний часопис в СССР не надрукує нічого такого без наказу імператорського уряду. Коли ж той уряд наказав друкувати ті листи, то це вказує на всім знане велике поширення таких явищ. Дозволив друкувати, щоб вказати всім москвинам на українську загрозу і тим змобілізувати всю Московщину на боротьбу з Україною.

Не виконала та «література» покладеного на неї завдання, хоч уряд платив письменникам більше, ніж міністрам, хоч порозстрілював сотні

¹¹) Див. «Правда», 29. VIII, 1956 р.

¹²) Див. «Робітнича Газета», 30. VI, 1965 р.

¹³) «Радянська Україна», 7. VIII, 1965 р.

старих письменників та професорів, які могли «зіпсувати» молодих письменників, народжених по 1917 році і вихованих Комсомолом. Дивне, незрозуміле москвинам явище. Москвини не зрозуміють його доти, поки не виростуть на людей¹⁴. Не зрозуміють, бо двонога тварина не має стільки розуму, щоб збагнути — знаний людям — факт, що всі справді мистецькі твори творить не людина своїми руками, а творить їх *творчий дух*, що вселяється в *душу* мистця, із незнаних людям Божественних висот. Це добре розуміли стародавні гелени, назвавши той дух музами, що перебувають на Олімпі. Про це знає кожний, справжній, з ласки Божої, мистець на власному досвіді¹⁵. Знає, що коли нема надхнення — спроби творити даремні. На власному досвіді, а не від «попівського опіюму», дізналися мистці, письменники ССРСР, що оте надхнення, отой *творчий дух* не прилітає до рабських душ, до скованих кайданами політичної користи, до вбганих у Прокрустове ліжко партійної лінії, до заляканих Міністерством літератури. Їхній власний прикрий досвід, відкрив їм велику таємницю творчости. Таємницю, що без допомоги творчого духу, без надхнення, не створено в усьому світі ніколи ні одного, справді мистецького твору. Їхній власний досвід переконав їх, що їм не сила без допомоги творчого духу творити щось таке, чого прагне *душа* людини. Душа, а не шлунок, навіть не розум.

Безбожництво спалило «крила душі» — віру. Безкрилий, зневірений душі не сила полинати в небеса до Праджерела творчости всесвіту. До Праджерела, що його всі народи називають (від народження людини дотепер) коротеньким, але всеохоплюючим словом — Бог. А це слово над словами, і все, що воно дає людській душі — Московщина вигнала з літератури і мистецтва ССРСР. І ця «література» (в лапках) не мала сили дати нічого іншого, крім — до зануди остогидлої людям — партійної, відірваної від справжнього життя брехні, тисячократно пережованої, смердючої, дурної партійної агітки.

Із «совєтської літератури» Московщина має не користь (політичну), а навпаки — шкоду. Шкоду, дуже небезпечну для імперії. Часописи ССРСР вдарили на гвалт, повідомляючи, що немосковська молодь виписує з книгозбірень твори передреволюційних авторів десятикратно більше, ніж твори пореволюційні (совєтські)...

Письменники творять свій світогляд переважно в школі. Отже, щоб писали те, що хоче уряд, треба відповідно їх навчити в школах. І царський міністер освіти Л. Кассо скасував самоуправу університетів у 1910 році та закрив студентські товариства; повиганяв з університетів всіх ліберальних професорів, про що пише «совєтський» історик А. Панкратова¹⁶. Та вона не пише, що «совєтські касси» не лише повиганяли ліберальних професорів, а й порозстрілювали їх; їхні книжки

¹⁴) Забрало сотки тисяч років часу, щоб мавполуд виріс на людину.

¹⁵) Див. Т. Шевченко: «Муза», «Неофіти».

¹⁶) А. Панкратова: «История России».

попалили. Отже, молодих письменників учили вже «політично благонадьожні» (вірні владі) професори. Чому ж не навчили їх писати «благонадьожні» твори?

Так помстилося на московській імперії московське отарне «єдино-мисліє», отарне рабство.

*

Отара рабів, під проводом деспотичного пастуха, стає небезпечною силою. Вона, зголодніла, насичена жадобою нажертися, впитися кров'ю подоланих, відчуває потребу зміцнити свою віру у власні сили, хоч би й знуцанням над слабшими, чи безглуздим нищенням всього, що зустріне на своєму шляху. І та отара, орда пре «очертя голову» завойовувати сусідні землі й народи. Та втративши свого провідника, ця велика, сильна орда вмлівіч обертається у безпорадну, безладну отару, юрбу. Тисячі таких прикладів подає московська історія, народознавство (етнографія), громадознавство (соціологія). Тому московський народ надав епітетові «батьюшка» дуже великої ваги і любови. У москвинів ця прикладка має величезну, не лише психічну, а й політичну вартість. Європейці (отже й українці), втративши свого провідника, самі знаходять собі нового, бо виховані та звикли до власного почину (ініціативи). Все життя москвина унапрямувало влада, і то багато поколінь. Москвин не лише не має, а й боїться власного, особистого почину. Втративши «батьюшку», безпорадно й безладно ворохобиться (бунтується), аж з'явиться новий «батьюшка» і батогом його заспокоїть. Тоді москвин з полегшенням радіє: маємо «батьюшку», він охоронить. Москвин сліпо вірив і вірить у право «батьюшки» наказувати і карати, бо у своїй правосвідомості й психіці ототожнює царя з державою. Отже, сила царя — це сила держави. Так ототожнив москвин віру в свою власну силу з вірою в силу царя (чорного чи червоного). Тому кожний вияв сили царя радісно вітав, бож це зміцнювало його віру в самого себе, у свої сили. А віра народу (нації) у свою силу — основа державної незалежності. Ось чому всі великі загарбники чужих земель, як ось П'ютер І-ий чи Єкатерина ІІ-га, одержали від московських істориків титул «великі». Александер ІІ-ий, який звільнив кріпаків, поліпшив державну управу і поляг жертвою скритовбивства — титулу «великий» не одержав.

Московський філософ пише: «Велика московська держава, з її деспотичною владою, створилася не лише зусиллям її правителів, а також і піддержкою всього московського народу, що інстинктивно боявся безладу»¹⁷. А соціаліст підтверджує: «Ми, москвини, в особі свого царя бачимо велич і єдність нашої імперії»¹⁸. А свою імперію москвин завжди утотожнював, і тепер в СРСР утотожнює, з царем (чорним чи червоним). Тому смерть царя викликала в усіх москвинів, усіх сторіч — тривогу, розпуку, страх і щирий жаль та сльози. Напр., опричники Івана ІV-го були надто розпаношилися і вигубили так багато людей,

¹⁷ Н. О. Лоський: «Характер русского народа».

¹⁸ М. Бакунин: «Письма о патриотизме».

що послаблювалася віра москвина в «божественну» непомильність їхнього земного бога-царя. Щоб зміцнити свою владу, Іван IV-ий розіграв комедію, ніби він хоче зректися трону. Перелякані загрозою безладдя, москвини всіх станів, вся Москва, клячали вдень і вночі на кремлівській площі, з плачем благаючи свого ката «не осіротеть» їх. Після цього Іван міг спокійно катувати їх досхочу, не лякаючись жодного протесту.

Чи ж Нікіта І-ий не рятував віру москвинів у непомильність теперішнього збірного Івана IV-го — Політбюра ЦК КПСС, коли скидав на Й. Сталіна всю провину за вигублення «советських» московських вельмож?¹⁹.

До речі, українські невігласи перекладають московський титул Івана IV-го — «грозний» на український «лютий». Московський народ словом «грозний» висловлює тямку «суворо справедливий», і тому словом «грозний» виявляє свою *пошану, подив*, а ніщо інше, і в ніякому разі «лютий».

Таке самісіньке видовище повторилося на тій самій площі 400 років пізніше. Коли конав Й. Сталін, то на кремлівській площі стояли від раннього ранку до пізньої ночі тисячі москвинів. Чужинецькі дописувачі свідчать, що на їхніх обличчях — аж надто виразно було видно великий сум, тривогу, розпуку і сльози. Старі люди молилися і хрестилися, благаючи свого бога «не осіротеть» їх. І це підтверджує московський «советський» письменник у своїй сповіді «Суд ідьот». Він пише про смерть Й. Сталіна: «Володар умер. Відразу ж постала в душі порожнеча. Хотілося сісти і, піднісши очі до неба, завити так, як виють безпритульні пси. Ні, не хочу я волі. Я хочу і потребую володаря»²⁰.

... «Смерть Й. Сталіна завдала нашому набожно-естетичному уладові (системі) ненаправну втрату, шкоду. І відродження культу В. Леніна тої утрати не зрівноважить. В. Ленін бо надто подібний до звичайної людини: малого росту, лисий, цивіль. А Й. Сталін був загадковий, всемогутній, що бачив все і всіх. Щоб стати богом, йому лише одного бракувало — безсмертності. О, якби ми були мудрішими, були б оточили його смерть чудесами. Треба було проголосити через радіо, що він не вмер, а вознісся живим на небо, і споглядає звідтам на нас. Його нетлінні моці були б виздоровлювали паралітиків і пойнятих. А ми дурні, знеславивши (скомпромітувавши) «культ особи», самі висадили в повітря саму основу сили нашої нації»²¹.

Так глузував із москвинів малорос А. Синявський. А чистокровний москвин ген. Н. Серпілов (його Сталін заслав на каторгу) каже: «Навіть ті, які ненавиділи Й. Сталіна, віддали б своє життя, щоб його врятувати від смерті. Віддали б, бо ми всі знали, що його смерть буде величезним

¹⁹) Про вигублених невинних невелимож не було мови ані в XVI-му, ані у XX-му століттях.

²⁰) А. Тerc (A. Syniawskyj): "Sąd idzie".

²¹) А. Тerc: "Co to jest socjalizm realistyczny".

нещастям Московщини»²². І справді, в Московщині не було ні одної змови, ні одного замаху на життя Й. Сталіна. І весь світ тепер бачить, що по смерті Й. Сталіна московська імперія почала падати.

Як дуже бояться москвини втратити деспотичного царя — бачимо на прикладі Пьотра І-го.

Від ХІІ стол. по сьогоднішній день москвини вірили, і тепер вірять, що всі європейські ідеї та засади згубні для Московщини. Не лише тепер, а й сотки років тому, москвини не допускали до своєї держави жодної європейської «ересі». Привезені з Києва українські книжки вони палили. Перші друкарні в Московщині, що їх заклали німець Ш. Фіголь та українець І. Федорович, вони знищили. Засновані в Московщині українськими єпископами школи — закривали, бо українці навчали в них грецької та латинської мов. Навіть харч, привезений з-поза Московщини, несли до церкви, щоб піп вигнав із нього «еретическій» дух, диявольську силу. Все, що походило з Європи, москвини не тільки в ХVІ-ХІХ століттях, а й тепер, у ХХ стол., вважають за жахливу «ересь», згубну для Московщини і московської імперії.

Вихований у «німецькій свободі»²³, цар Пьотр І-ий по-блюзнірськи плюнув на ці московські погляди. Він привіз з Європи багато «еретиків»: києм заганяв синів вельмож до шкіл, де навчали «еретики», німці та українці, сам зголив бороду й одягнувся в німецькі шати, силоміць голив вельможам бороди²⁴, здирав з них прадідівські «кафтани»; запровадив «еретичний» календар і «чортівську» азбуку; куриє диявольський тютюн і поширював різне «сатанинське нищення» московського «православного» народу. Москвинів охопив жах. Та це ж робота антихриста! Сам антихрист прийшов в особі Пьотра! Так думав не лише простий народ, а й аристократія. Навіть у хаті митрополита сперечалися на цю тему.

Далеко, далеко менші зміни патріярха Нікона були викликали в Московщині величезні заворушення, великий розкол московської церкви. Тисячі москвинів воліли скінчити своє життя самогубством, ніж сприйняти Ніконові зміни. Отже, далеко більші, глибші Пьотрові зміни мали б викликати в усій Московщині всенародну революцію, москвини мали б убити Пьотра.

Нічого подібного не сталося²⁵. Стиснувши зуби, москвини чекали на Пьотрову смерть. Аж тоді, коли він помер, понищили його зміни і завернули життя на давній, традиційний шлях відокремлення від всіляких європейських «ересей»²⁶.

²²) К. Симонов: «Бойци не рождаются».

²³) Передмістя Москви, де жили самі чужинці. Молодий Пьотр там днював і ночував.

²⁴) Блюзнірство і ганьба в москвинів тих часів.

²⁵) Стрілецький заколот (бунт) був кириною (інтригою) Софії.

²⁶) В. Ключевский, там же.

По смерті П'ютра II-го московини запросили в 1730 році на московський трон герцогиню Анну Курляндську. Канцлер В. Голіцин (білий крук у Московщині, — за висловом історика В. Ключевського) був прихильником П'ютрових змін²⁷; він поставив Анні, як передумову до обрання її на трон, вісім обмежень царської влади на користь сенату. Обмеження були такі малі, що вихована в Європі Анна охоче погодилася й тих вісім обмежень підписала. Але, коли Анна приїхала до Москви коронуватися²⁸, до неї прийшли представники від senatorів, генералів, аристократів, дворян і єпископів. Вони подали Анні просьбу із 150 підписами, у якій... «всепакорнейші раби всепакорнейс просять всемілостейше прийняти самодержавство своїх славних, достойних предків, а нею подпісане пункти унічтожить». І Анна на очах посольства подерла на шматки підписані нею обмеження царської влади. Так скінчилася 10-денна конституційна московська монархія XVIII стол.²⁹

Доречно буде тут пригадати, що двадцять років перед тим (1710 року) українська шляхта склала, а гетьман Пилип Орлик підписав і проголосив Конституцію (Pacta et Constitutiones legum libertatumque Exercitus Zaporoviensis). Згідно з нею, найвища законодавча влада України належить сеймові. Голова держави — гетьман з його урядом — є лише виконавчою найвищою владою, відповідальною перед сеймом. Суд незалежний від виконавчої державної влади. Отже — сучасна демократична конституція. Як бачимо, Україна випередила в цьому Західну Європу (крім Англії).

Друга спроба конституційної монархії за Ніколая II-го проіснувала лише 10 років (1906-1916). В обох випадках влада царя обмежувалася не на користь ворогів аристократії і дворянства, а навпаки — на користь аристократії, дворянства. Лише дворянам (шляхті) і більше нікому давалося право керувати державними справами. Московська шляхта відмовлялася брати більше прав для себе навіть тоді, коли цар наказував їй брати. Напр., П'ютр I-ий 1702 року наказав дворянам-землевласникам вибрати з-поміж себе 2-4 дворян, яким цар давав право перевіряти діяльність повітового воєводи (призначеного урядом) і разом з ним правити повітом. Але, ані в одному повіті не вибрали. 1713-го року П'ютр знову наказав дворянам в кожній губернії вибрати 8-12 дворян, що мали б бути як «консіліум» на чолі з губернатором. Всі губерніяльні справи той «консіліум» мав розв'язувати більшістю голосів. Дворяни не хотіли вибирати таких «консіліумів» і губерніями правили, як і раніше, самовладно й безконтрольно призначені урядом губернатори. П'ютр дав 1699 року містам право вибирати посадників (замість призначених урядом). З тодішніх 70 міст, лише 11 вибрали³⁰.

²⁷) Він походив із давнього роду київських князів, себто був українцем з походження.

²⁸) Петербург був «окном в Європу», тому всі московські імператори їздили коронуватися до національної Москви, де ніколи не вмирала ненависть до Європи і страх перед її вільнодумством. Саме з цих причин московська «демократія» перенесла імперську столицю до Москви.

²⁹) В. Ключевский, там же.

³⁰) Ці зміни П'ютр змавпував із ладу в Балтицьких країнах, побачивши тамошній добробут і культуру.

«Добровільне рабство створює більшу тиранію, ніж тиранію можуть створити насильством», — каже Г. Мірабо. Це й бачимо в Московщині. Москвини знають, що без деспотичної влади вони перетнуть горлянки один одному, тому й бояться зменшити царську деспотію. А тому, що рабство невід'ємна частина деспотії, вони хочуть бути рабами свого царя. Вважають рабство цілковито природним і навіть потрібним станом суспільства.

Кожне послаблення влади своїх королів європейці використовували, щоб обмежити їхню владу. Москвини, навпаки, скликали свої «Земські собори» в час династичних криз (1608, 1773, 1825, 1917 роки) з метою зміцнити царську владу. Потвора, кат Іван IV-ий не захитався на троні, а недошлого Івана III-го москвини задушили, як щура. Пётр I-ий душив, кого хотів, а недотепу Пётра III-го москвини самого задушили. Деспот Ніколай перевішав «мятежників», а слабенького п'яничку Ніколая II-го «мятежнікі» застрілили в лъху.

Європейці також страчували своїх королів, але завжди після прилюдного суду, напр., англійці Чарльза I-го чи французи Люїза XVI-го. Москвини вбивали своїх царів завжди без жодного суду, скрито, брутально, напр., Івана III-го, Пётра III-го, Павла I-го, Ніколая II-го. І характеристичне, що Івана забито на наказ його тітки Єлисавети, Пётра — на наказ його жінки Єкатерини, Павла за згодою його сина Александра I-го.

Грузин Л. Берія пробував захопити трон свого земляка Й. Сталіна, спираючись на немосковські народи ССРСР. Та, хоч і знав, що кожний москвин насамперед шовініст, проте звирівся 2-3-ом своїм найближчим друзям-москвинам. Вони, негаючись, виказали його Політбюрові КП. Політбюро не дозволило жодного слідства чи суду, боявшись, що розголос запалить повстання немосковських народів ССРСР. Берію застрілили таємно, заманувши на засідання Політбюра.

До речі, є чимало натяків, що Й. Сталіна вбили самі кремлівські вельможі, так як Пётра III-го в 1762 році. Отже, традиційно. І знову подібність. Пётр III-ий був чистокровним німцем на ім'я Карл Ульріх, народжений у Німеччині. Й. Сталін був чистокровним грузином на ім'я Сосо Джугашвілі, народжений у Грузії. Нічого нового в ССРСР.

Обмежити царську владу Пётр пробував двічі: в 1702 і 1713 роках. Пробиував кн. В. Голіцин 1730 року. Пробиував Сперанскій в 1815 році. Пробиували Н. Ларіс-Мельніков в 1881 р., П. Мілюков — у 1905 р. і А. Керенський у 1917 році. Всі ці спроби кінчилися трагічно для їх ініціаторів. В. Голіцина та М. Сперанского заслали на Сибір, а Мілюкова та Керенського вигнали на чужину. І лише під тиском немосковських народів часом поступалися (хвилюво) московські деспоти. Напр., під час Кримської війни в 1854 році вибухло велике селянське повстання

в Україні (т. зв. Київська Козаччина), і Александер II-ий скасував кріпацтво й трохи злібералізував уряд. Перелякавшись того лібералізму, москвини вбили його. Під час японської війни в 1905-06 рр. вибухли селянські повстання по всій Україні³¹. Перелякавшись, цар Ніколай II-ий підписав конституцію, дозволив скликати парламент і дав маленьку місцеву самоуправу. Москвини його вбили.

Москвини ніколи у своїй історії не повставали проти царя-деспота. Навпаки, завжди ворохобилися, коли слабшала царська влада. Причиною всіх більших московських заколотів і заворушень була династична криза. Так заколот І. Болотнікова 1511 року провадився під гаслом «За Димітрія». Повстання Є. Пугачова 1733 року — «За Пьотра III-го». Ворохобня «декабристов» 1825 року — «За Константина». Москвини завжди повставали не проти «самодержавства» (деспотії), тільки за *більше, сильніше* всевладство царя, а ніколи за «гнілою» європейський лібералізм чи соціалізм. Суспільні ж, класові гасла С. Разіна чи В. Леніна — чисте горлопанство (демагогія), яке полегшувало захопити владу. С. Разінові не пощастило, бо натрапив на тверду Скатерину II-гу. А В. Ленінові пощастило, бо натрапив на м'якенького п'яничку Ніколая II-го та «бабу балтуху» (за визначенням К. Ворошилова). А Керенського. А захопивши владу, В. Ленін запровадив таку деспотію, що перевищила деспотії всіх Іванів, Пьотрів, Ніколаїв разом узятих. Тому В. Леніна підтримала вся московська нація. Збройна боротьба проти його влади всіляких Колчаків, Денікіних, Юденічів у 1917-20-их роках була трагічним непорозумінням, як визнав пізніше А. Денікін. Та й 90% вояків т. зв. «бєлих» (протиленінських) військ складалися з немосквинів і донських козаків. А донські козаки, хоч і були московської народності, проте кількасот років вільного життя навчило їх цінити волю. Зрештою, і ті «бєлие» генерали — А. Колчак, М. Юденіч, П. Врангель — також не були москвинами з походження. Натомість чистокровні москвини — А. Брусілов, Н. Поліванов, І. Клембовскій — одразу стали на бік В. Леніна. Московські інженери та господарники урухомили «советську» господарку.

В Московщині В. Ленін захопив владу дуже легко. Коли ленінці (большевики) розігнали т. зв. демократичне «Учредительное собрание», то на його захист не піднялася жодна московська рука. Трохи пізніший спротив московських «демократів» («Омское правительство») за пару місяців само розвалилося, бо не мало підтримки московського народу.

Зрештою, війна 1939-45 років показала аж надто переконливо, кого й що любить московський народ і його інтелігенція. На учті з приводу перемоги Й. Сталін виголосив «зздравицю» (тост) не за «советський», а за «русский» (себто московський) народ. У тій «зздравиці» він наголосив, що будь-який інший народ, використовуючи воєнну завірюху, був би скинув таку владу, як «советская». Московський же нарід не

³¹ У Московщині селянських повстань не було. Були лише заколоти у великих містах, та й ті приготувала й ними керувала інтелігенція.

лише не скинув, а й одностайно, всіма силами, підтримував її тоді, коли всі інші народи СРСР зрадили владу.

Московські втікачі, бажаючи рятувати московський народ від кари за його злочини 1917-67 років, запевняють чужинців, що він, той народ, нібито не хотів «большевизму», це купка міжнародних комуністів (жидів) накинула йому силоміць той «большевизм». Знавши невідглавство чужинців щодо Східної Європи, московські втікачі кажуть, що сам В. Ленін був жидом.

Поминувши запит, як, якою силою могла маленька купка (та ще й чужинців) накинути 80 мільйонам те, чого ті 80 мільйонів не хотіли, подамо офіційні дані виборів у листопаді 1917 р. до «Учредительного зібрання» (імперського парламенту).

У тих виборах голосувало 75 мільйонів людей. Партія «большевиків» одержала 25 мільйонів голосів. В Україні голосувало 8,211.000. За українські партії голосувало 5,933.000, за «большевицьку владу» — 859 тисяч. Але треба пам'ятати, що в Україні тоді стояло московське військо (з чверть мільйона), жило понад один мільйон москвинів і понад два мільйони жидів. Із трьох жидівських партій лише одна («Поалей Сіон») не була проти державної самостійності України. Але й провідник «Поалей Сіону» Бер Борохов був москвофілом і україножером. У селах українські партії одержали пересічно 96% голосів, а в губерніях пересічно 76%. «Большевицька» партія одержала пересічно 2%. Отже, ті 859 тисяч голосів за «большевіков» подали в Україні москвини і жиди. Можна припускати, що з усіх, що голосували в цілій імперії, була половина (себто 38 мільйонів) москвинів. Партія большевиків одержала 25 мільйонів голосів. Отже, 70% москвинів голосували в 1917 році за «большевіков». Голосували, бо Ленін їх «обдури», обіцяючи золоті гори, — вибріхуються московські утікачі. Від 1917-го до 1939-го року було досить часу, щоб побачити ту брехню і направити помилку можна було легко під час війни 1939-1945 років. А сам Й. Сталін посвідчив про одностайну підтримку «совєтської» влади всіма москвинами.

На 22-му з'їзді КПСС 1960 р. Н. Хрущов визнав Й. Сталіна за злодія, брехуна, душогуба, зарозумілого дурня, деспота і т. п. За кого ж має історія визнати ввесь ЦК КПСС і всю сметанку московського народу, оту КПСС, що покійно корилася тому Сталінові, наввипередки виконувала всі його накази, без одного словечка протесту, та ще й прославляла його, упідлюючись до бридоти? Громадознавство (соціологія) відповідає — такі сталіни не падають з неба, їх творить і дає їм владу відповідне суспільство. Вони, сталіни, фактично є виконавцями ідей того суспільства. Інакше вони не мали б сили наказувати взагалі, а вже найменше диктаторським способом. Хитрий грузин ще 1917-го р. збагнув, що за московськими комуністично-інтернаціональними словами приховані московський шовінізм і загарбництво. І він одразу, ще в 1917 р., показав себе більшим московським шовіністом, ніж москвини. І москвини підтримали його в боротьбі за владу. Теж і Н. Хрущов

переміг противників і одержав диктаторську владу тим, що дозволив московському шовінізму вибути так, як ніколи ще в історії, і подєятирив московщення немосковських народів СССР.

Так! Жодної влади, крім деспотичної, москвин не визнає за владу. Не визнає, бо кожний москвин — від царя до псаря — відчуває, що демократична влада не мала б сили утримати лад і забезпечити життя кожного з них³². Від перших днів своєї державности до сьогоднішнього дня, без перерви, москвини мають азіатсько-деспотичних царів. Ніколи проти деспотії своїх царів не повставали. Ніколи не показали свого бажання обмежити деспотичну владу. Слушно! Бож ліпше за будь-кого знали, що не то демократизація, а навіть звичайна європейська лібералізація московського уряду, призвела б до кривавого безладдя, гори трупів, моря крови і розвалу імперії. Це добре розумів В. Ленін і коли почав 1917 року рятувати імперію, то пояснив своїм помічникам: «Відмовитися від диктатури та централізації в державі й у партії (большевицькій) — це знищити два наріжних камені, що на них стоїть будова СССР»³³. З ним погодився і провідник московських «демократів» А. Керенський, кажучи: «Лучше деспотическій диктатор, нежели разпад нашей имперії»³⁴.

Примусити москвинів мати демократичний державний і суспільний лад — це те саме, що примусити їх ходити коміть головою. Чи довго ходили б? На цей запит вже відповіла московська історія. За майже 1.000 років московської держави, демократичний лад у ній існував всього *півроку* (від березня до листопада 1917 р.). За майже 1.000 років московської історії — *кріпацтва не було лише 57 років* (1861-1918). Це факти, що їх не зітруть із сторінок історії жодні «пояснення».

Московські демократи, паленіючи на закид, що москвини не пробували обмежити царську владу, вказують на т. зв. «повстання декабристів» 1825 року. А це звичайне московське шахрайство.

Князь Г. Трубецкой та С. Муравйов, начитавшись європейської ліберальної літератури, заснували в 1816 році «Союз істинних і верних синов отечества». У його уставі сказано, що метою Союзу є *допомагати* урядові «в його благих начинаннях». Існування того Союзу не було великою таємницею, про нього знали і уряд, і цар. Александер І-ий читав устав, програму і проекти Союзу, знав особисто членів і намовив письменника І. Тургенева вийти з того Союзу. І це товариство москвини називають «революційним», що мало скинути царя.

По смерті Александра І-го, трон мав успадкувати його брат Константин, але він відмовився, і на трон вступив молодший брат Ніколай. Москвини поділилися на дві партії: одна за Константином, а друга за Ніколаєм, що вже захопив владу. Провід Союзу став за Константином. Члени Союзу були старшинами столичної гвардії, вони повели гвардійський полк до царського палацу, щоб скинути Ніколая. Вірні Ніколаєві

³²) А. L. de Custin: "Journey of our Times".

³³) В. Ленін: «Полное собрание сочинений».

³⁴) Див. «Новий Журнал», V, 1943 р.

війська розігнали їх за дві години. Жодного відгуку в Московщині той вибрик не викликав. Лише в Україні Чернігівський полк із полковником Сергієм Апостолом (нащадком гетьмана Д. Апостола) пробував взяти Київ і викликати загальне повстання в Україні. Очолювали «декабристів» немосквини, а змосковщені провідники — швед П. Пестель та українці С. Муравйов-Апостол і П. Каховський, яких страчено.

Цю милянну баньку, цю спробу (не першу в московській історії) палатного перевороту москвини охрестили гучною назвою «повстаніє революціонерів проти самодержавія». Подивимось ближче до тих «революціонерів».

Один із провідників, А. Булатов, після спроби ходив цілу ніч по церквах і молився, каявся. Ранком пішов до царя і виказав всіх провідників того вибрику. Ніколай не повірив йому і збув жартами. З розпуки, що цар не повірив, А. Булатов розбив собі голову. Другий провідник, О. Бестужев, пізніше писав із сибірського заслання: «Божий палець і царський гнів мучить моє сумління. Тепер я бачу, що свої здібності я зловжив, замість жити і вмерти чесно за свого царя». Третій провідник, М. Муравйов, перед смертю казав: «Я завжди дякував і дякую Богові, що переворот не вдався, бо той виступ не був нашим московським явищем, бож конституція не є частям для народів, а для Московщини безперечно згубна³⁵. А день 14 грудня не шанувати, а соромитися треба». Таких людей москвини назвали «революціонерами». Хіба на кпини?

Інший московський «революціонер», що його писання видають в СССР великими накладами і прославляють, — М. Бакунін (1814-1876), перед смертю писав: «Хоч я маю демократичні переконання, проте в глибині душі шаную свого царя. Я бажав, щоб наша держава була республікою, але без парламенту. Я ніколи не захоплювався європейським лібералізмом та конституційним ладом. Навпаки, завжди погорджував ними, бо бачив їх наслідки у Франції та в Німеччині. Я твердо вірю, що наша імперія потребує сильної, диктаторської влади, не обмеженої будь-чим чи будь-ким³⁶.

Але були і справжні революціонери, що віддали своє життя для революції. Так, були. Та, перше — серед таких багато немосквинів (хоч і змосковщених), напр., А. Желябов, К. Брешко-Брешковська, А. Колонтай, С. Перовська (українці), О. Натасон та інші. А подруге — московські революціонери не лише не працювали, щоб поліпшити долю народу, а навіть і не думали про поліпшення. Єдине, що вони думали — як захопити владу. Захопити владу, байдуже якою ціною і якими способами. А що вони зробили з народом, захопивши в 1917 році владу, — бачить тепер і дитина.

Московські революціонери-безбожники фактично були своєрідними релігійними загорільцями. Їхнім богом була революція. А революція ж

³⁵ Це правда. Її згубність показала конституція 1906 року.

³⁶ Н. Kohn: "Panslavism".

для них — нищення, вбивство, грабунок, кров, отже те, за чим тужить московська душа. Поза тим богом вони не визнавали нічого, все цинічно топтали в болото. Вони не визнавали жодних людських вартостей, не визнавали жодної моралі, не визнавали жодних особистих прав, жодної особистої вільної думки. Служили не народові, а своїй богині — революції. Фактично їхня революція зводилася до одної справи — захопити державну владу. Вони не вагалися приносити своїй богині в жертву навіть і народ, хоч до безконечности балакали про нього. В. Белінський писав, що народ такий дурний, що не знає, де його щастя, отже його треба пхати силою до нього³⁷. І справді, московські революціонери показалися кривавими деспотами супроти народу не лише по 1917 році, а й перед 1917-им. Вони, щоб «виховувати в народі революційний дух», під'юджували народ до цілковито непотрібних, безглузвих заколотів, добре знаючи, що крім кривавих жертв нічого нарід з того не матиме. По 1917 році здійснювали свої ідеї, не зважаючи на мільйони трупів селян і робітників, ані на їх цілковите ожебрачення. Взагалі, московські революціонери XIX–XX століть — як і всі фанатичні сектанти — не визнавали існування нічого такого, що не вкладається в рамки їхньої віри, хоч би те «неіснуюче» трощило б довбнею їхні голови.

Провідник московських революціонерів П. Ткачов учив, що чекати на почин народу — це дурнота або зрада революції. Починати може, і мусить, хоч би й малий, але добре спаяний гурт революціонерів. Народ піде за ним, якщо побачить його силу. А буде він сильний лише тоді, коли складатиметься із загорільців революції, коли буде зцементований залізною дисципліною, з диктаторським проводом³⁸. В. Ленін і побудував свою партію на засадах, що їх проповідували П. Ткачов і С. Нечаєв, позичивши ті засади в Івана IV-го. Противник В. Леніна пише: «Большевики перемогли в жовтні 1917 р. не тому, що мали багато членів та прихильників, а тому, що большевицька партія була здисциплінована, мала диктаторський провід і тому В. Ленін міг тримати почин (ініціативу) увесь час у своїх руках. Большевики постійно й безперервно нападали й нападали на уряд Керенського та на інших своїх противників, а ті лише боронилися, лише балакали, а не діяли»³⁹.

В. Ленін ще в 1903 році казав на партійному з'їзді: «Нашій московській інтелігенції чужою, незрозумілою є така правосвідомість, що дисциплінує членів суспільства зсередини самої людини. Ми, москвини, не можемо жити без зовнішньої — і то дуже сильної дисципліни»⁴⁰. І відповідно до цього він і побудував свою партію.

Основні її засади: ієрархічна засада партійної будови, фактично призначені згори провідники (про шахрайство «виборів» знає й дитина),

³⁷) Як це вони роблять — бачимо в СССР.

³⁸) П. Ткачов: «Собрание сочинений».

³⁹) С. Мельгунов: «Как большевики захватили власть».

⁴⁰) В. Ленин: «Полное собрание сочинений».

рабський послух зверхникам, фанатично-запекла віра в догми, проголошені партійним «папою», нагороди і вивищування найжорстокіших катів, стали і безперевне усунування з партії хитких, з людським серцем членів, пільги і велика матеріальна винагорода вірним, запеклим членам, заперечення всього людського в людині, заперечення Бога і т. п. Докладно на таких засадах створив Іван IV-ий свою опричину.

Відродивши опричину Івана IV-го, В. Ленін відродив й інші Іванові ідеї та ідеали. І щоб це зрозуміла партія (большевицька) і *відчув* народ, він замурував «вікно в Європу» й повернувся до рідної азійської Москви.

*

Вроджений боягуз, москвин, боїться кожної сили. Його дикунський інстинкт самоохорони каже йому нищити всяку силу, якщо може, хоч би вона і не виглядала на ворожу. Його філософія життя така: «Хоч ти ще не показався моїм ворогом, то не знати, що станеться завтра. Отже, на всякий випадок, ліпше знищити тебе сьогодні, поки ти в моїх руках, а не я у твоїх». І в московській правосвідомості панує засада: Якщо серед сотки підозрілих людей є хоч би один «злочинець», але не відомо, хто саме, то треба вигубити всіх сто, щоб не втік той один «злочинець». Ліпше покарати 99 невинних, ніж випустити одного винного. А тому, що до «злочинця» найближче стоїть його родина, то треба підозрівати всю родину в співучасті чи в допомозі «злочинцеві». А далі логічно — всю його рідню, потім сусідів, все село, весь його нарід.

Римське право не визнавало засади збірної відповідальності. Не визнають її і закони європейських культурних держав. Цю засаду визнають і здійснюють народи дикі й азійські, напр., московський. Ось приклад. За некорисну угоду з Польщею в 1634 році та марну облогу Пскова цар наказав насамперед катувати, а потім повідрубувати голови 15-ом вельможам і воеводам, їхні родини наказав вивезти на Сибір на повільну смерть.

За те, що не виконали плянів у промисловості, за посухи і неврожаї, соціалістичні царі СССР розстріляли та заслали на каторгу 15 тисяч інженерів, управителів, а їхні родини повігнали з домів, відібрали їм право на працю, засудивши їх на голодову смерть.

За втечу свого сина Алексея закордон, Пьотр посадив на палі 50 вельмож. За вбивство голови Петербурзького совета М. Уріцкого, уряд СССР розстріляв 1918 року 500 закладників, за вбивство С. Кірова розстріляв 1934 року кілька тисяч, а на Сибір заслав кількадесят тисяч невинних людей.

Син канцлера В. Ордина-Нашокіна, Влодар, був утік в 1660 р. до Гданська. За це його батька засудили на страту. Десятки тисяч родичів утікачів (емігрантів) засуджено в СССР за це саме на тяжкі кари. Але «демакратическая» Московщина ще й удосконалила кари монархічної, вона карає 5-річною в'язницею кожного, хто одержить листа від родича-втікача.

За повстання 1863 року монархічна Московщина повісила кількасот та заслала на Сибір кілька тисяч поляків. За творення Союзу Визво-

лення України (СВУ) та Спілки Української Молоді (СУМ), «демакратическая» Московщина розстріляла 1930 року кілька тисяч українців, заслала на каторгу кількадесят тисяч самої лише інтелігенції (української) та кількості тисяч робітників і селян. А це ж лише за творення організації, не за повстання. Справді, монархічна Московщина виглядає «янголом», порівнюючи її до Московщини «демократической».

За повстання С. Разіна 1668 р. цар Алексей вигубив 100.000 людей (і одержав титул «Тішайший»). Не за повстання, і навіть не за приготування до повстання, а просто «на всякий випадок», щоб не думали про ніякий спротив, «рабоче-крестьянский» уряд СССР вигубив тільки за два роки (1937-39) в одній лише Вінницькій в'язниці 10.000 звичайних українських невинних селян. А таких в'язниць в СССР є 11.460. До 1917 року їх було *вдесятеро менше*, а в'язнів *тисячкратно менше*⁴¹.

Іван IV-ий вигубив 50% аристократії. В. Ленін та Й. Сталін вигубили 99%. Навіть із нової «советської» аристократії (ЦК КПСС) лишилися живими лише два: Н. Хрущов та А. Мікоян.

За непослух, ворохобню Пьотр І-ий вирубав упень один стрілецький полк. Йосиф І-ий вистріляв 1937 року: 379 генералів, 35.000 старшин, не за непослух, не за ворохобню, але так, «на всякий випадок», щоб колись не надумались ворохобити⁴². Розстріляв навіть начальників НКВД: Ягоду, Н. Єжова, В. Баліцкого.

До речі, Іванові жертви, конаючи в муках кричали: «Боже, царя храни». Так само і Ленінсько-Сталінські жертви, конаючи кричали: «Да здравствует советская власть», себто В. Ленін та Й. Сталін.

Завойовуючи в ХІХ стол. Кавказ, московське військо вбило кілька тисяч кавказців. Але ж то війна. І кавказці вбили чимало москвинів.

Під час війни 1939-45 рр. кількості кавказців і татарів перейшли до німців і воювали проти Московщини. За це Московщина вигубила народи (жінок і дітей) черкеський, карачаєвський, татарський (кримський), калмицький, вивізши їх на Сибір і голих кинувши взимку в сніг. Чи ж не заслужила московська «демакратія» на титул «прагресівная»? Безперечно заслужила, бо монархічна влада не карала *родини* військового утікача (дезертира), а «демакратическая» видала 9. 6. 1934 року (отже, ще до війни) закон, згідно з яким *уся родина* військового втікача карається висилкою у Сибір на 5 років, якщо не знала про втечу, і на 10 років, якщо знала.

Найлютіші деспоти у світовій історії не догдувалися до такого «прогресу» московської «демакратії».

Ще перед захопленням влади, В. Ленін навчав своїх помічників: «Конче треба поширювати й поглиблювати загальне залякування. Інакше, наші вороги матимуть нас за боягузів і не боятимуться нас».

⁴¹) В СССР у 1930 році було 3.450 в'язниць, а в 1950 році — 11.600 із 15-ма мільйонами в'язнів.

⁴²) Справа ген. І. Тухачевского. Жодної змови проти влади не було. Й. Сталін «пришил» (видумав) змову.

І ежовське «залякування» розпочав сам Сталін, застріливши власноручно в 1932 р. в своїй хаті свою жінку (Алілуєву).

До речі, зверхником НКВД була колегія: К. Ворошилов, М. Калінін, Ягода, Л. Каганович, Л. Мехліс, Френкель⁴³. Начальники НКВД в Україні: В. Баліцький, М. Жаров, І. Бабій, Й. Поясов, В. Юровський, М. Корєєв, І. Турботін, Й. Малкін, Л. Фляйшман та інші.

*

Зненавидівши працю взагалі, а рілньничу й поготів, москвин волів «брадяжнічати» (волочитися). Не мавши ще багатої колонії України, московська держава потребувала хліба, щоб прогодувати військо й урядників. Заходила потреба припинити якомсь оте волоцюжество і примусити волоцюг орати-сіяти. Такі обставини примусили московський уряд прикріпити своїх волоцюг до землі, до певного сталого місця осідку. А щоб вони не порозбігалися і працювали, їх підпорядкували наставникам-жандармам, яким, щоб виконували свої обов'язки, треба було дати пайку з урожаю та наділити їх жорстокою владою над дикими волоцюгами, що розуміли єдину мову — кий. Отак саме життя запровадило кріпацтво в Московщині.

Ми вже казали, як повстала в Московщині їхня «община». Вона звільнила москвина від турботи думати, плянувати. Вона платила податки, збираючи пайки від общинників. Якщо хтось із них не мав чим заплатити своєї пайки, то її розподіляли поміж усіма общинниками, бо весь податок община мусіла заплатити.

Міщанин не мав общини і мусів сам думати, звідки взяти грошей на податок. А податки були справді руйнуючі і кари за несплатення податку накладали дуже жорстокі. І щоб не платити непосильних податків, вільні міщани самі продавали себе в кріпацтво, і то дешево (за три рублі). А щоб відсвяткувати таку велику подію у житті, то гроші пропивали. Таке явище так поширилося, що 1649 року уряд мусів заборонити його окремим законом (був православним аж до 1833 р.) і накласти кару на тих, хто відцурався волі⁴⁴. Жодна держава в цілому світі за всю історію людства не видавала подібного закону. Отже, чи ж не «передовий», не «ведущий» той московський народ?

У московській імперії (крім Польщі та Фінляндії) 1836 р. було 50 мільйонів людей. З того: панських кріпаків 25 міл., царських та державних — 20 міл. Решта, 5 мільйонів, дворянство, духовенство, урядовці, торговці, міщани. Державні та громадські права мали лише вищі стани: дворянство (350,000), духовенство (272,000), багаті торговці (128 тисяч). Разом 750,000 півлюдей серед 50 мільйонів двоногої худоби. Кажемо півлюдей, бо ж їхня доля могла кожночасно змінитися на цілковито інакшу (аж до жебрацкої) від примхи царя.

Чи ж не така сама пропорція, таких самих станів (під новими назвами) існує і в СССР? І чи ж не такі «права» та доля їх і в СССР?

⁴³) Два москвини, чотири жиди, жодного хакла.

⁴⁴) Н. Костомаров: «Собрание сочинений», том. XIX.

До київської імперської доби і по ній у пра-Україні і в Україні рабами були лише чужоземні воєнні бранці, та і їх було мало, бо звичайно, по якомусь часі, бранців звільняли. Від 1654-го (Переяславська поразка) до 1783-го року (закріпачення Єкатериною II-ою) в Україні не було кріпаків, була лише панщина, і то не тяжка, бо лише 2-3 дні тижнево на весні й вліті. Від 1783-го до 1861-го року (звільнення з кріпацтва) 80% людности України були кріпаками. Від 1919 р. досі 83% людности України є вже не звичайними кріпаками, а справжніми рабами, худобою, що її переганяють з місця на місце, продають, купують, убивають, коли лише її власник захоче. Наприклад, діливши СРСР на господарські області, імперський уряд СРСР цілковито не брав до уваги кордонів т. зв. «республік» СРСР. І москвини переганяють людей з одної області до іншої, не питаючи їхньої згоди, немов худобу. Навіть цілком відкрито пишуть про це, закриваючись личиною соціалістичного плянування. Напр., пляновик А. Аланов пише: «Сучасна кількість людности південної господарської області (себто України, — П. Ш.) дозволяє без шкоди пересунути частину людности до азійської півночі на видобуття там копалин, бо ж тепер людности там — лише одна особа на 100 кв. кілометрів, отже вимагає допомоги робочою силою ззовні»⁴⁵. Ну, а «робочій силі», себто худобі, нема різниці, де працювати і жити: чи в Україні, чи в сибірській тундрі. Аби лише корито було повне і стайня тепла⁴⁶.

Німецькі нацисти були далеко чесніші від московських «демакратів», бо явно і славно проголосили ненімців за худобу, не прикриваючись фіговим листочком «рівноправности», як москвини в СРСР. Ба, навіть московська аристократія була чесніша за свою «демократію», бо відкрито казала, що мужик має працювати на «баріна» і мужикові не потрібна ані освіта, ані однакоправність, про що так кричить на всі заставки московська «демократія» СРСР, що навіть уряд свій назвала «рабоче-крестянським»⁴⁷.

У московській імперії до 1917 року ніхто не смів вийти з хати без паспорту в кишені. По 1917 році самого паспорта не вистачає, треба мати ще й цілу купу всіяких паперів, щоб не ночувати у в'язниці.

Щоб кріпаки не повтікали із села, московський монархічний уряд не давав їм паспортів аж до звільнення з кріпацтва в 1861 році.

«Рабоче-крестянський» уряд СРСР не дає паспортів колгоспникам з тої самої причини, що й монархічний. Нічого нового в СРСР.

За монархічної панщини кріпаки працювали на пана яких 150-200 днів річно. Ніяких «норм» не було, працювали скільки могли.

За соціалістичної панщини раби (колгоспники) мусять працювати 600 днів річно. Дурні монархісти навіть і не мріяли розтягнути 365 календарних днів в році на 600 днів річної праці. Московська «прогресивна демократія» розтягла. Як?

⁴⁵) Див. «Плановое хозяйство», VI, 1956.

⁴⁶) Московщина своїм рабам-немосквинам не дає навіть корита або стайні.

⁴⁷) Назвала 1917 року, тепер вже так не називає, щоб люди не глузували.

Соціалістичне панство платить колгоспникам не за день праці (як усюди в світі), а за кількість виробленого, яку названо «трудоднем», і її визначає наперед саме те панство. Колгоспник не може й словечка промовити, бо помандрує до в'язниці чи на каторгу.

«Рабоче-крестьянский» уряд ССРСР поділив всі рілнічі праці на 9 гатунків щодо платні колгоспника. За найнижчий гатунок платить півтрудодня, за найвищий — три «трудодні». Найвищий гатунок — це праця всілякого колгоспного начальства, а найнижчий — праця звичайних колгоспників. Отже, за 12 годин праці звичайний колгоспник заробляє півтрудодня. Кожний колгоспник мусить виробити щонайменше 300 трудоднів річно. Хто не виробить, того карають гривною на 50% недоробленого. Отже, щоб виробити ті обов'язкові 300 трудоднів, колгоспник мусить працювати 600 днів річно. Про таке навіть і не мріяли найдеспотичніші рабовласники в історії. «Прогрес» московської «демократії» — безперечний.

Монархічна Московщина, хоч і була ворогом робітництва, проте не видавала т. зв. «Закону о трудовой дисциплине». Той закон (з 15. XII. 1932 р.) наказує поліції ув'язнювати на кілька років робітника, що не приходив кілька днів на роботу. Закон із 28. VI. 1940 року забороняє робітникам змінювати працю без дозволу начальства і НКВД. За його порушення — 6 місяців «исправительных работ» і зменшення платні на 25%. Закон із 19. X. 1940 р. дає «Госпланові» необмежене нічим право перевозити робітників, разом із родинами, з одного краю ССРСР до іншого, не питаючи їхньої згоди. Закон із 10. VII. 1940 року карає інженерів в'язницею на 5-8 років за «погані вироби». Ось що означає московський соціалізм і «демократія».

Монархічна Московщина будувала: перетоки (канали), дороги і виробні (фабрики) потом, муками і кров'ю українських кріпаків та каторжан. Чи ж не те саме робить «демократическая» Московщина, т. зв. ССРСР? Різниця лише в розмірі. Монархічна — мала тисячі каторжан, а «демократическая» — мільйони. І монархічна імперія була чесніша ніж «демократическая», бо хоч не брехала, що будує рай на землі, що ті каторжани з «власної волі» поїхали на північ, як брешуть тепер.

Ніколи в усій історії цивілізованого людства, в жодній країні, не було аж такого всебічного, всеохоплюючого рабства, як є в ССРСР. Тут нема ані одної найменшої царини життя, де не було б наказу з Кремля: що і як думати, говорити, писати, робити. Аж до дрібниць, наприклад, якого крою штани носити. Англійський письменник докладно і незвичайно яскраво намалював карикатуру ССРСР⁴⁸.

*

Намагаючись приховати від Європи справжню духовість (а з нею й чини) московського народу (нації), московські історики — а за ними і наші потакають — пишуть, що то Єкатеріна II-га запровадила в московській імперії кріпацтво. Але й тут звичайне, московське, традиційне шахрайство. Коли мова про саму Московщину, то тут кріпацтво

⁴⁸ Г. Орвел: «Колгосп тварин».

офіційно⁴⁹ запровадив перший же цар Іван IV-ий у XVI стол. Коли мова про Україну, то запровадила в ній кріпацтво не німкеня Єкатерина II-га⁵⁰, а москвини. Загляньмо глибше до цієї справи.

Насамперед, Єкатерина II-га була європейкою. Вона мала європейську (а не азіатсько-московську) освіту. Азіатсько-московська деспотія та дикунство московської аристократії приголомшили її, і вона почала вивчати причини цього. Вивчивши московську мову та історію, побачила, що історія монгольської імперії Чингіс-Хана неминуче повториться в історії московської імперії Івана IV-го. І взяла собі за заповіт спроби Пьотра I-го цивілізувати москвинів. Тому мусіла найперше сама вивчити європейські державницькі й поступові ідеї; вивчала їх пильно 17 років⁵¹. Сприяло цьому ще й те, що вона була осамітнена серед московської дикунської аристократії, яка, поза пиятикою, розпустою та кириною, не знала ніяких інших, вищих зацікавлень⁵². Єкатерина II-га була самотня навіть і в родинному житті, бо її чоловік був придурковатим (напівдіотом).

Єкатерина II-га пильно читала твори Монтеस्क'є, М. Руссо, В. Берна. Сама писала кілька років проект змін у московській імперії, який дала переглянути найвизначнішим московським державним мужам, щоб вони викреслювали з нього те, що в московських обставинах неможливо здійснити. Вони справді викреслили половину того, що написала Єкатерина.

Тоді вона зробила досить відважний крок, проти московської традиції — скликала «Законодавчу комісію», що складалася не лише з найближчих до трону вельмож, як завжди було, а також і з уповноважених інших станів, навіть і з немосковських земель, напр., з України. Дала тій «Комісії» переглянути невикреслену половину свого проекту, щоб і вона викреслила з того, що залишилося, усе непридатне московській імперії. «Комісія» знову викреслила ще половину із залишеної половини. Напр., М. Панін, Г. Орлов, Г. Потьомкін і... Кирило Розумовський (колишній гетьман) дуже спротивилися будь-якій самоуправі України, відкинули пропозицію Єкатерини визнати Запорізькій Січі права на її землі та повернути козакам їхні давні права і вольності⁵³. Підкреслюємо, Єкатерина пропонувала, а москвини відкинули. Кирила Розумовського не беремо до уваги, бо той яничар знав лише танцювати, як пан каже.

Єкатерина побачила перед собою два шляхи. Перший — Пьотровий: рубати «бороди» (з головами) отих орлових, паніних, потьомкіних і силою накидати москвинам європейську цивілізацію. Вона — як і

⁴⁹ Фактично ж існувало від першого дня заснування московської держави Андрієм Боголюбським 1168 року.

⁵⁰ Її справжнє ім'я — Августа Ангальт-Цербст, саксонська принцеса.

⁵¹ Від одруження з Пьотром III-ім 1745 р. до смерті цариці Єлисавети 1762 року.

⁵² Теперішня московська аристократія СРСР також така сама.

⁵³ Див. «Архив Государственного Совета», т. I, ч. 2.

Пьотр І-ий — мала тверду, деспотичну вдачу, отже відваги їй не забракло б. Але їй забракло того, що врятувало Пьотра від ножів московських шовіністів. Вони ненавиділи Пьотра за його європеїзацію, проте не вбили його, бо він був москвином, хоч і спантеличеним клятими німцями.

Єкатерина була німкенею, що приїхала з тої «єретичної», «божевільної» Європи, де державою править не всеволодець-цар, а «шевці-кравці», які не шапкують панам, і навіть самому цареві. Чи ж ті божевільні «шевці-кравці» не завалять своєї держави? Москвини какали французові: «Європа вступила на шлях, що ним ішла Польща. Європа виснажується через свій згубний лібералізм. Наша ж імперія все могутнішає, власне тому, що ми, москвини, не маємо вашої європейської сваволі»⁵⁴.

Цей погляд московської провідної верстви (і народу) Єкатерина знала. Знала також, що москвини не дозволили Анні (теж німкені) обмежити царську владу. Побачила, що москвини не дозволять їй європеїзувати їх, напевно і вб'ють, як забили її чоловіка, німця Пьотра ІІІ-го⁵⁵, що запроваджував німецький лад у війську.

Засмакувавши влади, горда Єкатерина не хотіла покинути трон величезної імперії, вибрала другий шлях — дала москвинам те, чого вони прагнули. Повела московський народ його традиційним шляхом — шляхом загарбань сусідніх земель і народів, а насамперед — волелюбного українського народу. Знищила оборонця українського народу — Запорізький Орден насамперед, а потім могла вже безпечно забирати українську землю і роздавати її москвинам. Знищила рештки самоуправи України; обернула вільних козаків у кріпаків. Завоювала: Крим, Басарабію, Польщу. І ущасливлені москвини надали їй титул «великая».

І тут бачимо не лише подібність, а й тотожність імперії Єкатерини ІІ-ої з імперією Володимира І-го, що зветься СРСР⁵⁶. Як Єкатерина ІІ-га, так і Йосиф І-ий не був москвином, і не лише кровно. Кинемо на це оком.

Всі грузини, себто простий народ й інтелігенція, були національно свідомими. Й. Сталін також не був малогрузином, на взірць малороса. Пристав же він до московської (соціалістичної) партії, бо вважав, що Грузія замала, щоб боротися з Московщиною фізично. Він вірив, що легше вирвати права грузинському народові від московського соціалістичного уряду, ніж від монархічного. Ані своєї грузинської мови, ані свого народу він не цурався. До грузинів завжди говорив грузинською мовою, хоч би вони розуміли й московську, і навіть якщо б присутні

⁵⁴ А. L. de Custin. Іб.

⁵⁵ Народжений у Німеччині на ім'я Карл Ульріх.

⁵⁶ Між іншим, не дрібниця, бо багатомовна. Москвини вкрали і присвоїли собі нашу Руську (Київську) імперію. Але вони ні одного свого царя не назвали: Олегом, Ольгою, Святославом, Володимиром, Данилом, Левом. Самі ж кажуть: «На воре шапка горить».

москвини не розуміли про що говориться. Він не дозволяв ні московщити Грузію, ні грабувати її. Голоду Грузія не зазнала, хоч там були всі передумови до голоду. Деяке московщення Грузії мало лиш поверхове значення, як замилення московських очей. Найближча охорона Й. Сталіна складалася із самих грузинів. За першої ж нагоди він поставив на другу по диктаторові можновладну посаду начальника НКВД — грузина Л. Берію.

Засмакувавши імперської влади, Й. Сталін вже не мав бажання⁵⁷ її відрікатися, але, щоб вдержати її, мусів піти шляхом Єкатери́ни II-ої. Як і німкеня, грузин мусів дати москвинам те, чого вони прагнули. Гострозорий грузин побачив під червоним очіпком соціалістичної матушки-Москви вовчі ікли старого московського шовінізму. Хитрий грузин розумів, що очіпок річ тимчасова, що його можна будь-коли скинути, але вовчі зуби — річ, що належить самій голові, а їх не викинеш, хіба хтось зрубає голову. І Сосо Джугашвілі поставив свою карту на московський шовінізм та похідне від нього — загарбництво (імперіялізм). Карту виграв — став новим московським царем, всевладцем. Москвини мають «єдиную неділимую Россею», нема жодної України, є лише далі Малоросія, з її «общим достіяннієм»: пшеничкою, цукром, вугіллям, залізом, що їх продукують безплатні малоросійські кріпаки і до Московщини висилають. Ось що дав москвинам Сталін. Ба, дав більше! Значно більше. Він Московщину, колишнє посміховисько серед народів, поставив на чолове місце у світі. Вживавши червоного очіпка, він божевільну московську химеру — Москва III Рим — зробив дійсністю. Горді нащадки I-го Риму наввипередки біжать до Москви поцілувати смердючий лапоть ваньки. А ванька плює їм в очі. А вони щиро дякують за таку їм честь і підносять йому дари. Тільки самі американці принесли ваньці дарів на 12 мільярдів американських доларів. А ще більше — Німеччина та «сателіти».

Повторюємо: москвин своїм — неприглушеним цивілізацією — інстинктом самозбереження відчував, що без жорстокого, деспотичного царя він загине в московському безладді. А московська інтелігенція ще й знала історичні факти, коли за м'яких царів хиталася московська держава. Ось у цьому відчутті та знанні й лежать корені справжньої щирости московського прославлення їхніх деспотів. Між ними і німкеню Єкатерину II-гу та грузина Й. Сталіна.

Проте бачимо прикметну москвинам різницю між тими двома та іншими царями. У т. зв. ССРСР видано великими накладками чимало книжок про Пьотра I-го й Івана IV-го, в яких прославляється їх, як будівників московської імперії. Про Єкатерину II-гу підозріла, майже, мовчанка, хоч вона розбудувала імперію не менше ніж Пьотр I-ий чи Іван IV-ий. Чому така несправедливість? Причина лиш одна. Єкатерина була не-московкою.

М. Хрущов знищив Й. Сталіна подиву гідно легко. На захист свого божка не став ані один москвин. Чому? — Тому, що й забуття Єкатери́ни. Йосиф Сталін був не-москвин.

⁵⁷) Ані глузду для грузинського патріота.

Так життя виявляє за першої ж спроби московську ненависть до чужинців (ксенофобія).

Московський письменник, некомуніст, написав фантастичний роман про те, як виглядатиме світ у XXVI столітті. Він пише, що у XXVI стол. буде одна-єдина світова держава, із столицею Москвою. Як людство до того прийде? Відповідь на це питання знаходимо в міркуваннях автора. Він каже: «Як рух нерозривно пов'язаний із швидкістю, так і воля (свобода) нерозривно пов'язана із злочином. Не можна відокремити швидкості від руху. Щоб знищити швидкість, треба знищити самий рух. Так само не можна відокремити злочину від волі. Отже, щоб знищити злочин треба знищити волю. Раб, що виконує лише накази, не вчинить злочину. Ми, москвини, вибрали щастя без волі і тому переможемо. Немосквини вибрали волю без щастя і тому будуть переможені»⁵⁸.

Сказано ясніше ясного: щастя без волі, себто щастя в рабстві. Для москвина рабство є щастям.

Все це не лише сказано, а й здійснювано в Московщині від X-го до XX-го століття. Здійснювали не лише деспоти чорні та червоні, а й усі москвини, як нація. Мужики здійснювали в родині та в общині; інтелігенція у своєму побуті, літературі і філософії; пануюча верства — в державній політиці.

З усього вищесказаного бачимо, що не марксизм, не соціалістичні ідеї наказали В. Ленінові відновити деспотичну владу та кріпацтво. Наказала йому його московська душа, його національний інстинкт самозбереження, бо тисячорічні традиції входять у психіку, в кров людей і передаються з молоком матері з покоління у покоління. Це й бачимо в усій історії Московщини XII-XX століть і в усіх царинах життя: особистого, громадського, господарського, культурного й політичного.

Всяка московська імперія (ба, навіть етнографічна Московщина) не може дозволити жодної волі: ані особистої, ані громадської, ані національної (немосковським народам імперії, не може дозволити приватної власності, вона ж бо основа волі). Всяка московська імперія не може існувати без величезної поліції, і то не лише тому, щоб тримати в послуку немосковські народи, а й самий нарід московський. Всіляка Московщина — монархічна і соціалістична — заперечує особу та її права, заперечує ідею приватної власності, заперечує будь-яку волю.

«...Деспотія і рабство, брехня і виказ, злодійство і безбожництво. Московщини без тих властивостей не було в історії. І досі вона не показала, що може бути інакшою. Отже, як не болюче, мусимо визнати, що і не може бути інакшою. Тому то вона і не має права існувати взагалі», — визнав московський патріот князь С. Волконський.

(Скорочений розділ із праці «Московство»)

⁵⁸) Е. Вамятин: «Мы».

К. П. СТРИЖАК

ПО СЛІДАХ ГЕРОДОТА

(3)

3. Племена Скитії, граничні і східні

Головною темою цього розділу є розселення племен на нашому терені, з додатком сусідніх та із згадкою про ті далекі східні племена, з якими скити, часом, мали якесь діло; при цьому, оскільки маємо матеріяли, подамо їх племінну характеристику. Вміщуємо також мапу, на якій зазначені терени окремих племен, згідно з текстом Геродота, очевидно в нашому розумінні. Не будемо говорити про сусіднє плем'я гетів, що жили по той бік Дунаю, тереново належали до Балкану і, за Геродотом, не брали участі в спільній акції скитів проти персів. Інша річ агатирси, сусіди скитів, що були покликані на нараду, себто — скити рахували на їхню можливу поміч. З них і почнемо.

Агатирси. — У розділі про річки, там, де мова про Дунай, сказано, що річка Марош тече з краю агатирсів. З того виходить, що вони жили в Трансільванії, можливо і в якійсь частині Буковини. У теорії про квадрат Скитії, яка — на нашу думку — є пізнішою вставкою, на західній границі Скитії першими є агатирси, а «над» ними — неври, що суперечить ранішому текстові та мапі, бо — тримаючись цього квадрату — вони опиняться на правому боці Дунаю, у Болгарії і Добруджі, а якраз там десь жили гети та інші тракійські племена. Знайшовши помилку теорії квадрату, не треба до неї вертатися, а краще триматися тексту, тоді побачимо, що на західній границі лишаються ті самі два племена: агатирси і неври, з тою тільки різницею, що вони жили не одне над одним, а одне за одним. Крім цього агатирси будуть від властивої Скитії трохи далі, а неври ближче.

«Агатирси живуть вигідніше ніж інші люди і дуже люблять золоті прикраси. Щодо жінок, то вони належать усім чоловікам, бо агатирси кажуть, що вони брати одного роду й тому нема причини заздрити чи ревнувати. Інші їхні обичаї схожі на тракійські» (IV, 104).

Агатирсів приміщували в різних місцевостях, включно до Галичини, Поділля і Київщини, але це робили ті, що хоч узяли назву «агатирси» від Геродота, проте зовсім не рахувалися з текстом його твору. Знаємо, що правдиві тракійці не любили хліборобства і жили із скотарства. Згадка про багатоженність, здається, трохи перебільшена, але текст якоюсь мірою відповідав дійсності. Коли мова про нас, то треба зазначити відсутність такого обичаю чи то в наших предків, чи у праслов'ян взагалі. Я. Пастернак писав, що археологічні знахідки вказують на відсутність впливу грецької класичної культури на трацьку людність,

а також торговельних зв'язків із грецькими колоніями Причорномор'я⁴⁶. Інший дослідник звернув увагу на те, що скитські могили в Семигороді розташовані понад р. Марошем і це погоджувалося б з оповіданням Геродота про агатирсів⁴⁷. Поховання скотарів-агатирсів, мабуть, були подібні до скитських, або їх тільки тому названо «скитськими», що вони виявляли чи вказували на головне зайняття населення — скотарство.

Розміщення племен Скитії. 1. Ольвіоніль, 2. Ексампеос, 3. Громоклія, 4. Вознесенське, 5. Нікопіль, 6. Кам'янське городище, 7. Гуляй Поле, 8. Пологи, 9. Молочна, 10. Ак-Манай.
..... ознака землі кочовиків; - - - - - ознака землі королівських скитів.

В самому Семигороді годі шукати великої етнографічної старовини, бо населення того краю немає і повних триста років, воно нове і дуже різноманітне: румуни, угри, секлері, німці, буковинці й закарпатці, трохи ще й сербів і болгарів, а також словаків. Що ж залишилося від агатирсів? На це відповідь тільки археологія, а дещо сусідній терен — Валахія. Там збереглися нащадки давніх траків, а також замилювання до скотарства. Перед другою світовою війною таке населення обробляло тільки дуже незначну кількість землі, натомість мало досить багато дрібних тварин (на великих не було змоги): овець, кіз і свиней. Це

⁴⁶ Пастернак, *op. cit.* 456.

⁴⁷ Пастернак, *op. cit.*; він цитує: G. V. Childe, *The Danube in Prehistory*.

відразу кидалося в очі там, де хлібороби (ті, які жили головню зі свого поля) були сусідами залишків того консервативного трацького скотарського елементу.

Калліпіди і алазони. — «Від пристані бористенітів, що якраз у центрі морського берега Скитії, перші мешканці краю — калліпіди, що є грецькими скитами, а далі за ними живе інше плем'я — алазони. Вони і калліпіди, хоч багато чим схожі на скитів, сіють і вживають хліб, цибулю, часник, сочевицю і просо. Над алазонами живуть скити-орачі, які сіють хліб не для харчу, а на продаж, над ними — неври, а на північ від неврів земля, оскільки знаємо, незаселена» (IV, 17).

Пристань бористенітів — це Ольбія. Вона дійсно майже в середині берегової лінії на Чорному морі. Мешканці міста називали її Мілето-полісом, бо походили з Мілету. Називали також Ольбією (Щасливою), Ольбією Бористеном (Щасливою Дніпрянкою), а інші казали просто Бористен, по імені Дніпра, біля якого було місто. Таку назву подав і Геродот. В епоху розквіту, між 5-3 століттями до Р. Х., ця колонія мала, приблизно, 10 тисяч населення, займала площу 35 гектарів, оточену кам'яними мурами до трьох метрів завтовшки. Місто мало прямолінійне плянування і забруковані вулиці. В центральній частині міста була «агора» (головна міська площа), на якій стояли парадні громадські будинки, торговельні будівлі і т. д. На північ від «агори» був «темонос» (священний квартал) із храмами Зевса, Аполлона-Дельфінія, Атени — з вівтарями і жертовниками. В місті були ще й інші важливі будинки: «еклесіастерій» (будинок народних зборів), «гімнасій» (школа для молоді), театр, гіподром, базарі, гавань із причалами, судноремонтні майстерні тощо. За межами міської території був некрополь (цвинтар). Довкола міста розкинулись десятки городищ і селищ, які входили до його сільсько-господарської округи. В місті працювали верстати металообробні, гончарські, деревообробні, кісткорізні. В околиці займалися хліборобством, скотарством, виноградарством і рибальством (в оселях біля Бога).

Археологічні розкопи почалися у 19-му столітті. Територію городища і частину некрополя (Сто могил) оголошено історичним заповідником. Спочатку колонія була на о. Березань, що біля виходу з Дніпро-Бозького лиману. Раніше це був маленький півострів і колонія на ньому сповняла важливу роль грецької факторії, але з розвитком Ольбії вона втратила своє значення⁴⁸.

Найближчим племенем до цього міста були калліпіди, греко-скити, як записав Геродот; мікселлінами, себто нечистими, мішанцями — називали їх пізніше. Мабуть, на початку свого поселення, та й пізніше, вони частинно одружувалися з місцевими жінками. Калліпіди — одні з перших колоністів (у кожному разі перші греки-хлібороби), але за

⁴⁸ Грушевський, 86; Пастернак, ор. сіт. — Ольбія; Аркас, По ланах давноминулого.

довгий час на нашому терені змінили трохи свої обичаї, особливо свій одяг. Хітон та інший одяг теплої Греції і Малої Азії не надавалися в Скитії, тому їх замінив одяг місцевого населення. Це впадало в очі відразу і відрізняло нащадків тих перших колоністів від інших греків (від заснування колонії до Геродота пройшло біля 150 років). У самому місті більше зберігали давні звичаї, чому допомагали подорожі до землі батьків (Мілету і Греції взагалі). Як і мікселліни, калліпіди згадані в ольбійському декреті Протогена багато пізніше (між 274-213 р. до Р. Х.).⁴⁹

Цей приклад допомагає нам зрозуміти, як греки ділилися, точніше — як визначували окремим ім'ям кожную громаду, яка хоч трошки чимсь відрізнялася від інших. Може трохи смішно, але можна дуже просто пояснити це і теперішнім прикладом. Геродот записував кожную дрібничку щодо імен і окремих назв. Так, за його прикладом, ми могли б сказати, що в Галичині живуть галичани, надністрияни, підкарпатці, бойки, гуцули, лемки, львів'яни і замарстиновці, а коли поширити такий список на цілу Україну, то в ньому будуть тисячі назв — кожна область і район окремо, аж до слободжан, кримчаків і одеситів. Власне це треба розуміти в Геродота та греків його часу. Хто мешкає в Атенах чи Спарті, він атенянин або спартанець і європеець, а як тільки переїхав до Малої Азії — він азіат і «хто зна що», бо колонія йому свого імені не дала, а атеняни старе ім'я відібрали, тому він «неприйнятний» (не має прав), «дошляк», «втікач» і т. д. Але, коли засновувалася нова колонія, отак як Турія, до якої виїхав Геродот, там не було різниці, хто звідки прибув; тут могли бути люди з одного або з різних міст, проте вони прибули всі разом, разом будували колонію і вона була їхньою, спільною. Вони вже мали своє ім'я «турійці» і свої права громадянські. Отак друге або третє покоління біля Ольбії вже калліпіди, греко-скити, бо почали носити місцевий одяг, а пізніше вже й «правдиві скити».

Для нас місце народження не грає ролі — якщо батьки українці, то й діти українці, але в греків і англійців трохи інакше. Греки добре розуміли кровне споріднення, проте додавали і місце народження, як це роблять нині англійці. Так, напр., недавно можна було прочитати у газеті, як середньовічний англієць дізнався, що він «зовсім не англієць», а тільки британський підданий, хоч з походження він англієць з діда-прадіда. Його дід — англієць, «сер», генерал, що мав хрест Вікторії та інші відзначення, герой, що атакував позицію ворожих гармат і втратив руку. Взагалі той генерал, сер Самюел Браун, увійшов в історію свого народу з добрим ім'ям, але його син народився в Індії, де той герой служив, а внук, про якого мова, народився у Франції, до того ж довго жив на Isle of Wight і тому урядовці зазначили йому в паспорті, що він британський підданий, але вже не «англієць»⁵⁰. Подібні випадки були у Греції цілком нормальними.

⁴⁹) Аркас, як вище; Пастернак, *op. cit.* 382.

⁵⁰) Sam Browne's grandson is told he's not a proper Briton, "The Sunday Express", London, May 24th, 1970.

Але вернемося до калліпідів, що були мешканцями маленьких осель біля Ольбії. Власне вони головню продукували хліб та інші харчі для міста. Археологи відкрили кілька десятків їхніх селищ. Скільки їх, точно не знаємо, але якщо тільки й півсотні, то разом у них було від півтора до двох тисяч домів (30-35 домів на оселю), інакше — півтора-дві тисячі дорослих чоловіків, а усього населення біля 10 тисяч. Давши їм по десять гектарів орної землі (більше вони не в стані були обробити) і по 10 га пасовищ — дістанемо площу 400 кв. км (20 на 20), як необхідної землі. Проте розселитися вони могли два-три рази простірніше, але й така площа не була велика. Сама Ольбія, як бачимо з розкопів, могла мати до 10 тисяч населення, себто — до 2 тисячі більших і менших домів. Тому, що місто займало 35 гектарів, то всі доми займали до 20 га міської площі (пересічно, по 100 м² на дім), а на громадські будинки, вулиці та інше — 15 гектарів. Кількість домів у місті допомагає визначити кількість дорослих чоловіків, які сповняли усі функції, потрібні для міста та ремесла. Кількість калліпідів поза мурами міста була, приблизно, така сама, себто — одна хліборобська родина могла постачати найпотрібніший харч одній міській родині. Малолюдність Ольбії відбивається і на інформаціях Геродота, але про це скажемо в іншому місці.

З алазонами справа простіша, хоч про них написано мало. Ми вже бачили, що їхня границя зі скитами-орачами (аротерес) проходить там, де Бог і Дністер наближаються один до одного: на північ від лінії Кам'янка—Гайворон жили орачі, а на південь від тої лінії — алазони. Коли була мова про Ексампеос, ми бачили, що плем'я жило і на схід від Бога, на якусь відстань у напрямі річки Інгул. Простіше визначити їхню границю можна лінією Кам'янка—Гайворон—Ольвіополь і 30 км на схід від нього. Дехто в алазонах хотів бачити предків слов'ян і, мабуть, не помилявся. У кожному разі, від Геродота знаємо, що вони були хлібороби, а сучасні археологічні розкопи все більше підтверджують одноцілість культури по обидва боки означеної нами лінії-границі, що вказує на тих самих скитів-орачів. Іншими словами, частина орачів, що жила трохи ближче до Ольбії, була трошки знана грекам і навіть мала в них свою окрему назву.

Третє плем'я, згадане в Геродотовій цитаті, скити-орачі. Археологічні розкопи показують, що вони розкинулись широко і глибоко на північ, захід і схід від вказаної раніше границі. Як хлібороби — сягали околиць Львова, Луцького, Житомира. Загально хліборобське населення доходило до р. Десни на Лівобережжі, а на сході до лінії Суми—Харків. У Геродота записано, що за орачами живуть неври, а потім край незаселений. Археологія знає більше: край був заселений, тільки колоністи про це не знали, бо їхнє зацікавлення обмежувалося тільки власними справами. Тому вони не знали ні скільки тих орачів, ні як далеко вони сягають; це також свідчить про те, що Богом не плавали,

бо інакше знали б багато більше. Про орачів подає докладніші відомості Пастернак у своїй книзі⁵¹.

Неври. — Про неврів, як пограничне плем'я, треба було б говорити відразу після агатирсів, але нам бракувало цитати з Геродота, отож, де він пише про калліпідів і алазонів та знову згадує неврів, цим разом на основі теорії квадратної Скитії. Грецький текст можна розуміти двояко: що неври були «над ними» (орачами) або «за ними». Згідно з текстом, в якому описаний Дністер, буде скоріше «за ними» і навіть «під ними». Там читаємо, що озеро — границя неврів і скитів (яких?). Очевидно, озеро замале, щоб служити границею, отже мусимо додати і якусь частину Дністра, а з того виходить, що неври в Геродотів час жили в Басарабії і тільки теорія квадратної Скитії віднесла їх на Поділля, а пізніше різні автори почали приміщувати неврів як завгодно: від Львова до Черкас, від Біловежі до Катеринослава і т. д. Гадають, що вони належали до давньо-слов'янського племені.

»Звичай неврів подібні до скитських, але на одне покоління до приходу Дарієвого війська сталося так, що неврів вигнали з їхнього краю змії. Тих змій у їхній край прийшла велика сила, ще більше прибувало з незаселеної півночі й неври, врешті, були примушені залишити свій край і оселитися між будинами. Дуже можливо, що вони чаклунки, бо скити і греки, які живуть у Скитії, кажуть, що раз на рік кожний з тих неврів обертається у вовка і за кілька днів знову вертається до свого ранішого вигляду. Щодо мене, то я не вірю цьому оповіданню, але все ж так оповідають і присягають, що це правда» (IV, 105).

Після походу Дарія пройшло щонайменше 40 років, поки Геродот відвідав Скитію, а відхід неврів стався на ціле покоління раніше до згаданого походу; точніше — років сто до Геродота, що — бувши в Тірі — зазначив, де вони жили. Можливо, тут є крихта правди, що якась мала частина неврів, посварившись з іншими родами, кудись відійшла. Про внутрішні справи неврів чужинці не знали. Коли тіріти почули від когось, що неври тікають від якихось загадкових змій (може й лихих родичів так названо), вони повірили в це, бо й дійсних змій у тих околицях не бракувало, навіть Тіра спочатку звалася Офіуса (Зміїна). Також острів Левке нині званий як Зміїний (або Шерпілор), а перед тим був званий як Білий. У іншому місці Геродот знову натякає на дійсне місце осідку неврів, згідно з текстом, в якому писав про Дністер, протилежно до квадратної теорії. Частина неврів, що відійшла, могла жити найближче Тіри, а головна їхня маса жила вверх по Дністрі від згаданого озера, може й до Хотина. Тоді вийде оте «за ними» жили неври: за алазонами і орачами, на південний захід від них. Про тих неврів, що пішли до будинів, можна думати різно. Може, вони знані під загальним ім'ям «неври», а в дійсності були невеликою групою споріднених з будинами родів. Припускаючи домашню сварку, наслідком чого якась частина дійсних неврів відійшла до бу-

⁵¹) Пастернак, *op. cit.* — скити-орачі.

динів, можна розуміти, що ті племена були споріднені або жили в добрих відносинах, проте правильніше було б розуміти, що вони відійшли у напрямі будинів. Можливо, що неври й зовнішньо були схожі на будинів, тому греки самі додали, куди вони пішли — до родичів. У самому імені неврів дехто бачить слов'янський корінь «нур», порівнює з ним річку Нур (доплив Бугу), а навіть Нурську землю, яка була відома під цією назвою тільки в княжу добу. (Це місцевість між Бугом і верхньою Нарвою, з містами Більськ, Біловежа, Черемха на Білорусії). Грушевський цитує Томашека, який у свій час написав: »Тотожність неврів з пізнішими слов'янами є тепер загально визнана. В дійсності, цей погляд має усе за собою»⁵².

Все це цікаві питання, але найважливішим матеріалом є найстарший запис про вовкулаків, про те, що неври раз на рік перекидалися у вовків. Таке вірування може й не було б варте уваги, якщо б не свідчило про старовину, як безперервну тяглість народної пам'яті крізь тисячоліття. Європейські вчені однозгідні з тим, що згадане оповідання, а з ним і вірування, перейшло від слов'ян до інших європейських народів, а з-поміж слов'ян вийшло якраз із нашого терену. Першими про це дізналися мешканці Тіри, як найближчі, а потім, поступово, і мешканці інших країн континенту. Про це оповідання знали мешканці Скитії задовго до Геродота і тому, що воно таке давнє, дехто міг навіть присягати, що воно правдиве. Дуже можливо, що греки-тіріти, або алазони й орачі, підглянули річне зібрання неврів тоді, коли вони сповняли якийсь свій ритуал, може з далекого минулого, змісл якого вже і їм самим не був ясним, так само, як наша пересічна людина не знає, звідкіль походить і що означає наша чудова писанка чи багато інших звичаїв. У неврів той ритуал міг бути залишком магічних обрядів, що їх виконували мисливці, щоб з допомогою чарів забезпечити собі вдале полювання. Найстаршу згадку про це маємо на рисунку з магаленської доби в печері французьких Піренеїв. Там схематично представлена фігура чоловіка з тваринною (оленячою) маскою на голові⁵³. Наш приклад не означає, що ми приписуємо неврам зв'язок із людністю Франції у палеоліті, але в минулому неври могли бути значною мірою мисливцями і мали подібні обряди, як цілком незалежно мали (і досі мають) подібні мисливські обряди тубільці Сибіру, індіани Канади і Південної Америки, негритянські племена, аборигени Австралії тощо.

Неври також могли зберегти той ритуал чи обичай, хоч займалися вже чимсь іншим, а сусіди (орачі, алазони і греки) підглянувши, нічого не розуміли й думали, що неври перетворюються на вовкулаків; найбільш правдоподібно, підглянули греки-колоністи. На думку деяких учених, у неврів було свято вовка — пережиток тотемізму, що близьке до сказаного вгорі. Тотем — знак роду, як герб, раніше був предком того роду або його сприяючою істотою. Примітивні люди не думали і

⁵²) Грушевський, 116-117.

⁵³) Рисунок чаклуна у Les Trois Frères, французькі Піренеї. З книги: J. E. Pfeiffer, The search for the early man. N.Y., 1963.

не думають, що вони дійсно походять від якоїсь тварини або рослини, тільки не кожний може вияснити це європейцеві, який власне починає примітивно думати. Предок міг називатися Вовк, Крук, Липа, Карась — так само, як маємо це в наших прізвищах. Не мавши письма, ім'я предка зберігалося в зображенні відповідної тварини чи рослини, яке нагадувало багатьом, що вони походять від певної особи, прізвище якої було Вовк, Крук, Липа і т. д. Згадка про предка об'єднувала людей у громаду, що її називаємо рід, а в ширшому значенні — плем'я. Вовк полює, переважно, вночі. Свято в честь предка, як час з'єднання з ним (якісь дні у році), теж відбувалося вночі. Обсервуючи таке свято при світлі смолоскипів і вогнищ, дивившись на відповідні маски, що їх у честь предка вживали, щоб він «бачив», скільки в нього «вовченят»-нащадків, — сусіди певно дивувалися, а коли тієї ночі трапилось, що вовк дійсно подушив комусь овець, то пов'язували те, що бачили — з тим, що вигадали.

Для мисливця вовк не погана тварина, хоч і некорисна, правду кажучи, бо його шкіра маловартісна. Мисливець знає характер тварин, вміє це передати гарним оповіданням, але спеціальної ваги тому не надає. Кочівникові вовк великої шкоди не зробить, вкравши із 200 овець одну. Очевидно, при нагоді він вовка заб'є й це для нього нормальна річ. Цілком інша справа з хліборобом (греком чи іншим), його вівці не можуть втекти, бо заперті в кошарі, а вовк, діставшись до кошари — скаженіє, бо розгублений у неприродних умовах і «ріже», скільки може. Для хлібороба, що має тільки п'ять або десять овець, це вже велика шкода і він звертає на неї більшу увагу. Ми також звернули увагу і на можливий ритуал, і на «порізані» вівці, бо зупинились на самому народженні легенди про вовкулацтво, і то пов'язане з нашим тереном, правильніше — з частиною людности нашого терену.

Від магдаленської доби минули тисячоліття. Знайдено й інший малюнок людини з тваринною маскою — фігуру жінки в блюзі і спідниці (або довгій сорочці), з маскою ослика; бачимо це на ритуальному або театральному убранні Деметри⁵⁴. Хоч у першому випадку маска оленяча, а в другому — ослича, все ж це доказ вживання тваринних масок. На коляду в нас була «жоза», а часом і «ведмідь», це також залишки далекого минулого.

Англосакське «werwolf» («weg» англосакське — чоловік) — той, що може перетворитися у вовка (сучасне англійське «werewolf», французьке «loup-garou», німецьке «Wehrwolf», «Wäkrwolf»). Згадані народи вірили, що вовкулака їсть дітей уночі, а часом викопує і мертвих. В останньому віруванні можна розуміти відгомін далекого півдня, де гісна, часом, відгребує мертвих, тим більше, що мешканці тих країв не закопують їх глибоко. Про це європейські народи могли довідатись головню від своїх хрестоносців. Тоді вірили, що вовкулака має непробійну шкіру і тільки зброєю, освяченою у каплиці св. Губерта, його

⁵⁴) Encyclopaedia Britannica, vol. 6. — Costume design theatrical, p. 511, picture 7: Animal impersonation from a dress of the statue of Demeter; Athens museum.

можна було вбити. Такі вірування поширилися і в Європі, а тепер ще існують у Бретані, Лімузіні, Оверні. У 15-му столітті зібрання теологів, що їх скликав імператор Сігізмунд, вирішило, що вовкулака справді існує.

Згадки про вовкулаку маємо в Овідія і Плінія. Короля Валії Веретікуса св. Патрік обернув у вовка. Вірили, що ірландці можуть перетворюватися у вовків, але самі ірландці приписували таку метаморфозу ісландцям, а себе ототожнювали з лебедями⁵⁵. Наше народне повір'я каже, що вовком розпоряджає св. Юрій або св. Микола, або сам Бог. Пригадується наше оповідання, що вовка створив чорт, але не міг дати йому життя. На Божий наказ: »Жий!« — вовк ожив і відразу кинувся до чорта. Чорт почав утікати, а потім дряпатися на дерево і вовк вспів тільки відкусити йому одну п'яту. З того часу існує »безп'ятий чорт«, а вовк жене нечисту силу і карає злих. Одягнувши на себе шкіру вовка, стаєш вовком.

У своїй праці К. Мошинський присвятив досить місця вовкулацтву, подаючи різні слов'янські назви: старослов'янське »вълкодлак«, чеське — »влкодлак«, польське — »вілколек«, старомосковське — »волкодлак«, сербо-хорватське — »вукодлак«, словінське — »волкодлак« (сербо-хорватське — »длака« — волос, шерсть; вовкулака — вовко-волосий, вовкошерстий, подібний на вовка).

Після цитати з Геродота про неврів, Мошинський пише: »В очах деяких людей, сусідуючих на північному сході зі слов'янами руськими (дідицями на землях після неврів), вовкулацтво сполучується тільки з неврами. ... У вотяків (удмуртів) існує повір'я, що усі вовки взагалі походять від перевернутих росіян«⁵⁶. »Чим є орел для слов'ян між птахами, тим є вовк між четвероногими. Зокрема велике значення має цей звір у релігійному житті південних слов'ян і українців, які уважали його, нарівні з громом, за правдивого погромника злих демонів і сліди подібних вірувань заховались також у Білорусії і Польщі. Власне цим віруванням завдячує вовк важну роль у сербських магичних практиках. Зрештою, колись серба мали б називати вовком«⁵⁷. »В Інфляндії, Литві і Прусії багато людей, біля Різдва, має бігати у виді вовків. Звертаю увагу в зв'язку з тим на обрядове бігання з вовчою шкірою по коляді (Оляуса Магнуса, 469)«⁵⁸.

Хоч тотемізм був поширений по цілому світі й подекуди ще існує, сказане про вірування і оповідання в Європі, починаючи з нашого терену і його людности в найстарші часи — недвозначно вказує, що людність в Європі була автохтонна, або з'явилася на цьому континенті раніше, ніж інші, а Геродотова згадка про вовкулаків служить, як історичне свідчення старовинности.

Тому, що тримаючись Геродотового тексту, розуміємо, що неври перебували в Басарабії, нам треба звернутися до археології і її виснов-

⁵⁵) A dictionary of Phrase and Fable by the rev. E. Cobham Brewer. London, New Edition.

⁵⁶) K. Moszyński, Kultura ludowa Słowian, t. II, 1967, Warszawa, p. 546.

⁵⁷) Op. cit. 570.

⁵⁸) Op. cit. 573.

ків. У книзі Пастернака на мапі XII (Пам'ятки передскитського і скитського часу), приблизно 50 км на північний захід від Кишинева, означені три групи археологічних розкопів: Сахарнянське і Солоченське поселення (41), Бутученське городище (43), а по цей бік Дністра, напроти цього городища — Вихватинецьке городище (42). Про ці розкопи Пастернак написав:

»Племена з дещо іншою матеріальною культурою жили на захід від калліпідів, за Дністром, у Басарабії. Їхні городища були укріплені не тільки земляними валами, а й мурами, невідомими на інших теренах »Скитії«... Покійників ховали в пласких могильниках і під могилами в кам'яних скриньках або серед кам'яних кромлехів. Поховання були кістякові або тілопальні. Кераміка молдавських поселень і поховань представлена головню чорним та жовтим лощеним посудом... Бронзові вироби подібні до гальштатських у басейні Дунаю. Скитськими є тільки бронзові вістря до стріл з руркуватою насадкою-втулкою. Молдавські пам'ятки скитської доби датуються VII-III стол. до Хр. Їх можна приписати, думаємо, раннім предкам літописного племені тиверців»⁵⁹.

Коли мова про згадані розкопи, правильніше було б сказати »басарабських поселень«, а не »молдавських«, бо молдавани з'явилися там зовсім недавно, якщо порівнювати їх із часом тих поселень. Розкопів у Басарабії проведено дуже мало, тому й небагато знаємо про той терен. Найважливіші розкопи могли б бути над Дністром, а там побачимо тільки три групи, якраз посередині границі Басарабії з Україною. Вказаний археологами час існування тих поселень VII-III вік до Р. Х., скріплює нашу думку, що неври (так названі мешканці тих осель у Геродота) нікуди не відходили, а жили на тому місці навіть довгий час після Геродота. Також бачимо, що археологічні знахідки вказують на зв'язок із Середнім Дунаєм і далі на захід, але нема зв'язку з грецькими колоніями. Згадка про бронзові наконечники, схожі на »скитські«, відноситься до кінця бронзового віку і до часу, коли грецьких колоній ще не було або щойно засновувались. Дуже шкода, що Пастернакові не довелося бути на нашому Правобережжі. Він не звернув також уваги на статтю Щербаківського, який там був довгий час і ствердив, що »хліборобські племена мали довгі вали для оборони від номадів, великі городища«. На Полтавщині існували городища з дерев'яними стінами і високими валами, як продовження того, що було на Правобережжі⁶⁰. Ця згадка вносить коректу до твердження Пастернака, що укріплення, крім басарабських, не знані на нашому терені. Оселі існували від VII віку, а укріплення могли бути багато пізніші; новіші з них краще, сильніше збудовані. Були вони (оселі) яких 150 км від Тіри і Геродот нічого про них не згадує, може тому, що тірити Дністром не плавали, — єдиний можливий висновок.

Гилейці, скити-хлібороби. — »Це племена на річці Бог, на захід від Дніпра. На другому боці Дніпра, найближче до моря, є плем'я гилейців,

⁵⁹) Пастернак, 352-3.

⁶⁰) В. Щербаківський, Цікаві археологічні відкриття. »Визвольний Шлях«, 1956, кн. 2.

а над ними живуть скити-хлібороби, яких грецькі мешканці на річці Бог називають бористенітами, а самих себе ольбіополітами. Скити-хлібороби займають землю, що тягнеться на схід на три дні путі до річки Пантікапес, а на північ так далеко, як триває подорож на протязі 11 днів вверх по Дніпру. На північ від них — довга незаселена земля. За тією порожнечою живуть андрофаги, що є окремим народом і зовсім не скити, а за ними — правдива пустиня, де не живуть людські племена, оскільки знаємо» (IV, 18).

Найближче до моря були мешканці Гилеї, в ті часи дуже нечисленні. Дуже можливо, що вони це те саме, що й калліпіді і жили не далі як 50-60 км на схід від Ольбії. Пізніші городища, що їх відкрили археологи, не мають із тими гилейцями зв'язку. Під час опису Дніпра Геродот казав, що хлібороби живуть вздовж нього на 10 днів путі, а в наведеному вгорі абзаці на 11 днів путі. Залишимо цю помилку, бо вона не суттєва. Мешканці Ольбії відкидали від себе ім'я бористенітів, називали себе ольбіополітами, а назву бористенітів переносили на скитів-хліборобів (георгой). Скити-хлібороби те саме, що й скити-орачі, як доказала археологія. Дві назви для одного населення були мабуть тому, щоб визначити терен, правильніше напрям, де жила згадана людність: на північ від Ольбії — скити-орачі, на північний схід — скити-хлібороби, що займали землі між Інгулом і Інгульцем—Пантікапесом. Відстань між тими річками 50-60 км і вислів у тексті «на три дні путі» між тими річками можна добре розуміти, бо шлях не був прямий, зі заходу на схід, як на мапі; караваном ішли навскоси, зупиняючись, торгуючи, міняючи, і день такого торгівця не є днем путі корабля. Згадані хлібороби заходили, як відгалуження, і на терен між Інгулом і Інгульцем, а головна їхня маса жила вверх по Дніпру на 10-11 днів путі, отже сягала, майже, до Канева або й Києва (віддаль тих міст 200, а до Києва майже 300 км).

Коли знаємо, як були розміщені племена на Правобережжі, розуміємо, чому й казан ексампеоський стояв там, де джерела доброї і недоброї води, а також зрозуміємо назву «святі путі». На мапі це видно яскраво. Від місця між джерелами Мертвогода і Громоклії один шлях іде на південний захід до калліпідів і гилейців, а другий — на захід, крізь край алазонів аж до Дністра, третій — на північний захід до центру скитів-орачів (напряом — Умань—Бердичів), четвертий — на північний схід і п'ятий — на схід до хліборобів-бористенітів. Маємо п'ять головних шляхів, а їх певно було багато більше, з різними відгалуженнями. Згадані шляхи існували до появи греків на нашому березі; на місці калліпідів могли бути інші племена, але шляхи існували і мали відповідну назву.

Геродотові відомості та весь археологічний матеріал вказують на тяглість традицій і переважну незмінність населення. Як стійко, в більшості підсвідомо, наш нарід (оті хлібороби) зберігав свої обичаї! «Землею і водою будем битися з тобою», — писали запорожці до гордого й зухвалого султана. Пересічна людина розуміє той вислів,

що вони будуть битися на землі й на воді. Але козаки вкладали в ті слова інше значення. «Землею і водою» означає — будуть битися силою землі (рідної) і силою води (теж своєї), бо із своєї землі і природи черпали силу, як колишній Антей. Тому в нинішні часи москалі намагаються усіма способами відірвати нас від рідної землі, щоб ми втратили свою силу. Вони запровадили колгоспи, щоб виникала нехоть до землі. Москалям та й іншим чужинцям було смішно, що вибираючи гетьмана — старші козаки клали йому на голову грудки землі. Чотирьох козаків брали по грудці землі з чотирьох боків і підходили до гетьмана з чотирьох сторін світу. Клали йому на голову землю, не тому, щоб «не зазнавався», як пояснювали москалі, а деякі наші за ними повторяли, а тому, що це було землепомазання, стародавній хліборобський обичай. У нас донедавна клялися і присягалися землею, дослівно — «їли землю». Один такий випадок описав Квітка-Основ'яненко в оповіданні «Перекотиполе». Залишаючи свій край на довгий час, наші люди брали із собою грудку землі на випадок смерті, щоб на небіщику лежала хоч ота рідна грудочка. Її брали із власного садочка або поля, а найчастіше — з рідної могилки якогось родича; був це зв'язок між тими, що вже відійшли і тими, що ще жили на цьому світі. У піснях згадується «матір сиру землю» із найдавніших часів. Мати-земля всіх годує, всіх на собі тримає і всіх до себе по смерті забирає, а по-церковному: «земля еси — у землю отидеші».

Скити кочовики і скити королівські. — «Але на схід від тих скитів-хліборобів, по той бік Пантікапесу, ви будете в краю кочовиків, які нічого не сіють, не орють. Усі ті землі, крім Гилеї, не мають дерев. Кочовики займають край на схід, довжиною 14 днів путі до річки Геррос» (IV, 19). «По той бік Герросу землі звуться королівськими, тут найбільше скитів; вони й найкращі, вважають інших скитів за своїх рабів. Їхня територія простягається на південь до землі таврів, а на схід — до рова, що його вирили сини сліпців, на Озівському морі — до місця званого Кремної, а частина — до річки Дін. Над королівськими скитами живуть меланхлени, вже іншого, нескитського походження, а за меланхленами край цілком болотистий і незаселений людьми, оскільки знаємо» (IV, 20).

По той бік Пантікапесу-Інгульця кочовики могли бути тільки в краю Герроса, який можемо визначити річкою Базавлук на заході, а від його джерела лінією до річки Орелі. Все, що праворуч від тієї границі буде нашим краєм Герроса, який на північному сході, на сході й півдні обпливає луком Дніпро. Кочовики були і по той бік Дніпра, їх північну границю становила річка Орель, на сході річка Вовча до впаління у неї р. Гайчур; це майже пряма лінія. Над Гайчуrom стоїть Гуляй Поле, а 25 км на південь — село і станція Пологи на р. Конці.

Так, на нашу думку, виглядає східня границя тих кочовиків, її можна трошки видовжити на південь, до джерела р. Молочної. Звідтіл вже південна границя кочовиків у напрямі на захід, іде річкою Молоч-

ною до Великого Токмаку, а потім прямою лінією до Великого Луту, річкою Конкою — до Дніпра і Дніпром до гирла Базавлука.

Таке окреслення території кочовиків краще відповідає текстові Геродота ніж інші тлумачення, навіть довжину путі на 14 днів до річки Геррос можна пояснити. Дніпро в той час був знаний тільки до краю Герроса, далі не плавали, а кочовики мали територію майже округлу, з Дніпром посередині їхньої землі. Подорож Нікопіль — ріка Орель — верхня течія ріки Молочної — Нікопіль — понад 400 км і згаданих 14 днів дороги дадуть, пересічно, 30 км на день, щоб об'їхати край кочовиків довкола, а якщо дійхати тільки до р. Конки, то й менше (25 км на день).

Раніше ми прочитали, що р. Геррос — границя кочовиків і королівських скитів, і нижня течія р. Конки цьому відповідає. Гіпакуріс—Молочна »тече крізь середину скитів-кочовиків«; щоб не заперечувати Геродота, можна припустити, що вони жили по обидва боки Молочної у її верхній течії. Ця група скитів була меншою і слабшою ніж королівські скити і їм підлягала.

Королівські скити, як уже зазначено напочатку, займали Кримську рівнину, велику частину Таврії (на схід від лінії Перекоп—Дніпро) і вздовж Озівського моря до Дону й Дінця, а їхньою північною границею могла бути р. Вовча в її середній течії, але не виключено, що вони доходили із своїми табунами і своєю худобою й до середньої течії р. Самари. Згадане місце Кремної (Скеля), не було містом, а місцем, де час від часу прибували грецькі купці для торгівлі з тими скитами. Не знаємо, де було це місце Кремної, може десь біля Бердянки або Маріуполя. Все ж місце принагідної зустрічі скитів із греками добре показує, що греки не могли мати солідних відомостей про ту частину скитського краю, а про ціле Лівобережжя і поготів.

Розглянувши місце розміщення скитів, бачимо, що слабша орда була призначена для охорони краю з королівськими похованнями, займала землі колом, берегла той край з усіх боків, а королівські скити мали вільні руки чинити якусь авантюру. Вони могли дивитися згори на кого завгодно, але дійсно тільки на оту кочовничу орду, що про неї Грушевський писав: »людність Герроса це був крайній нарід, підвласний скитським царям«⁶¹, а ми могли б додати: »крайній і, мабуть, єдиний«. Дивитися з погордою чи нехиттю на згадану орду королівські скити могли з різних причин, а зокрема з таких. Поперше, ця орда численно слабша і походженням не була така »знатна« чи »славна«, як королівська. Подруге, мабуть тому й була призначена сторожити місця королівських поховань, до того ж могла мати й осілих людей-ремесників та якоюсь мірою огорожників. Скити королівські — войовничі, дивилися з презирством на осіле життя, а на території кочовиків якраз і були деякі осілі люди-ремесники. Третьою причиною могли бути ремесники-похоронщики. Не залежно від способу поховання, похоронщики потрібні і цей фах дає заробіток; проте, як колись так і

⁶¹) Грушевський, *op. cit.* 115.

тепер, люди більшою або меншою мірою погорджують такими фахівцями. Скитський похорон був досить скомплікований, хоч не такою мірою, як у Єгипті. Все ж похоронщики були, і то як осілі люди, щоб за ними не шукати.

Королівські скити могли дивитися з презирством на все населення Скитії, також і на греків, але вони не володіли над усім населенням. Хто має дійсні докази, що в Геродотові часи королівські скити справді були володарями нашого краю, над усім його населенням? Якщо б так було, то це означало б, що існувала велика їхня держава і сила, тоді назустріч Дарієві вийшло б велике скитське військо, замість невеликих відділів легкої кінноти. Як доказ правильності нашої думки, можна подати торгівлю хлібом. Хлібороби передавали надвишку своїх продуктів сусідам, а ті своїм — і отак ця надвишка (зерно та інше) доходила до греків-колоністів, а потім за море (в Малу Азію і в Грецію). Якщо б хлібороби були підкорені королівським скитам, то надвишка (її кожна родина могла дати дуже мало, але від усього населення краю грекам було досить) опинилися б у їхніх руках, як господарів краю, і тільки від них могли б купити той хліб греки, а не від продуцента. Підбите населення могло б платити данину чи податок тільки продуктами своєї землі і праці, отже, знову, греки мусили б звертатися за тими продуктами до скитів, а не до автохтонів: алазонів, орачів і бористенітів. На Лівобережжі хлібороби (вони грекам зовсім незнані й тому той край означений як «порожній») може й давали якусь данину скитським зайдам (отак, як пізніше просо татарам), але той хліб споживали самі скити й нічого не продавали грекам. На Правобережжі, крім краю Герроса, жодного скита не було в добу, яку досліджуємо, та й не могло їх там бути.

Гляньмо на це питання з іншого боку. Калліпідів на основі археологічних розкопів ми нарахували біля 10 тисяч, подібно і в самій Ольбії. Алазони, скити-орачі і хлібороби займали велику площу; їхня площа, що була трохи відома грекам, становить до 100 тисяч кв. км, а на основі археологічних розкопів вона вдвічі більша (тільки на Правобережжі). Візьмім лише 100 тисяч кв. км і одну оселю на 200 кв. км (15 км на 15 км, 25-30 хатин-родин на оселю), то будемо мати 500 осель. У родині не тільки батько, мати і діти, а й дід, баба, молодший брат чи сестра, вдова з дітьми померлого родича, сирітки (у нас так було до недавня). Така родина (дім) буде мати, пересічно, 10 душ. Отже, підраховавши кількість населення Правобережжя (від Дністра до Дніпра), маємо від 125 до 150 тисяч душ. Про терен від Львова до Черкас і не згадуємо, хоч археологічно він одноцілий щодо характеру і культури населення. Щойно тоді, коли цілий згаданий терен буде досліджений, відділивши залишки однієї доби від іншої, зможемо мати повну уяву про це питання. Покищо, вистачить і того, що можна знати із сучасних археологічних розкопів.

Як же справа з тими королівськими скитами у Геродотові часи (це наголошуємо постійно)? Вони займали рівнину Криму, себто 15 тисяч

кв. км (Крим має 26 тисяч кв. км). Від Кахівки на Дніпрі до Дінця 550 км, а шириною — 100 і більше км. Ціла площа має 55-60 тисяч кв. км, що дає 55-60 тисяч скитського населення (1 кв. км степу того часу на душу населення, в азійських сучасних степах є 5 або й 10 разів більше простору). Така загальна кількість скитів означає, що було 5-6 тисяч вояків. Тому, власне, одні греки казали Геродотові, що скитів багато, а інші, що їх дуже мало, а він хотів обчислити їх на основі легенди про будову ексампеоського казана з наконечників стріл. На бажання, можна збільшити кількість королівських скитів, але не багато, бо зайнятий ними терен на це не дозволяє. Кочовик теж хоче їсти й одягнутися, живе із своїх тварин, яким потрібна паша, себто площа природної трави, а не сіяної, отже мусить кочувати, переходити з місця на місце, і отак цілий рік.

Андрофаги і меланхлени. — «Меланхлени носять чорний одяг і тому дістали таку назву; їхні звичаї скитські» (IV, 107). Згідно з теорією квадрату Скитії, на північній її границі першими були андрофаги, а другими меланхлени (чорносвитники, чорновбрані). В останній цитаті про королівських скитів зазначено, що меланхлени жили «над ними». Коли знаємо, що Озівське море уявляли собі тоді як вертикальне і північний його беріг як західний, бачимо ясно, що скити жили вздовж Озівського моря (як би його не креслити), отже мають на сході (по-нашому) тих меланхленів, що по-іонійськи вони «над» скитами, на північ від них. Їхня територія, як виходить, була від нижньої течії Дінця до тої течії Дону, де він починає свій лук, точніше: від Дінця річкою Гнилою до р. Чир, а Чиром майже до його джерела, правильніше до станиці Вешенської на Дону і Доном до гирла Дінця. Ця територія, біля 30 тисяч кв. км, цілком вистачає для менш численної ніж королівські скити меланхленської орди. Так їх називаємо тому, бо Геродот каже, що звичаї того племені були скитські, себто кочові. Деякі науковці вважають меланхленів за «фінське або сарматське» плем'я, та таке твердження дуже несерйозне, звучить так, якби сказати: «або китаєць, або німець». Москалі зв'язують це плем'я з розкопами біля Москви, але без жодної підстави, бо там були розкопані якісь селища, а власне селищ меланхлени не мали, бо були кочовиками, про що москалі не подумали.

«Андрофаги — найдикиші з усіх людей своїми обичаями, не знають про справедливість і не мають законів. Вони кочовики, одягаються подобно до скитів, але говорять своєю власною мовою. Вони — єдиний народ з усіх тамошніх, який їсть людей» (IV, 106).

У цитаті 18 також сказано про відмінність цього племені від скитів. Згідно з теорією квадратної Скитії, на північній границі, як ми вже казали, жили андрофаги, а потім меланхлени. Меланхленам ми вже знайшли місце на нашій мапі, а їхніми сусідами на західному боці були андрофаги. На південному сході їхньою границею може бути річка Гнила, на сході — р. Чир, потім Доном вверх до Ново-Покровського; південно-східньою границею могла бути сучасна границя Хар-

ківщини, бо ця область має досить лісів, яких раніше було багато більше і кочовим андрофагам той терен не дуже надавався.

Проф. Грушевський подав кілька думок про андрофагів (людодів). Одною з них є думка, що тут маємо діло з легендою або з етимологічним непорозумінням. Друга думка, що в Птоломея на їхню територію припадають амадаки, ім'я яких толкують із санскритського «амад», «амадака» — сиродіці, споживачі сирового м'яса. Ім'я самоїдів, племені біля Білого моря, має той самий корінь «сам», як і ім'я лопарів, або фінське «суом»⁶². Іншу інтерпретацію, як постала московська назва самоїдів, можна легко розуміти. Новгородці, діставшись до Білого моря, говорили про згаданих людей, що вони «самі едут», самі їдуть на лижвах чи санках, звідтіль «самоеди» або «самоедь», але москалі центральної Московщини, багато пізніше, розуміли це як «самі едять» — самі їдять (кого? — самих себе?) і скорочено називали те плем'я «самоядь».

В цитаті 16 сказано, що *«ніхто не знає, що є на північ»* від Скитії. У іншому місці є така замітка: *«Над їхніми сусідами на північ, вони кажуть, ніхто не може нічого бачити, не можна і подорожувати, бо там паде дощ із пір'я, бо небо і земля вкриті пір'ям і це заважає зорові»* (IV, 7).

Пізніше Геродот дає таке пояснення: *«Покищо, перейдемо до пір'я, про яке скити кажуть, що ним виповнене повітря так, що ніхто не може бачити чи подорожувати поза краєм, і на це моя думка отака. На північ від того краю сніг паде без кінця, хоч влітку менше ніж взимку, і це можна розуміти. Кожний, хто бачив, як паде густий сніг біля нього, зрозуміє на що я натякаю, бо сніг схожий на пір'я...; як я казав, північна частина континенту безлюдна. Я думаю, що в цьому переказі про пір'я скити і їх сусіди говорили про сніг метафорою. Отак я розказав про ті краї, які вважаються за найдаліші»* (IV, 31).

Подане Геродотове пояснення своїм землякам показує те, що він чув і записав від колоністів, але своїм поясненням допомагає нам зрозуміти, якими тупими були ті колоністи, що навіть не зрозуміли простенького скитського жарту, коли йшла мова про край далі на північ. Ось з якими інформаторами і співбесідниками Геродот мав діло. Тому він зазначив, що поза скитами-хліборобами є довга незаселена земля (себе не було контакту з населенням того краю), а потім живуть андрофаги, за якими вже правдива порожнеча. В уступі 20 сказано, що поза меланхленами (можемо додати — і андрофагами) край болотистий і незаселений людьми. Дійсно, на якійсь віддалі від середньої течії Дону є трохи лісу й болота і що далі на північ, то їх більше. Такий терен для кочовиків зовсім невідходящий, але дехто їх приміщує і там. Андрофаги кочовики — одягалися як скити, мали подібні до них звичаї, але були іншим народом. Так само і меланхлени. Розкопи на Доні, якщо колись будуть проведені на більшу скалку, дадуть дуже бідний матеріал, і то тільки в похованнях, які також можуть бути схожі на скитські. Тільки антропологічні виміри з таких похо-

⁶²) Як вище, стор. 117-118.

вань можуть деякою мірою вказати, чи там, на Дону, дійсно були дві етнічні групи, цілком відмінні від королівських скитів.

Таври. — Площа зайнята таврами визначена під час загального опису Скитії: вони займали Кримські гори і підгір'я. »У таврів існує такий обичай: усіх людей із розбитого корабля і кожного грека, якого схоплять під час морського нападу, вони приносять у жертву богині-дівчині, ось так, як поясню. Після перших церемоній, вони б'ють жертву довбнею по голові. Одні кажуть, що після цього тіло кидають зі скелі, на якій стоїть їхній храм, а голову застромлюють на стовпі; інші згодні щодо голови, але кажуть, що тіло закопують, а не кидають із скелі у прірву. Таври самі кажуть, що божеством, якому вони приносять жертви — є Іфігенія, дочка Агамемнона. Подолавши ворога, кожний тавр відріже йому голову і несе її додому, де виставить на стовбі, що височить над його мешканням, у більшості над димарем. Такі голови, кажуть вони, мають берегти цілу їхню хату. Таври живуть із війн і розбою» (IV, 103).

Що тут є вигадкою, а що правдою? Не помилилося, сказавши, що ім'я Іфігенії з'явилося на бажання греків, хоч не виключене й те, що таври, чувши про те ім'я і децю про саму богиню, думали, що це грецьке ім'я їхньої богині, яка не була Деметрою, а залишком з неоліту культу жіночого божества. У Криму знайдемо зображення з відповідної доби, яке відноситься до сказаного вище; це змієнога богиня з коров'ячою головою (чи тільки з додатком, щось як роги), що означало зв'язок Неба (роги) і Землі (змії)⁶³. Залишки старих обичаїв маємо і сьогодні, тож нічого дивного, що таври ще зберігали давній культ з-перед 500, а може й 1000 років. Голова на високому стовбі біля хати, біля оселі або в самій оселі (на відповідному місці) — в таврів служила не тільки для прогнання злих духів, а й знаком (попередженням) для злих людей, щоб вони знали, що їх чекає у випадку нападу на цю оселю. Таке можна було бачити в різних краях і в різних племен ще донедавна. Також донедавна прибережні мешканці використовували аварії кораблів, рятували різний крам, а обслугу вбивали; така практика була від Середземного моря до берегів Ірландії, не згадуючи вже про інші частини світу. З війни таври не могли жити, бо не мали з ким воювати, крім сусідніх королівських скитів, кінних лучників, а таври були піші.

Тому, що Геродот хотів знати причину ворожнечі між сходом і заходом, він почав свої досліді з цілого ряду різних умикань, викрадань жінок, грабунків, що їх чинили одні й другі. Він згадує кілька разів як купці, при нагоді, нападали на якусь приморську оселю, пограбували її, декого вбивали, а декого відвозили геть і продавали. Все це було на порядку денному не тільки в ті далекі часи, а й багато пізніше. Греки також мали в тому свій »уділ«, і таври, мабуть, саме від них і навчилися цього »мистецтва«, тому вони не гірші від інших. Такий висновок можна зробити навіть тільки з того, що написав сам Геродот.

⁶³) В. Н. Даниленко: Неолит України, Киев, 1969, стор. 222.

Археологічно кримські пам'ятки кінця бронзової доби вказують на невеликі поселення і поховання в кам'яних скриньках. Знайдені керамічні матеріали стосуються до VII-IV стол. перед Р. Х. Мешканці того терену займалися хліборобством (пшениця, ячмінь, горох, квасоля) і рибальством (кістки морських риб, дельфінів, крім кісток свійських тварин). Деякі поселення були укріплені, мали кам'яні стіни, навіть башти. Із речей чужих подибуються амфори на вино й оливу, але вони дісталися місцевим мешканцям, мабуть, шляхом торгівлі, а не від розбою і пограбування розбитих кораблів. Глиняні пряслички для веретен, кістяні шила і голки свідчать про домашній виріб тканин і одягу. В Геродотові часи, це плем'я кількісно було дуже незначне, згодом воно мало оселі, величиною до 1, 2 і 5 гектарів, а ще пізніше було знане як тавро-скити, підпорядковані Босфорському царству, але, мабуть, вже дуже змінивши свій етнічний характер⁶⁴. На цьому кінчимо з Геродотовою Скитією і переходимо до східних, близьких і далеких, племен.

Савромати. — *»По той бік Дону вже не Скитія; перша частина належить савроматам, земля яких починається із внутрішнього краю Озівського моря, простягнувшись на 15 днів путі на північ; вона уся гола, без лісу й садових дерев. За савроматами в другій частині живуть будини, зайнявши край, що густо порослий деревами різного роду«* (IV, 21).

Поставимо Озівське море вертикально й побачимо, що за Доном та із внутрішнього краю того моря, себто майже від його середини (південного берега по-нашому), є край савроматів. Дехто не звертає уваги на те, що вони жили не тільки за Доном, а й за морем. Якщо триматися тільки Дону, то їх приміщували отам, де був болотистий і порослий лісом край, *»над«* меланхленами і андрофагами; але взявши до уваги море й безлісну землю, з додатком іонійської мапи, визначаємо їхню територію правильніше, а саме: від річки Єї (на Кубані) до Манича, а може й за ним, скільки завгодно, буде безлісний, *»голий«* (за Геродотом) край. Коли мова про Дін, ми мали вказівку, що Озівське море *»відділяє королівських скитів від савроматів«*, а тому мусимо триматися Озівського моря, щоб не робити помилок. Не потрібно тут подавати Геродотову історію про савроматів, а саме про те, як жінки-амазонки побралися із скитськими хлопцями, але з умовою, що будуть жити окремо від скитської орди... *»На це молодь згодилася, вони перейшли через Дін і йшли від річки три дні на схід і три дні на північ від Озівського моря, а коли прийшли в той край, де і нині живуть, вирішили, що він буде їхньою землею. Почавши з тих часів, савроматські жінки зберігають свої старі звичаї, їздять на полювання з чоловіками, або й самі, ходять на війну і вдягаються так само, як чоловіки«* (IV, 116). *»Савроматська мова — скитська, але вона не така правильна як стара, бо амазонки ніколи не навчилися правильної вимови. Щодо шлюбу, в них існує звичай, що дівчина не може вийти заміж так довго, доки не*

⁶⁴ Пастернак, *op. cit.* — Таври.

вб'є чоловіка з ворожого табору; деякі з них постаріються і помруть незаміжні тільки тому, що не змогли здійснити того звичаю» (V, 117).

Три дні на північ від Озівського моря і три дні на схід від Дону — це той самий простір, про який була мова раніше: земля між річкою Єєю і Маничем. Дівчата всіх знаних нам кочовиків (калмиків, киргизів, монголів та інших) носять широкі штани (шаравари) і їздять верхи по-чоловічому. Молоді матері з немовлятком також, але коли дітей більше, то хоч-не-хоч жінка залишає коня і переходить на арбу або інший віз, а подекуди і в кошики на верблюді (в одному вона сама або з немовлятком, а в другому інші діти). Наші дівчата (спеціально хуторянки) вміли їздити верхи не гірше від амазонок і савроматок. Факт, що савроматки іноді «сиділи в дівках» аж до старости, можна розуміти, що це були довші періоди мирного життя того племені.

Почавши від Геродота, інші історики також звали те плем'я савроматами, але у 179 році по Хр. Полібій назвав їх «сарматами» і пізніше вони вже були відомі під тим ім'ям. Назву «сармати» виводять від авестійського слова «саоромані» (другий відмінок — «саоромато»), що означає «оперезаний мечем». Савромати іранського походження, як і королівські скити, а їхня мова, за Геродом, мабуть, мала діалектичні відхилення від скитської⁶⁵. Тому, що значно пізніше в околицях Ольбії з'явилися савдарати, Грушевський зарахував до іранців і меланхленів (протилежно до Геродота, який сказав тільки те, що їхні обичаї скитські), бо по-осетинському «сау» означає «чорний», а «дараес» — одяг⁶⁶. Наскільки правильне його припущення, годі сказати, але зазначимо, що чорний одяг можуть носити різні люди і племена.

Будини і гелони. — В ранішому уступі ми читали, що будини живуть «у другій частині» краю, на південь від Озівського моря (на нашій мапі). Їхній край був густо порослий деревами. Таким краєм по сусідству з савроматами може бути тільки простір між річкою Єєю і річкою Чалбаси, або Єєю і річкою Бейсу; отже центр Кубані. Дерев там і тепер не бракує, а раніше було більше, тут є досить озер, ґрунт родючий, можливі були і паша, і хліборобство.

«Будини великий і численний нарід. Вони мають дуже світлі очі, самі рижуваті. Мають місто, збудоване з дерева, що зветься Гелонос. Мур довгий на 30 стадій з кожного боку, високий, увесь з дерева, як і їхні хати та храми, між якими є храми з грецькими богами, обладнані на грецький зразок — з ідолами, вістарями і капличками з дерева. Вони звеличують Діоніса що два роки святкуванням і бенкетом, бо гелони своїм походженням — греки, які залишили свої портові міста і оселилися між будинами. Вони говорять мовою півгрецькою і півскитською. Але будини не говорять тою самою мовою, що гелони, і їхній спосіб життя зовсім інший» (IV, 108). «Будини — тубільці краю, кочовики, єдиний нарід у тих краях, що їсть соснові шишки. Гелони —

⁶⁵) Пастернак, *op. cit.* — Сармати.

⁶⁶) Грушевський, *op. cit.*, 118.

хлібороби, споживають хліб, мають сади і зовсім не схожі на будинів ні обличчям, ні будовою тіла. Те, що греки називають гелонами також будинів — неправильне. Цілий їхній край густо порослий деревами різного роду. У глибині лісу є велике й широке озеро, а також болото — заросле очеретом. Там ловлять видр, бобрів і ще якість створіння з чотирикутною мордою, шкіра якого служить на оздобу плащів, а їхні яєчка вживаються для лікування утроби» (IV, 109).

Дерев'яний мур довжиною 6 км (30 стадій) з кожного боку вказує на те, що площа міста мала 36 кв. км або 3600 гектарів. Простіше можна сказати так: довкола того міста був частокіл, а може були й вали та рови. Таке забезпечення було потрібне не так для оборони міста, як для охорони нив і садів від диких тварин, а також від тварин кочовиків. До речі, частокіл міг бути перешкодою для кінних будинів у випадку ворожнечі, але можна припускати, що це плем'я було досить мирне й існувала можливість співіснування з грецькими колоністами. Самих гелонців (чи площі під містом, нивами і садами) було дуже мало, може, біля трьох тисяч душ. Недалеко м. Зінькова на Полтавщині розкопано т. зв. Більське городище, яке — розміром і знайденим матеріалом — відповідало б Гелоносові, навіть із додатком деталі, що було спалене. Кожне дерев'яне місто, раніше чи пізніше, горіло, отже ця деталь не основна, натомість звертаємо увагу саме на Геродотів текст, у якому ясно зазначено, де саме жили будини, а разом із ними гелонці. Не згадуємо тут припущень усіх тих учених, які приміщували Гелонос біля Казані, гелонців на цій Полтавщині й частинно на Харківщині і т. п., а тільки подамо за Грушевським, що в його часи будинів зараховували до слов'ян, бо у своїй назві вони мають корінь «буд» або «вуд». Втеча неврів від змій до них стала причиною, що будинів уважали за їх сусідів. «Але Геродот уміщує будинів на північ від савроматів, отже в басейні Дону і Волги»⁶⁷. З того видно, що Грушевський уявляв собі, що савромати жили на Вороніжчині й Саратовщині (басейн Хопра і Медведиці), а будинів «над ними», далі на північ, бо не перевіряв тексту Геродота з іонійською мапою, а послуговувався нашою, модерною мапою. Забув він і про Озівське море.

Доступ з моря річкою Сею до Гелоносу був добрий і туди, час від часу, навідувалися інші греки з колоній. Там вони чули, що будини — велика і численна нація (у порівнянні з гелонцями) і їдять соснові шишки. На перший погляд, їсти шишки — нісенітниця, але нам теж доводилося їсти щось подібне. Кедр — шпилькове дерево, має шишки, під шкаралупками яких є горішки, величиною горошинки, дуже смачні. Кедр був ливанський (нині є на поштових марках Ліванону), кавказький і сибірський. Дає плід на 50-му році життя і далі. Самі гелонці, мабуть, вже нікуди не їздили та й інші греки могли й не знати про кедрові шишки, хоч кедрова деревина була широко відома дуже рано. Так, на нашу думку, можна пояснити Геродотову вістку про те, що будини їли соснові шишки.

⁶⁷) Як вище, стор. 119.

Синди, меоти, тиссагети. — Простір чи край, який займали синди — точно вказаний, коли була згадка, що скити у великі зими переганяють вози з Керченського півострова на Таманський. Про синдів є також згадка під час опису ширини Чорного моря: »від краю синдів до річки Термодон«.

»...Коли перси побачили скитську кінноту, вони пішли за її слідом, а вершники скитські весь час відступали. Отак за тим одним скитським відділом перси йшли, переслідуючи його, на схід до річки Дін. Коли вершники перейшли Дін, то й перси перейшли і переслідували їх, аж пройшли через землю савроматів до землі будинів« (IV, 122). »Поки перси йшли скитською і савроматською землею, вони не могли вчинити жодної шкоди, бо край був сухий і порожній, але увійшовши на землю будинів — вони опинились перед містом з дерев'яними мурами і спалили його; будини, втікаючи з міста, нічого не залишили там для ворога. Потім, ідучи весь час по сліду кінноти, вони перейшли край і дісталися у пустиню, де ніхто не живе; ця земля лежить на північ від будинів і має ширину на 7 днів путі. За пустинею живуть тиссагети. З їхнього краю течуть великі річки крізь землі меотійців і впадають у Меотійське озеро, а назви тих річок такі: Лукус, Оарус, Танаїс і Сиргіс« (IV, 123). »Коли Дарій дійшов до пустині, припинив переслідування (скитів), отаборився над річкою Оарус, де збудував вісім великих твердинь, усі на однаковій віддалі — біля 60 стадій одна від одної, залишки яких ще існували навіть у мій час...« (124).

У тексті Геродота очевидна помилка: не будини, а гелонці втекли з міста; самі будини були з одним скитським відділом як союзники, натомість гелонці відмовилися. (Можливо, що це не помилка Геродотова, а видавців)⁶⁸. Наведені тексти дають кілька вказівок: 1) Перси йшли за скитами, форсували Дін і савроматською землею дісталися до краю будинів (савроматських сусідів). 2) Спаливши місто Гелонос, перси далі йшли за скитами, які привели їх до пустині. 3) Ця пустиня була на північ від будинів, широка на 7 днів путі. 4) За пустинею живуть тиссагети. 5) З їхнього краю течуть до Озівського моря подані вгорі річки. 6) Дарій дійшов до пустині, отаборився над річкою Оарус, де почав будувати твердині.

На ці точні інформації деякі дослідники не звертають відповідної уваги, натомість роблять неймовірні припущення. Покладемо нашу мапу в іонійський спосіб і Дін буде текти прямісенько з півночі. Переслідуючи скитів, перси форсують Дін (мабуть, біля Ростова), йдуть за скитами через землю савроматів до річки Єї, там палять місто і знову маршують за скитами до пустині, що на північ від будинів. Там є річка Оарус, над якою Дарій зупинився і почав будувати твердині. Усіх твердинь — 8, 12 км одна від одної, а разом, від першої до останньої твердині — буде лінія 84 км довжиною.

На північ від будинів (по-нашому — на схід) річка Манич, а за нею Сальські степи (пустиня, солончак). На Маничу Дарій починає будову

⁶⁸ Грецькі тексти мають розбіжності. Голді взяв грецький текст (ми також) від Г. Штейна та дещо з приміток останнього щодо мови оригіналу.

фортів (рів, вал і частокіл — дерева на це біля Манича міг ще дістати). Таким способом можемо дізнатися про річку Оарус-Манич, а Дін-Танаїс нам уже відомий раніше.

»На північ від будинів земля незаселена, на 7 днів путі, а після тої порожнечі, трохи більше на схід, живуть тиссагети — численний і окремих нарід, що живе з полювання. По сусідстві з ними, в тому самому краю, живе плем'я, що зветься їркаї. Воно теж живе з полювання, а полює ось так. Мисливець вилізе на дерево і сидить там у засідці, бо в тому краю дерева ростуть густо. Кожний чоловік має при руці пса і коня, вивченого лежати на животі, щоб бути нижчим. Коли мисливець побачить з дерева здобич — стріляє з лука, потім сідає верхи на коня і переслідує жертву, а пес теж біжить слідом за дичиною. За їркаями, децю на схід, знову живуть скити, які повстали проти королівських скитів і прийшли в той край« (IV, 22).

Як бачимо, на північ від будинів земля незаселена на 7 днів путі, це може бути простір між Єєю і Маничем (150 км), або й пустиня, широка на 7 днів путі, як згадано раніше. Але, так чи інакше, за пустинею живуть тиссагети, не прямо на північ, а «трохи більше на схід». Хоч не зовсім правдиво, проте це може бути Ставропільщина, де вже й дерева ростуть, а в напрямі до П'ятигорська їх уже стільки, що їркаї могли там жити і полювати. За тиссагетами і їркаями, знову «децю на схід», були скити-повстанці; цей простір можна визначити, як край між річкою Кумою і Тереком, там досить паші для тварин кочовиків. Жити з мисливства на Ставропільщині і Астраханщині було можливо, бо ще й сьогодні там існують табунці сагайдаків (сайга), останні на європейському терені. Інша група сагайдаків є по той бік Волги, разом їх біля півмільйона голів. В описі Дону була згадана його притока Гиргіс, а від краю массагетів, між іншими річками, тече ще Сиргіс. Найправдоподібніше було б припустити, що річка Сал є тим Сиргісом. Дінець (Гиргіс) впадає у Дін тільки яких 10 км до місця впаду Салу. Якщо так, тоді річка Ликус — це Єя. Усі згадані річки течуть, понашому, із сходу (нижній Дін) і південного сходу, або із півночі по-іонійськи, згідно з Геродотовим текстом. Залишається ще сказати кілька слів про меотів, крізь землю яких ті річки течуть. Розуміємо під цією назвою не якесь окреме плем'я, а мешканців південно-східнього берега Озівського моря (від гирла Дону до Темрюка), подібно можна назвати чорноморцями мешканців чорноморського побережжя.

Тепер перейдемо до східних і далеких племен, з якими час від часу скити мали діло.

Племена сходу. — »Так далеко, як простягається край скитів, усі раніше означені землі рівні й ґрунт глибокий, але за ними край кам'янистий і нерівний. Після довгої путі крізь цю нерівну землю, маємо людей, які живуть у підніжжі високих гір, вони, як кажуть, лісі від народження, чоловіки і жінки однаково, кирпаті, з довгими бородами. Говорять своєю власною мовою, носять скитський одяг, а гарчі мають від дерева. Дерево це називається понтікос, подібне величиною до фігового дерева, родить плід великий як біб, з кісточкою всередині.

Коли плід дозріє, вони видушують його крізь полотно і з нього витікає густий чорний сік, який вони звать асті. Цей сік сьорбають або змішують з молоком для пиття, а з густих вижимок роблять хлібчики і їдять. Мають тільки трохи малої худоби, бо пасовища у їхньому краю погані. Кожний їхній чоловік живе під деревом, обгортаючи його взимку білим сукном, але влітку сукна не вживає. Це плем'я ніхто не кривдить, бо говориться, що воно священне. Зброї не мають. Вони розглядають сварки між сусідами, що більше — вигнанців, які знайшли захист між ними, ніхто не чіпає. Їх називають аргипаї» (IV, 23).

Як далеко простягнута Україна, донські і астраханські степи — це рівнина з ґрунтом, переважно, добрим, але далі, за Волгою у східньому і північно-східньому напрямі ґрунт кам'янистий, нерівний; це може бути північна частина краю між Волгою, річкою Уралом і річкою Самарою, як північною границею. Там є гірський кряж «Общий Сирт» (400 на 150 км), який на північ за Самарою переходить в Уральські гори. Згадані гори, в порівнянні з іншими, невисокі, та все ж дійсні гори, ще й порослі великим лісом, який існує і нині. Пасовища на підступах до Уралу справді бідні, там тримають переважно овець. Росте тут рід вишні (Prunus Padus), яку калмики і уральські козаки вживали майже так, як описано в Геродота. Раніше вся земля між Волгою і р. Уралом називалася землею війська Яїцького, а пізніше Уральського. Ті люди не були лисими від народження, але в світі є багато народів, які мають звичай голити свої голови. Пригадаймо дружинників князя Святослава, запорожців і декого з-поміж нас під час Визвольних змагань. Такий звичай був поширений і на Кавказі, також між кубанськими козаками, і гетьман Скоропадський у свій час теж наслідував його. Вигадкою можна уважати те, що й жінки того племені теж були лисі. Опис людей того племені, як кирпатих, з довгими бородами — нагадує нам монголоїдів, правдивих азіятів. Їхнє тихе, скромне життя, ореол якоїсь «святости» можна пояснити тим, що це була секта, монахи, або й прості послідовники Будди, хоч трохи дивно припустити, що буддистська віра в ті часи сягала так далеко (від народження Будди до відвідин Скитії Геродотом пройшло 150 років). Тут підкреслимо, що почавши від тих «лисих» людей і далі треба вживати нашої звичайної мапи, бо вістки про ті далекі краї були записані просто, без штучних додатків і квадратних теорій.

»Як далеко сягає край лисих, маємо повне знання земель і племен по той бік від них, бо деякі скити подорожують до них і від них легко дістати відомості, а також від деяких греків Бористенського та інших портів на Чорному морі. Ті скити, що відвідують їх, роблять своє діло сімома мовами, з допомогою сімох перекладачів» (IV, 24). »Як далеко ті люди, земля знана, а що є поза лисими — ніхто не може сказати з дійсним знанням, бо гори високі й непрохідні, загороджують путь і жодна людина не пройшла через них. Лисі кажуть, але я не вірю цьому, що в горах живуть люди з козячими ногами, а за ними інші люди, які сплять шість місяців із дванадцяти. Цього не можу прийняти за правду. Але земля на схід від лисих, як відомо, замешкана ісседо-

нами, а про те, що є на північ від лисих чи ісседонів не знаємо, крім того, що нам кажуть ісседони» (IV, 25).

З поданих вгорі цитат маємо відомості про далекі подорожі скитів і греків, яких не стримувала віддаль і конечність мати аж сім перекладачів. Уральські гори справді були майже непрохідні, не тому що такі високі, а тому, що порослі густим лісом не тільки тоді, а й півтора тисячі років після Геродота. На схід від «лисих» жили ісседони, це може бути простір від м. Уральська до річки Орь або й річки Іргіз (всі вони по 50-ій паралелі). На північ від «лисих» були «люди з козячими ногами», пояснити таке окреслення трудно, бо змінити козячі ноги на довгоногі не можна, тим більше, що азіяти переважно коротконогі й кремезні, так само виглядають і угро-фінські племена Уралу і на північ від нього. З усіх племен, згаданих раніше, тільки українці й південні слов'яни можуть бути означені, як довгоногі, а також їхні предки. Натомість легше пояснити згадку про людей, що «сплять шість місяців». Мабуть, «лиси» децю знали про полярну ніч. Тому, що нормально люди вночі сплять, а там ніч тривала шість місяців, думали, що й спати повинні стільки.

«Про обичаї ісседонів кажуть, що коли помре комусь батько, то найближчі родичі приженуть своїх тварин, заб'ють кількох, поріжуть м'ясо на шматки, а також тіло мертвого батька того родича і, перемішавши це м'ясо, готують з нього поминки. Але голову вони очищують, позолочують, тримають як священну річ і кожного року приносять урочисту жертву. Кожний син робить таке своєму батькові, подібно як і греки на святкуваннях у честь мертвих. Щодо іншого, то вони шанують закони, а їхні жінки мають однакові права з чоловіками» (IV, 26).

Про те, що такий звичай існував не тільки в ісседонів, Геродот подає ще приклади із життя масагетів.

«Тепер децю про їхні обичаї. Кожний чоловік має жінку, але усіх жінок вони тримають, як щось спільне. Греки кажуть, що це скитський звичай, але насправді такий обичай масагетський. Коли якийсь чоловік забачає котрусь із жінок, він повісить свій колчан на її кибітку, має зносити з нею без перешкоди. Хоч вони не визначають часу людського життя, все ж коли чоловік досить постаріє — родичі, зібравшись разом, убивають його та овець з отари, а потім варять м'ясо і пирують. Це вважається за щасливу смерть, але того чоловіка, який помре від хвороби, вони не їдять, тільки закопують у землю і ляментують, що він не дожив, щоб його вбили. Вони ніколи не сіють, живуть із своїх тварин і риби, якої є досить в Араксі. Їхнім напитком є молоко. Тільки одне сонце вони визнають за божество і йому приносять коні в жертву, тому, що сонце найшвидше між богами, отож йому дають найшвидші із смертних створінь» (I, 216).

Під річкою Аракс вгорі означено старе русло туркестанської річки Аму Дар'ї. Завдяки Геродотові, маємо маленьку колекцію таких обичаїв не тільки в ісседонів і масагетів, а також в індусів.

«...Коли Дарій був королем, то зібрав греків, які були біля нього, і запитав, за яку ціну може намовити їх їсти тіла своїх мертвих батьків. Вони відповіли, що за жодну ціну того не зроблять. Тоді він зібрав індусів, знаних під назвою каллатаї, які їдять своїх батьків, і запитав їх, як можна намовити їх спалювати батьків по смерті. Індуси голосно закричали, що він не сміє говорити про такі страшні речі. Греки були присутні й розуміли про що мова через перекладачів. Так глибоко закоренилися ті обичаї, на мою думку, Піндар⁶⁹ мав право сказати в своїй поемі, що практика і бажання панують над усім» (III, 38).

Від себе можемо додати, що назва каллатаї походить не від грецького «калі» — добрий, а радше від санскритського «кала» — чорний. Мабуть, каллатаї були більш смугляві ніж їх сусіди, але їх не можна утотожнювати з дравідами, що в той час жили в центральній і південній Індії; це плем'я було на півдні сучасного Гайдерабаду.

«Інші індуси, на схід від тих, кочовики, їдять сирове м'ясо, їх звуть падаями. Про їхній обичай кажуть, що коли будь-хто, чоловік або жінка, з їхнього племені захворіє, то найближчі друзі вбивають його, бо він — кажуть — дарма тратить на тілі від хвороби. Хоч він і заперече, що хворий, проте вони не вірять йому, вбивають і їдять. Коли жінка захворіє, то її заб'ють інші, найближчі до неї жінки, так само, як і в чоловіків. Тих, які дуже постарілися, вони приносять у жертву і з'їдають, але таких буває мало саме тому, що всіх хворих відразу вбивають» (III, 99).

Поданий вгорі уступ узятий з іншого місця, тому слова «на схід від тих» не стосуються до каллатаїв, а до іншого племені, що звалось — падаї. Вони мали свою територію на північ від каллатаїв, що територіяльно межували з Індійським океаном (300 км від р. Індуса). Тут бачимо приклади, як Геродот повчав греків бути толерантними до чужих обичаїв, навіть подав їм про толерантність персів. Але повернемося до земель на схід від Скитії.

«Про тих згаданих — знаємо, але про те, що є на північ від них — це тільки байки від ісседонів про однооких людей і грифів, що стережуть золото. Так переказують скити, що чули про це, а ми знову дістаємо ті вістки від скитів, як правдиві, називаємо згадане плем'я арімаспіями, бо в скитській мові «аріма» означає один, а «споу» — «око» (IV, 27). «Цілком ясно, що на півночі Європи золота більше ніж деінде. Я не певний і не можу казати, як це золото добувають. Дехто думає, що одноокі люди, звані арімаспіями, крадуть це від грифів. Проте, на мою думку, це не можливе, щоб там були люди, всім подібні до інших, але тільки з одним оком. Все ж досить знати, що найдальші частини світу, які оточують інші землі, можуть мати речі для нас найкращі й найрідкіші» (III, 116).

Коли мова про тих «однооких» людей, то можливо, це якась помилка, як з андрофагами і самоїдами. Чи не правильніше було б «косоокі»? Правдивих азіатів так могли називати і скити, і інші індоєвропейські племена.

⁶⁹) Піндар був грецьким поетом у V стол. до Р. Х.

»Маємо також оповідання в поемі Арістея, сина Кайстробіоса, чоловіка з Проконнесосу. Цей Арістей, будучи надхненим Фебом, відвідав ісседонів. Він каже, що за ними живуть однооки арімаспії, за ними — грифи, що стережуть золота, а за ними — гіперборейці, територія яких доходить до моря. Крім гіперборейців, усі ті племена, а головню однооки, завжди нападають на сусідів. Ісседонів витиснули з їх краю арімаспії, а скитів — ісседони; киммерійців, що жили біля південного моря, сильно потиснули скити і вони залишили свій край. Тут навіть оповідання Арістея не згідне зі скитським щодо цього краю» (IV, 13).

Ознайомившись з поданим вгорі текстом, можемо знову вернутися до мапи і зазначити, що в той час, як над «лисами» (на північ від них) були «козоножці», а за ними ті, що «сплять шість місяців», то тепер бачимо, що арімаспії (азіяти) жили «над» ісседонами, на північ від річок Орй і Іргиз, між верхньою течією Уралу і Тоболу. За арімаспіями були грифи, що «берегли золото», а потім — гіперборейці, земля яких доходила до Льодового океану.

Байки про грифів, «козоногих» людей, а може і про більш жажливі речі вигадані тому, щоб інші люди там не пхалися. Як знаємо, спочатку картагенці, а пізніше португальці також оповідали жажливі речі про Атлантик, щоб відстрашити інших і позбутися конкурентів, але самі плавали досить далеко вздовж західного берега Африки і везли звідтіля золото, слонів і кіли тощо.

Територія арімаспіїв, як ми її означили, доходить до золотоносної місцевості (водорозділ річки Урал, Бєлая, Уфа, Міас) з багаточисленними потоками й потічками. Крім золота з річок, було й золото під поверхнею землі. Найбільше того добра на схід від 60-го південника або Уральського хребта, отже на території, де жили арімаспії або близько них. Скільки золота дійшло до наших часів від тих давніх народів: предмети культу, прикраси, речі суспільної верхівки і т. д., а скільки тих речей ще не знайдено, загублено або перетоплено на інші предмети. Уральське золото діставалося шляхом дуже комплікованої торгівлі. За тим золотом, мабуть, подорожували деякі скити, мавши із собою перекладачів, що знали сім мов. Може й греки подорожували (і більше ніж хтось інший), але про це не говорили, бо не хотіли викликати конкуренції. Косооки арімаспії відганяли ісседонів від свого краю, а самі залишалися на місці й «берегли» золота. Припущення, що золото йшло з Алтаю не дуже правдиве. Поперше, до Алтаю втричі довший шлях, подруге — золото звідтіля могло йти радше на схід ніж на захід, себто до іншого культурного центру — до Китаю. Золото було у вжитку як у Монголії, так і в Китайському Туркестані, отже могло походити і з Алтаю, хоч Алтай не такий багатий як Урал. Довжина шляху від королівських скитів до арімаспіїв по прямій лінії — 2 тисячі кілометрів, а дійсна подорож була значно довша, але все ж «краща» ніж подорож до Алтаю (пряма лінія до 4 тисячі км), з пустинями і пісками по дорозі.

Так, оскільки було можливо, ми розглянули розселення племен, що про них пише Геродот.

(Далі буде)

Володимир ЯНІВ

НАСТРОЇ

IV

(Туга)

Туга, туга
У волосся сивих смугах —
Тінню — віддихом та другом,
Скрізь і завжди, — раз і вдруге.

Лине, лине
Ген, в минулого країну
Марень-побажань дитини,
В заморожені хвилини.

Щастя, щастя!
Чи в борах найти удасться
Папороті квіт прекрасний,
Що зорею не загасне?

Гляну, — й гляне
Папороть із вікон скляна:
Квітне намороззю рано,
Ввечорі брилянтом стане!

Жити! жити
У сніжинки самоцвіті,
В крижаному сталактиті,
В білій, соняшній блакиті!

Далі й далі
Крізь німих дерев порталі
В срібний, тихий ліс хрусталів
Слухать вічності роялів.

Дзвонить дзвоном
Туга пристрасна у скронях
Сподіванням, відгомоном,
Щастям, мукою й прокльоном.

Знаю, знаю:
Думка білим горностаєм,
— Не додумать дум до краю,
Що померкли у відчаї.

Наталена КОРОЛЕВА

1313

(Повість)

І. ЧЕТВЕРТА ЗАПОВІДЬ

*Той був душогубцем з почину
і в правді не встояв.*

(Біблійний текст)

*Тут тобі не жити, не жити!
Християнської крові не пити,
Кісток не сушити,
Хрещеної душі не в'ялити!*

Згинь! Згинь! Згинь! Пропади!..

Здавалось, що жебрущий Абель ішов не з власної волі, а інша, міцніша за його бажання сила підштовхує його вперед. І від того, що його щось пхало, Абелеві нерозмірно довгі руки вимахували над великою головою, мов крила вітряка. Зморщене, безбороде й безброве обличчя судомили корчі: хвороба святого Віта шарпала й кидала на всі боки розв'язле у суглобах тіло каліки.

Дош, прудкий і злісний, що зірвався раптом з чиста-ясна, заливав жебрака й ткав перед ним густу заслону з водяної мережі. Та Абель все йшов уперед, чвакаючи стоптаними постолами, з яких при кожному кроці виливалась цівками вода крізь дірки в передках. Абель сковзався, коливався, як тростина під вітром, смикав собою і зникав на мить, падаючи в болото. Але за хвилину виринав знову, мов корабель у розбурханих хвилях.

Та видно все це не впливало на його настрій: він то белькотав йому одному зрозумілі слова, то знову виводив пісню-закляття на адресу диявола. І тоді слова, які в розмові ніяк не хотіли злітати з Абелевих тремтячих уст, у пісні виходили не замикуваті й кожному зрозумілі. »Згинь, згинь, згинь! Пропади!« — покривав його голос шарудіння дощу по листі.

Абель не мав свого постійного осідку, а жив у вічних мандрах по всій околиці Гюнтерсталью. Його здибували тут і там, чули його закляття й пісні, але мало хто бачив, як жебрак сидів чи спав: і вдень, і вночі його зустрічали в ході, немов би він ніколи не спинав свого руху по знайомій землі. Тепер вже довший час блукав Абель довкола »старого замку на Шпичаку«, що з непам'ятних часів стояв на шпилі серед Шварцвальдських скель і належав лицареві Анклітценові.

Сьогодні Абель попробував достукатись у самий замок, міцний, нездобутний, але ще задня ясно-ясно освітлений зсередини. З його роз-

чинених вікон лунає широко-далеко довкола веселий гармидер бенкету: гучні музики, жартівливі зойки, п'яні пісні й різкий, як блискуча мідь, голос мисливського рогу. Громовиця перешкодила призначеному полюванню і веселе товариство, не гаючи марно часу, засіло за довгі столи. Сказано бо: «за столом сидячи, не постарієш».

Навіть і віддалені частини замку, де вояцтво, собакарі, челядь, — залиті гучними вигуками бенкету. Гармидер просмоктується й крізь зачинені дубові двері рогової вежі, де, мов чужинець, живе в батьківській оселі єдиний Анклітценів син Константин.

— Ви ж бо не духовна особа й Богові не складали чернечих шлюбів. Чому ж не хочете вчинити панові лицареві по волі? Ну, чому?.. Пішли б, побавилися б гарненько. Радив би я вам щиро, — розважно умовляв Константина замковий капелян.

Юнак мовчки майстрував біля спіднього краю велетенського портрета, що висів на стіні проти його столу. Він не обертався на капелянові слова, яких при звичаї не чути ще з дитинства, а часами відступав від образу й тихо, без слів, неначе розмовляв з ніжною жінкою, що була не досить майстерно намальована на полотні. Її негарне обличчя — напрочуд біле, мов з крейди; рука, що тримає кругленьку, як яблуко троянду — неначе порцелянова. Але на цім неживім тілі цілком певно живуть трагічні, притягаючі очі. Прозорі, глибокі, іскристі, вони дивляться з невимовним сумом і світять темно-фіялковим відблиском. Мов два аметисти.

Нарешті Константин, видимо задоволений працею, відкладає щемки, ще раз оглядає портрет і підходить до вікна. Спершись на лутки, вдивляється у чорні, пошматовані вітром хмари. Це ж не хмари, а вороні коні, що прудко женуть над землею. От би скочити на котрогось і втекти від цих нудних навчань та порад! І юнак чує, як громовиця, що вже майже затихла за вікном, наростає у його серці. Бож справді, той безбарвний голос, той дурний рух — раз у раз м'яти собі руки, немов вони перемерзлі, роздратує хоч кого. Щоправда, Константин знає, що лише зі страху перед його батьком переконує його капелян йти на бенкет. В душі ж він цілком поділяє Константинів несмак до батькових гостей, грубої пиятики, розбишацьких розваг, бож капелян — єдиний Константинів приятель в цім темнім, студеному замку.

Та чого варті приятелі, що з переляку дають брехливі навчання? А особливо — той, що, мов з казальниці, може говорити без кінця й краю?

— Хто промарнує весну свого життя, гірко на осінь днів своїх жалує...

Константин має добру пам'ять і ясно пригадує, що перед кількома днями на тім же місці капелян говорив:

— Хто регіт посіє на весні днів своїх, сум і порожнечу збере на осінь життя свого.

Константин прикушує губу й переходить до столу. Вдивляється в написані аркуші, намагаючись «бути неprisутнім» в покої й непомітно

затикає собі пальцями вуха, підпершись руками. Та подих вітру заносить в кімнату грізні заклання Абелеві:

— Згинь! Згинь! Згинь!

Каліка вже видерся на самий шпиль і вигукує під Константиново вежею. Що він кричить? — І юнак відтулює вуха.

— ...не слід уникати пристойних розваг у товаристві однолітків лицарського стану...

Морський шквал гніву налітає на Константина. «Анклітценівський» гнів, який сліпить, глушить, полонить, іскрами сипле з очей і велить убити. І високим, мов жіночим, зойком виринається з його поблідлих уст:

— Дайте мені спокій з вашими чортячими приятелями...

Але, як вирвався верескливий крик, злість відразу опала, як вода, що знайшла вихід. Кинув молоток на стіл і тремтячими руками почав розпалювати в горні.

Капелян, тручи собі руки, м'яким котячим кроком походжав попід стіною великої лябораторії і приглушеним голосом сам собі мимрив щось під ніс. Він чекав, поки Константин цілком охолоне й звернеться до нього перший. І не помилився: юнак повернув голову до панотця й, не встаючи з колін, на які став був, щоб зручніше розпалювати, спокійно промовив:

— Ви ж знаєте, що вони самі, оті мудрі однолітки, мене уникають.

— Бож бачать вашу до них неприязнь...

— Скажіть: бож бояться моїх книжок, горна, реторт.

Капелян розклав руки:

— Не хочу, Боже борони, нікого не хочу осуджувати, але тепер такі часи, що... починається ученим горном, а кінчається... так, що й смаженим запахне...

Щось зашаруділо за дверима. Константина знову раптом обняв гнів:

— А, до біса! Входить по-людському, а не підслухуйте, як шпиги! — гукнув він до прихожого, наперед знаючи, що це — якийсь новий посланець по нього від п'яного батька чи гостей.

Увійшов блазень Лекерле.

— Не жартуйте, молодий пане, — промовив Лекерне цілком поважно.

— Не жартуйте сьогодні, бо нині один з «лихих днів» пана лицаря.

Сказав і спустив додолу очі. Мав такі, що ніколи не показували ні сміху, ні обурення, а тільки непереможну певність у своїй силі. Лекерле це добре знав і користав зі своїх очей в трудних випадках життя, як заклинач гадів для притримання ворожого проти себе наміру. Ніби думаючи вголос, Лекерле додав:

— Щойно винесли Ганса Кучерявого з переломаним плечем. Подав не те вино й гірко заплатив за помилку.

Капелян зітхнув і перехрестився:

— Улюблений слуга пана лицаря! Ох, Боже, Боже!

— Улюблений, — притакнув блазень.

Константин смикнув собою й заметався по покою.

— Лекерле! Ну, скажи ти, ти — розумний...

— Пане! Мені платять за дурість, а не за розум...

— Ні, лиши. Без дотепів, поважно...

— Вибачте, — перепинив юнака блазень, — без довгих слів: хочете спокою у більшому — мусите вступитись у малому. Здавить серце і негайно йдїть униз, поки не пізно. Побавтеся з синівського обов'язку, — додав з іронією.

Константин глянув на свої приладдя, махнув рукою й поправив волосся.

— Ох, камінь філософів! Як я ще далеко від тебе!

— Камінь філософів лише метафора, — радо вскочив знову в розмову капелян, — в дійсності це ж бо — скарби духовні: покора родителям, терпеливість та відданість волі Божій. І скарби ці в нас самих...

— Молодий пане, не відповідайте, — сказав блазень, — лише махніть рукою, бож у такім положенні — найліпше махати руками, і це ми всі тут і робимо. Я ж лише додам, — обтрусив він на колінах юнака скіпочки, що прилипли при розпалюванні горна, — що найбільший скарб, який є у нас самих, це вміння володіти волею, але чужою, щоб без перешкод робити свою. — Підемо!

— *Згинь собі, пропади,*

А до мене не ходи!

— в хвиливі павзі долетіло до вікна Абелеве заклинання. Константин глянув у вікно й гукнув до каліки. Той витягнув до юнака руки й почав пританцьовувати на місці, як мале ведмежа. Жебрак дуже любив молодого пана, котрий не дозволяв кривдити дурника, пам'ятаючи, що він — лицар і оборонець безсилих.

— Що ти їв сьогодні?

— Ма-ли-ну! — відспівав Абель.

— А ще що? Хліб їв?

— Ма-ли-ну!

— Ну, то піди купи собі хліба. В замок тебе вже не пустять! — і юнак кинув жебракові гаманець. — Лови!

Кинув зручно, бо за хвилину Абель вже гукав:

— Вже маю. Маю!

— Покиньте, пане. Ходім, — повторив Лекерле. — Там чекають.

— А переодягтися?

— Добре буде й так. Не зволікайте.

Далеко за лісами, як переливчаста перлина на матовосрібну миску, впав удар великого дзвона. Другий, третій... попливли у вогкому повітрі, легко коливаючись як білі лебеді. Вечірній Angelus.

Константин перехрестився, блазень також похилив голову, зірвавши з неї свій блазеньський каптур, тихо й побожно відповідаючи капелянові, який відмовляв перші слова молитви. Але в ту тишу ввірвались звуки важких кроків, бряжчання зброї й все наростаючий галас: немов знову повертала громовиця, лише надходила не з неба на землю, а з долини підносила угору, по сходах.

— Спізнались ми, — неначе без жодної досади промовив Лекерле.
— Тримайтеся ж, пане: буде хуртовина!

«Засув!» — промайнуло в думці Константина. Але відразу згадав, що перед кількома днями батько звелів познімати всі засуви в його вежі, щоб можна було без затримок контролювати його працю й наглядати за способом його життя.

Дубові двері гучно вдарились об одвірок й на порозі з'явилась кремезна постать Анклітцена. За ним посипались у лябораторію різні люди: зацні й простіші гості, свої мисливці, жонґлери, музиканти, «забавні дівчата», лютнистки, співачки.

Капелян обережно протискувався попід стіною між тими, що все входили. Одна з жінок зачепила його вільним жартом і вхопилась за мосяжну клямку біля дверей, чаруючи проти шкідливого впливу зустрічі з попом. Лицар Зігварт з Геленталю, Анклітценів друг і союзник, перегородив капелянові дорогу:

— Куди ж? Куди? — питає він, витираючи собі пітне обличчя. Зігвартіві завше було дуже парко.

— Покинь! Покинь мого »Пилата«, — озвався жартом Анклітцен в оборону капеляна, що, ніяково посміхаючись, м'яв, немов умивав, руки. — Він же при всяких обставинах вміє тільки »вмивати руки«. Нехай біжить... туди його головою! — й повернувся до сина:

— Годі вже тобі сидіти, мов сич у дуплі. Хіба ж на те дав тобі Господь життя молоде, щоб заглиблюватись у старі книги аж до смерті, туди його головою?! Як не чиниш добра, принаймні можеш грішити...

— Істинно! — згодився Зігварт.

— А що твоя пиха не дозволила тобі знизитись додолу, до нас, — то ми вже самі піднесли до тебе, нагору... туди його головою!

— Ergo bibamus! — закінчив Зігварт і витер чого. — Хіба не однаково, де пити? Аби було що! Амінь.

Старий господар вгруз у фотель перед Константиновим столом. Поважніші гості посідали, на чому могли. Решта стояла.

Анклітцен був на свій вік дуже міцний і кремезний, як дуб із його безмежних лісів. Тільки колишня рана у в'язах, яку дістав на турнірі, не дозволяла йому підносити голову вгору. Тому голова, примусово схилена додолу, та зв'язаний із тим погляд з-під брів, робили старого лицаря подібним до пораненого вовка.

Він поклав лікті на стіл, але купа синових книжок та записів перешкодила руці, й лицар змахнув книжки на підлогу, як пилюку. Константин зробив рух вперед — і це, напевно, вже викликало б сварку, коли б іскри його гнівного погляду не впали в сталеві, фасцинуючі блазневі очі, які й прив'язали юнака до його місця. Він закусив губу й лишився нерухомих.

Анклітцен знизав плечима й оглянув присутніх.

— От, так синаш! Що б йому батько не говорив, воно ж мовчить тобі, мов зарізане! Порадь, хоч ти, блазне, як його вмовляти?

— Навіщо шукаєш поради в блазня, коли ж на цей випадок існує рада філософа Пітагора? — сказав Лекерле.

— Яка?

— »Коли не маєш сказати чогось кращого за мовчання, то краще мовчи«.

Гості посміхнулись, а Зігварт голосно зареготав:

— Дивись: твій Лекерле й філософа пошиває в блазні!

Анклітцен теж відчув легкий блазнів глум над собою, а тому презирливо відказав:

— Філософ чи блазень, — одна їм ціна...

— А, звісно, — перепинив його Лекерле, — обидва ж існують лише для розваги шляхетного панства.

Анклітцен усміхнувся й моргнув пажеві.

На Константиновім столі посеред його вчених приладів заблищали келихи й заграло вино. Зігварт простяг важкий срібний кухоль Константинові:

— *In vino veritas!*

Рудий, веснянкуватий Зігварт вихвалявся своїм »гуманізмом«, хоч і вмів лише три, конкретні для кожної »вихованої людини« речі: помистецьки їздити верхи, бездоганно розрізувати печеню й гарними великими літерами підписувати своє наймення. Латини ж знав, як влучно висловився колись Лекерле, рівно на »лепту вдовиці«, а може ще й мусив би здати решти.

— *In vino veritas*, юначе! — повторив Зігварт, все ще тримаючи в руці кухоль. — Безперечно, той, хто сказав це вперше, мав велику рацію й велику практику. Бо відразу до таких мудрих речей не додумаєшся.

Константин не прийняв простягненого вина й не відповів. Тому Зігварт перекинув кухоль сам, пробурмотівши незв'язно про »пекельну Анклітценову гордість«.

І цей кінець сцени заспокоїв знову старого лицаря:

— Так! Лицар, справжній лицар мусить бути гордим, туди його головою! Бож я завжди говорю, що в світі існують: пан Бог, Святіший Отець наш папа і потім — стан лицарський. Потім — нічого. Далі — лицарів кінь, а потім — вже знову ж рішуче нічого, туди його головою!

Регіт і підхлібні оплески та вигуки вкрили розмову, раптом змінюючи настрої кімнати для праці в якусь корчму. Константинові стало гидко до нудоти, до фізичного болю. Тремтів. Ніздрі розширились, як у загнаного коня, перед очима хитались червоні кола. До нього підступив сусід, Зігвартів син, трохи старший за Константина, і щось йому розповідав. Але юнак не чув нічого. Лише з огидою дивився на батька, який, розвалившись у фотелі, в сотий раз переказував пригоду про те, як пограбував переодягнених ченцями купців, що везли нібито до Риму дорожочніні золоті вироби. Дивився, як сміється його батько, гикаючи й трусячи переливчастими фалдами шовкового одягу на випнутому череві.

— ...і я взяв під свою охорону ті дорогоцінні дари, пообіцявши, що збережу їх у себе, аж поки Святіший Отець не пришле по них до мене. Хочете подивитись у замковій каплиці, коли хто не бачив?

Товариші й союзники Анклітценові від задоволення стукали келихами об стіл, сміялись і сипали дотепами.

— Ех! Весело жити на світі! — промовив знову господар. — А ти, сину, — звернувся він ще до Константина, що відсунувся до вікна й мовчки слухав оповідання юнаків, — а ти отак марнуєш життя. Йди-но сюди, туди його головою! Скажи: що тобі дати, щоб ти розвеселився? Соколів нових? Коня? Та ж можеш користати з усіх! Чи хочеш медіоланську зброю?

Серед гостей, дарма, що п'яних, перебігло шепотіння захоплення: медіоланська бо зброя оцінювалась дослівно на вагу золота. Але Константин не підводив очей і вперто мовчав.

Погляд Анклітцена сковзнув по усміхнених обличчях «забавних дівчат». Лицар поманив одну, луснувши пальцями, як на пса.

— Ось що найліпше помагає обтрушувати з себе порох старих фоліантів. І розумніші за тебе — й ті перед цим кодлом здавались. Для себе її беріг, ну, та вже ... туди його ... — й він штовхнув до Константина прекрасне дівчатко. Чи штовхан був за сильний, чи дівча навмисне піддалось йому, але ж воно так і впало на юнака.

Це був кульмінаційний пункт Константинової терпеливості. Тут він забув на рецепт Лекерле й перестав «панувати над чужою» і своєю волею.

— Геть звідси! — зойкнув він високим, майже жіночим фальцетом, і штовхнув дівчину, яка полетіла між гостей. — Геть звідси! — повторив напруженим до найвищої сили голосом, звертаючись до батька. — Геть із сороміцькими вашими подарунками, і з кухонною латиною. Розбишаки ви з великих шляхів. Ганьба лицарського стану, вовки й вовчиці. Геть в цій хвилі!

І, вхопивши велику реторту з отруйно-зеленою рідиною, Константин щосили жбурнув її в батька. Однак рух був занадто прудкий і непевний — реторта перелетіла над батьковою головою й розлетілась у дрібні скалочки на рамі матиного портрету. Бризки скла й купервасу посипались на присутніх. Крики, жіноче вищання, брязкіт переверненого посуду злилися у шалений гармидер. Але ж загальна метушня й переляк незвичайно збільшилися ще й тим, що портрет, у який влучила реторта, раптом зник: немов би провалився у підлогу чи неначе його здмухав вітер. На місці Константинової матері тепер у повний зріст стояв чернець. Спокійний, з довгою, золотистою бородою, що, мов мед, спливала з гарного, трохи більш як годилося ченцеві, випещеного обличчя, на якому сяяли прозорі блакитні очі. Чернець спирався на згорнений сувій і ніби чекав, поки все заспокоїться. Образ був незвичайно майстерний і для багатьох присутніх не було сумніву, що в амбразурі стіни стояв живий чоловік, що ось-ось має озватись. І тому

на мить все в хаті завмерло в повній тиші, яку раптом прорвав істеричний, божевільно-жахливий зойк Абеля:

— Диявол! Диявол! Тікайте!..

Жінки з верещанням кинулись врозтіч. Когось із старших гостей перевернули на калюжі вина й він стогнав, можливо, з вивихненою ногою. Всі душили один одного біля дверей. Дехто хрестився, дехто голосно плавав. А вікном нісся в покій, мов півневий крик, короткий, уривчастий зойк кретина.

Перший отямився старий Анклітцен. Труснувши головою, він відогнав від себе містичний сполох, що охопив також і його. Бо, крім несподіванки, раптом згадав і родинну легенду, яка повідала, що хто з Анклітцевого роду несподівано вглядить цього »ченця-вартівника«, той мусить померти в найближчому часі. Бож чернець вартує, щоб вчасно вписати належне наймення до свого сувою — memento.

Востаннє це сталося перед смертю Константинової матері, й тоді ж лицар звелів викинути портрет із замку. Він не знав, що син випадково натрапив на нього в порожній вежі, де колись була стара катівня й хитро вигаданим механізмом прикріпив у спільну з материною картиною раму. Часто, коли був сам, юнак відтуляв портрет ченця й захопано дивився на нього. Хоч як був би тоді роздратований чи сумний, — у тих прозорих очах знаходив спокій і рівновагу.

Хто саме був цей »вартівник«, коли і як потрапив у »замок на Шпичаку« — Константин ні в кого не міг докладно розпитатися і тому постать ченця була для нього ще більше повною містичністю.

Анклітцен струснувся ще раз і, вихопивши меч, обернувся до сина. Тепер його п'яну голову залило кров'ю роздратування, оп'яняючи гнівом, більш як вином. Константин не ворухнувся. Він не мав сумніву, що батько зараз уб'є його тут же, на місці. Але одночасно його підносило почуття тріумфу. Дух уже ніби відділився від тіла, а тому й не було страху. Блакитна безодня в очах Вартівника всмоктувала його в себе і він неначе плив у повітрі. На губах починав грати блаженний усміх.

Тим часом Зігварт, що вже також отямився, цілою вагою свого тіла повис на руці Анклітцена. Але розлучений союзник шалено пручався, струшував його й рвався на сина.

Зненацька між батьком і сином виросла кольоритна постать блазня. — Не ображай, лицарю, шляхетного меча, — спокійно, ніби лише продовжуючи припинену розмову, проказав Лекерле. — На того, хто забуває про четверту заповідь, вистачить і блазня, — й він, не моргаючи, вдвигався в наліті кров'ю очі свого господаря.

Старий замахнувся на блазня й міцно штовхнув його. Лекерле хитнувся, але не впав. Очі блиснули, мов лезо кинджала на сонці, однакє вмить стали знову спокійними й притягаючими.

— Геть, псе! — хрипів Анклітцен на адресу Лекерле, що заступав йому Константина.

Дехто з гостей, отямившись, вернувся до хати і з переляком дивився на боротьбу, що мала скінчитися, без сумніву, трагічно. Але Зігварт все ще тримав за руку господаря, напружуючи всі сили й мало що бачивши, бо рясний піт цілком заливав йому очі.

— Геть! — кричав разом блазневі й Зігwartові старий. — Геть!.. Вб'ю оте скажене щеня!

— Тому ж і тримаю тебе, що вб'єш! — відповідав засапаний Зігварт переконано.

— Ба, ні! — промовив Лекерле. — Не вб'є, бо не може ж він знищити власною рукою цілий рід. Константин — це ж останній Анклітцен!

Анклітцен опустил додолу меч і зітхнув, переставши пручатись. Червоність помалу збігала з його обличчя, а жили на шиї зменшувались.

— Та не дивись на мене так, чорте! — вже без крику промовив він до блазня. Маєш правду: я ще не зовсім збожеволів!

Сперся на Зігварта й тяжко зітхнув ще раз. Потер рукою чоло, потім стягнув із своїх грудей важкий золотий ланцюг майстерної фльотентійської праці й кинув його на Лекерле.

— Такого пса варто припнути на золотий ретязь, — із задоволенням і з досадою сказав до Зігварта.

Дехто з гостей дивився на Лекерле з явною заздрістю, а він підхопив ланцюг, але не промовив слова подяки. Обличчя його було бліде, погляд втуплений в підлогу.

— А ти, щеня скажене... Не вдарю тебе сьогодні, бо моя п'яна рука занадто важка. Постривай до завтра: поговоримо на самоті... Завтра... — і раптом упав, похитнувшись. Був би впав, як зрубаний дуб. Але його підхопили й винесли непритомного.

Знову запанувала тиша. Люди повільно виходили з Константинової лябораторії, без слів.

Константин поглянув із презирством на рейвах, на зогиджені килими й відвернувся до вікна. Заскреготав зубами й напівголосно промовив:

— Нема чого говорити: або ти, або я!.. — і помацав держално сарацинського кинджала при боці.

— Гони диявола! — знову гукнув з-під вікна безпокійний Абель.

— Замовкни там, — роздражнено крикнув йому юнак і повернув очі на таємний портрет. Освітлений знизу мигтячними свічками, з яких вже довго ніхто не позімав згарі, він згори був облитий м'яким зеленкуватим світлом місяця. Очі фосфоресціювали й зневажливо усміхались. Константин повернув фотель, що в ньому перед тим сидів батько, й умостився проти портрета. Спокій помалу входив у його душу...

— Тихо! — прошепотів блазень капелянові, стоячи у дверях лябораторії. — Спить. Я дав йому сонних крапель.

Капелян мовчки накреслив на чолі Лекерле хрестик і навшпиньки відійшов. Коли ж його кроки вже почулися аж в долині, блазень увійшов у покій.

— Молодий пане, — потрусив за плече Константина, — мусите підготуватись на завтра.

— Тут тобі не жити, не жити! — долітало вікном сонне Абелеве бурмотіння...

II. МАНІВЦІ

*Ой, далеко зайшов сокіл к морю птиці бити.
Слово о полку Ігоревім*

Слуги не здивувались, що на світанку молодому панові заманулося вибратись на полювання без супроводу. Не схотів навіть брати пса, а із зброї взяв лише самостріл. Але сокілчаний, що саме в той час годував соколів, запитався, чи не зволить пан взяти котрогось із птахів?

— Ну, про мене! — відповів Константин. — Дай Арістофана Кипрського.

А приймаючи від сокілчиного рукавицю й обрядженого ловця, коротко додав:

— І вабик!

Клунок із їжею та припасом виніс сам із своєї вежі й поспитав: чи повставали вже капелян та Лекерле, а довідавшись, що ще сплять, — нічого більш не говоривши, цілком спокійно вскочив у сідло. Виїхав тихим кроком і не оглянувся на замок. Але ж коли копита коня задудніли на мості, юнакові заплигало серце й ударів його не міг заглушити гулкий кінський тупіт.

»Вже не бу-де во-ро-ття! Вже не бу-де во-ро-ття! — неначе гудів міст, і ті ж самі слова ще голосніше повторяло серце: Так — так, так — так: вже не бу-де во-ро-ття!«

Свіжий, аж різкий подих ранішнього вітру вдарив юнакові в груди, як він вимкнувся на чисте поле, і збудив його із смутних думок. Константин глибоко втяг у себе повітря, немов напився з нього бадьорості, й гукнув на коня. Той з місця взяв вскач. За хвилину вже їздець пірнув у зелений присмерк старого лісу. Перевів кінський алюр на спокійний чвал і прислухався. Над головою шуміли, немов переливаючись, зелені хвилі, внизу ж була тиша. Ще бліде соняшне сяйво безгучно розрізувало навскоси променистими веслами зелену глибину.

— Мов під водою, — подумалось чомусь, неначе сподіваючись, що ось-ось почує гудіння легендарного підводного дзвона. Прислухався — справді дуже здалеку нерівною хвилею пробивався знайомий замковий дзвін: це капелян править в каплиці Службу Божу. — Без сумніву, помолиться й за мене. Він — добрий! — сказав півголосом, скинув берет і, обернувшись на коні, кілька разів побожно перехрестився.

— Ех, життя! — знову взяла досада.

Але немов відчув на собі погляд блазневих непереможних очей і заспокоївся остаточно.

— Не блазнем би йому бути, а вояком, — подумав чомусь.

Уважав вояків за особливу відміну людей, до яких ніколи не бажав бути подібним. Не любив боротьби, змагання. Коли ж не було змоги уникнути суперечки, виступав лише з хвилевим, хоч часом і одчайдушним протестом.

Але його завзяття взагалі падало раптово, немов зривався з високості, й тоді лишався внизу без бажання дряпатись знову вгору. »Солом'яний віхоть«, — дратуючись, говорив інколи про нього батько, що хотів бачити іншу вдачу в останнього з роду Анклітценів...

Кінь почав прясти вухами. Константин потяг повід і спинився. Десь здалеку долітав спів, немов церковного хору.

— Не дроворуби, — сказав сам собі. — Хіба похорон? Але чого б ховали в лісових хащах?!

Згадалися оповідання про блукаючі душі, що просять молитов та погребіння в освяченій землі. По спині пробіг холодок і сховався у волоссі, дмухнувши зимним подихом по шиї. Юнак помацав квапливо: чи не забув нагрудного хреста — римської реліквії, благословення небіжки-матери. Хрест, що був оправою для шматочка з правдивого Хреста Господнього, був на місці. Не страшно. І справді: чого боятись зустрічі з духами, коли ж ні привида, ні мана не ходять при соняшному світлі. А все ж їхав уперед помалу. Спів усе наближався: співав чоловічий, досить значний хор. Мелодія коливалась, як човен на хвилі, впадаючи в лад крокам. Ухиляти з дороги в гущавину було й небезпечно, щоб не здибатись з диком чи ведмедем, тож лишилось одне: їхати напроти. Аджеж розбишаки не будуть виспівувати побожних пісень, а тим більше — так довго. Нарешті, в далині, де лісова доріжка творила зелений тунель, замаячив на високому держалні білий хрест, за яким повільним кроком посувалась чимала валка темних постатей. — Проща!..

Константин придивлявся до сірогнідих, запорошених одягів, формою подібних на капуцинські. Підперезані мотузками люди мали на пасі гарбузяні пляшки на воду, високі пілігримські палиці, дехто, повен дум побожних, не хотів дивитись на грішний світ і мав спущену аж на очі кобку. Йшли гуртками, але творили один довгий похід у доброму порядку, як личило побожній прощі.

— Чи не податися з ними в невідомі світи?.. Ні, неможливо, хоч і цікаво. Нemoжливо, бо прочани йдуть повільно, затримуються часто: ранком — слухати Службу Божу, вдень — перепочити, а вночі — ночувати під стріхою. При такій мандрівці далеко не помандруеш, коли на п'ятах погоня!

— Grüss Gott! — першим привітався Константин, як валка підійшла до нього.

Йому відповіли приязно, але без низькопоклонства. Висока мета, що провадила прочан — безсмертний Рим — підносила у власних очах цих підневольних, затурканих і заляканих у буденному житті людей,

наповнювала їх самопошаною й будила почуття власної гідності. А тим часом, як це зауважив юнак, це були здебільшого »панські люди« — селяни, майстри-ремісники.

— Приймете й мене до свого гурту, люди побожні? — спитав Константин, не досить ясно собі уявляючи, який мусить взяти до них тон.

— До Риму? — без здивування запитав ватажок.

Про далекі бо прощі звичайно вперед бігла чутка, і по шляху, де така проща проходила, до неї часто приєднувались нові люди, яким це дозволяли обставини, або ж ті, що мусили дотримати даної при якійсь пригоді обітницї.

— Ні, до Риму я ще не готовий, — відказав юнак, — але мені якийсь час буде з вами по дорозі.

За хвилину він і прочани вели вже приязну розмову, бож вони не пізнали в ньому пана, а вгадували панського ловчого, що вишукує звірячі лігва для прийдешнього панського полювання.

— Не будемо Бога гнівити, — оповідали, — маємо над собою доброго пана.

— Жити можна! — з переконанням підтверджували інші.

— Деякі — то й бозна-чого від нашого брата вимагають. А нашому аби віддав до замку три міри пшениці, або чотири — жита, десяток курей, шестірко гусей, копу яєць, та ще трохи відробив у лісі або на полі, — то вже чоловік вільний.

— Звісно, як нема війни!

— А ремісникам може ще й легше, коли не ліниві. Он іде коваль Франц. Добрий коваль і свого діла митець. Він повинен постачати впродовж року п'ятдесят підків та дванадцять соток вухналів. А він тобі за неповний рік накував три тисячі гвіздя, та півтори сотні підків. От пан його й відпустив аж на два роки.

— А чому ж між вами нема жіноцтва? — запитав Константин.

— Ми бо — братство. Нам у святу путь з бабами не годилося б.

— А там он — ззаду, четвертий від кінця, з вусами вгору, — показував Константинові прочанин, що йшов побіч його стремена, — так то буде тобі камрад: теж ловчий і знаменитий мисливець. З коня стрілою ластівок влучає!

— То правда, що Гайнріх — славнозвісний стрілець, але ж більш він знаменитий не тим!.. — проказав інший, явно чекаючи, щоб чужий чоловік запитав, а він міг би похвалитись своїм земляком. Константин зрозумів і запитав:

— А, чим же? Розкажіть.

— Та з Гайнріхом Кунцом нашим трапилась, можна сказати без перебільшення, просто чудесна пригода. А було це ось як. У пана з Кірхентурма ослабло паненя. Чого вже тільки не робили, до яких знахарів, шептух і лікарів не вдавались!..

— Навіть грішних сарацинів-лікарів привозили! — додав хтось із гурту.

— А так, вже й ліком з товченого смарагду, найдорожчого, себто, в світі каменю напоювали. Але дарма, нічого не помагало. Аж ось тоді й трапилося Кунцові — він за панським звірем доглядав і в лісі мешкав — таке, що міг він ту панську дитину, в лікарюванні сам нічого, себто, не тямлючи, врятувати.

— Як же це так? — вже й справді зацікавився Константин.

— Отож бо й є, що чудом. Слухай-но. Почалося з того, що прибулилась якось до Гайнріха сарна. Була, бач, з пораненою ногою, то й не тікала. І стала вона така «своя», мов тобі пес: ані трохи Кунца не лякалася, гладитись приходила, у вічі йому заглядала, немов усе щось йому сказати хотіла.

— Та й сказала ж бо! — втрутився сусід.

— Ти стривай, Гансе! Почав уже розповідати я, то вже хай сам і закінчу.

Так отож, кажу, немов усе сказати Кунцові словами хотіла, мабуть так:

— »Поможи мені, мовляв, чоловіче добрий!« Ну, Кунц, звісна річ, як мисливець, мусить тямити, як рану перев'язати. От і почав він тій сарночці її ногу ликом бинтувати і, що там слід, робити. Якесь зілля прикладав, чи там павутиною притоптував, — не скажу, бо я того до пуття, виходить, не знаю. А сарна ж та, себто хвора, виходить, щодня тобі в одну пору приходила, та й кінець. Та одного дня, як стало їй вже зовсім добре й вже прудко могла бігати, — не пішла на ніч до лісу, а там під мисливнею й залишилась. Кунц тоді відчинив ворота та й покликав її у дворище. Вона й пішла. А він — Кунц, себто — й міркує собі: відведу, каже, її на панський двір, до замку себто: паничі з нею гратись будуть. Та й не без того, щоб і пані чогось не подарувала в нагороду, бож і пані у нас — добряча душа. Так ото міркує собі Гайнріх, аж та кізонька до нього наблизилась, на всі боки оглянулась, немов би боялась, що хтось її підслухає, — що то, дарма, що безсловесна тварина, а бач яка розумна! — усміхнувся оповідач, — та й заговорила до нього, до Кунца себто, справною людською мовою: »Не відводь ти мене, говорить, чоловіче, до замку, бо мені, каже, в широкому лісі догідніше, як по панських оселях. А що ти, каже, мене пожалів та мені в біді пособив, то й я тобі, говорить, віддячуся радою, за яку матимеш далеко більшу нагороду від своїх панів, як за те мав би, що мене за іграшку паничам віддав би. От там, каже, он там росте, говорить, от таке зело, листям ніби на півників скидається, а цвіте жовто, як лілея. Виколай, каже, коріння з того зілля, поклади в горщик, а поверх повне горнятко наложи багном з озерця лісового, що біля трьох дубів. І, коли почнуть тим ліком дитині груди мастити, — то до двох тижнів буде воно здорове, як риба«. — І що б ти собі думав? Сталося достеменно так, як сарна повідала: за два тижні паненятко вже бігало. Ну, а Кунцові — звісно — добре. Та він — чоловіча незлий і високо попід небеса не заноситься, дарма, що тепер велику силу має.

— Еге! — додали інші, як з нами тримав, так і тримає, не за панів. Тепер же он і на прощу з нами пішком чвалає.

— Йде на богомілья, щоб очиститись, бож не личить, звісна річ, хрещеному чоловікові з німою твариною людською мовою розмовляти.

— А хіба ви, дядьку, наприклад, з конем не розмовляєте? — ущипливо додав парубійко.

— Тю на тебе! — відказав оповідач не то ображено, не то злякано, — та ж кінь до мене ніколи хрещеною мовою не озивався, а тут Кунц і сарна обое, як люди, між собою говорили...

Константин, слухаючи довгого оповідання, зауважив, що вже похід перейшов два перехрестя та й він проїхав чималий шматок дороги майже назад, — тож слід підків його коня досить збили ті, що йшли ззаду, отже, він вже міг кинути прочан та їхати за своїм далі. Ліс був знайомий, і їздець не сумнівався, що з кожного місця знайде потрібний напрям.

— Так, прощайте, люди побожні! Помоліться й за мене, грішного, в Римі, — він дав ватажкові «на світло» кілька монет і, удаючи, що стежить за диком, якого тут ніби бачив учора, звернув на бічну стежку.

Зустріч із прочанами, святковий тон їхніх розмов, церковні співи та їхній настрій звернули його думку на шлях, намічений блазнем у вчорашній розмові після хуртовини у лябораторії.

— Мабуть і справді Лекерле має рацію, дораджуючи мені піти до кляштора. Там ніхто не буде мені заважати.

І так ясно, мов у дійсності, побачив перед очима не нахилені верховіття дерев, а міцні склепіння кляшторної книгозбірні, дубові полиці, пульти, темні, витерті й вишліфовані часом, важкі стільці. Золоте проміння пробивається відчиненим вікном, створивши ясний трикутник на підлозі, а в тім снопі променів крутяться легкі порошинки:

— Танець вічних атомів!

І це немов підкреслювало кляшторний спокій, душевний і тілесний мир.

— Тільки там, за високими стінами, з-за яких не вільно виходити, може бути справжня вільність. Тільки там, де кожен твій крок залежить від припису й наказу абата, — тільки там можна мати повну незалежність. Бож там і не треба жодної ініціативи, і навіть жодного бажання...

Кінь, що йшов легкою рисою, зненацька крутнувся вбік і, осідаючи на хвіст, посунувся назад. Роздимав ніздрі й хропів. Константинові мрії про спокій кляшторних мурів спорхнули, як пташки з дерева. З гушавини ж вискочив на доріжку чорнорудий силует дика. Був це цьогорічний, невеличкий ще підсвинок. Вгляdivши коня, він незграбно крутнувся в бік їздця, але ж сам переляканий несподіваною зустріччю, настовбурчив на спині брунатну щітку й задріботів поперед коня нерозмірно тонкими до масивного, великоголового тіла ніжками. Пробігши з півсотні кроків, звір завернув у хащі.

Юнак не встиг прикласти до плеча самостріла. А кінь, стрибнувши великим скоком, прищулив вуха й понісся поміж деревами. Сокіл

бився крилами, баянсуючи безпомічно в заступаючій йому світло шапочці-береті. Нарешті їздець затримав коня, погладив його тремтячу шкуру на шиї, на голові, й помалу заспокоїв його й себе. Але не помітив, що їде знову назад. Коли ж стежка розвільювалась, — збив напravo й незабаром спинився над незнайомою кручею. Десь глибоко в долині журчала вода й між деревами проглядала яснозелена, мов небо, широка поляна чи лука.

Константин зрозумів, що збився із шляху. Сонце вже переходило полудень. В долині, де по широкому луку стояли самотні велетенські столітні дуби, — падали від них глибокі тіні. Повітря було напоєне запахом болотяних трав, грибами й холодною м'ятою. В корені масивного дуба, під якого під'їхав юнак, немов щось вертіли синиці. На цілому лузі ніде не було видно жодної людини, також ніде не курився димок і нівідкіль не доносилося ні собаче гавкання, ні товарячий рев або овече мекання.

Константин зіскочив на м'яку кислу траву, розгнуздав коня, приміряв рукою, чи високо перша гілка дуба, на яку можна було б вискочити під час небезпеки, зірвав із сокола шапочку й підкинув птаха вгору. Арістофан із веселим клекотом зник у прозорому повітрі.

Мандрівник трохи пострибав під дубом, щоб розіміяти закладлі члени, і тоді зняв з кульбаки шкіряний свій клунок. В торбинці знайшовся повний одяг ремісницького учня, до нього належав і лист, заліплений восковою печаткою й перев'язаний шнурком у дві барви, але не в барви Анклітценового гербу. В грубому полотняному рушнику був загорнений окрасць хліба, добрий шматок шинки, ще шматок вудженини й пляшка золотистого вина. Був ще й маленький пакуночок у мережаній хустинці, немов від дівчини. Коли Константин почав розв'язувати той вузлик, з нього посипались на пухнастий мох запашні медові коржики — «лекерле». — Це був символ.

— Цей чоловік справді заслуговує доброї нагороди! — промовив сам до себе Константин. — Невже матиму чим? . . . — зітхнув, згадавши, що сьогодні він вже не має нічого, бож вирікся батька, у якого були маетки, з яких він користав досьогодні, але — не далі. Думка засмутила його, однак лише на мить: нагнувся, щоб позбирати коржики з трави, згадав блазневє оповідання, чому він назвався «Лекерле».

«... Відходив я з дому »по щастя«, як саме пекла мати лекерле. Я їх любив з дитинства, головнo тому, що тоді в хаті так святково пахло. І було моє серце вщєрть налите жалем. Не витримаю, — міркував я, чувши запах коржиків, — лишусь на злиденне життя вдома й надалі. І, щоб перемогти себе, не бачити братового жалю та материних сліз при прощанні, я потай зложив свій клуночок і просто бігом майнув із дому, не сказавши навіть »прощайте«. Та матуся вибігла за ворота й гукала: »Візьмі лекерле!« І було це останнє слово, що чув я від своєї матері. Бож тоді я біг, не оглядаючись, а коли по трьох роках завітав до Нойштадту, матусі вже не було в живих. Отож, на згадку про неї, я і взяв собі це прибранє наймення».

Ось так сьогодні й він, Константин — втікач із батьківської оселі — блукає по лісах у пошуках «щастя». Яка різниця між ним і блазнем? Що він має, а той не мав на дорогу лекерле?

Знову посмутнів і забув про їжу, дарма, що перед тим відчував голод. Подивився на лист. Це були хитрощі. Знав, що в тім листі «кравець» Фрідріх Міллер посилав із «кравчиком» — Константином, його — Константинів — одяг аптекареві Карлові Міллерові в Нойштадті. Отже, коли б на нього десь напали розбишаки, він без жалю віддасть свій одяг, вони ж його, як підмайстра, й не зачеплять. Тому швидко роздягся, склав обережно свій одяг, а натомість надяг той, що приправив йому Лекерле — одяг ремісницького учня. Але м'яти свій багатий берет із пером пожалів. — «Треба бути ощадним!» — подумав і приторочив його до кульбаки. Оглянув себе: вже не було «молодого пана із замку», а був собі парубійко, на наймення «Конрад з Кельна». Так раптово розв'язався він із усім минулим.

Щойно прикріпив свою торбу, як до нього, мов камінь, впав сокіл. Мав у дзьобі куріпку. Краплі крові коралинами падали з неї. Константин розсік пташину ножем і віддав соколові. Без милосердя, але й без жорстокості вчений сокіл пожирав свій обід, поглядаючи на пана ясносірими, мов лезо кинджала, блискучими очима.

Сонце почало сідати за дерева, як Константин знову виїхав на чийсь безмежні луки. Їхав берегом, понад річкою, на другому боці якої, в заводях, тихо шаруділи очерети. Широким, гармонійних барв килимом вони звужувались у гострий клин. Дзеркально перламутрова водяна рівнина тримала той килим на своїй рівній поверхні й відмежувала від ланів, що послалися до села на горбі. Білими коробочками-хатинками виблискувало воно під стрімкою скелею, на якій пишався, вартуючи над цілою країною, вежаний замок.

— Далі від замків! — сказав собі Конрад з Кельна, — бо там, випадково, і такого можуть пізнати.

Під'їхав до річки: була глибока, а не хотілося шукати броду. Тож, коли побачив біля близького до води полукіпка гурток танцюючих дітей, під'їхав до них. Дітки виспівували в один голос нескладну пісеньку, затримувались і всі разом плескали, а потім знову кружляли довкола полукіпка, завітчаного з усіх боків квітками, як «май». Дальше кілька жінок дожинали клин.

«Спізнилися трохи!» — Константин згадав, що на їхніх ланах вже давно скінчились жнива. Але йому спало на думку: — Так, скінчились панські, а «люди» і в Анклітценових володіннях ще дожинають свої шматочки.

— А-гов! Чи далеко ще до міста? — гукнув до дітей.

Дітлахи спинили танець. Дехто чкурнув до матерів, інші ж наблизилися до берега, але розглядали чужого верхівця мовчки, застромивши в рота пальці.

Надійшла молодиця, поправила спідницю й сухою запаленою рукою із серпом показала вздовж річки:

— Все прямо, паночку! Прямо, перед себе.

Коли їздець трохи від'їхав, почув за собою хор дитячих голосів:

— Grüss Gott!

Обернувся, посміхаючись. Найменшенька вимахувала йому ручкою. Була дуже втішна, бо її дві, міцно сплетені кіски, стреміли над кожним вушком, як різки.

— Плямо... пелед шебе! — повторювала вона, наслідуючи молодичцю.

Вщерть заפורшений, уже вдруге зустрічав ранок у лісі Константин, не рахуючи того досвітку, що виїхав із дому. Блукав і блукав по незнайомих лісах та ланах, уникаючи людського житла та не знаходив шляху до Нойштадту. Але тепер, по трьох добах блукання, вже втратив уявлення про напрям і здібність пізнавати околиці: всі стежки видавались однаковими й ні за одну не міг поручитись, що по ній він вже не проїздив. Часом йому здавалось, що той чи інший шматок лісу цілком йому знайомий, немов би він був знову близько «замка на Шпичаку» — й це припущення наповнювало його серце різноманітними почуваннями. Було досадно на свою безпомічність, прикро, що «лиха сила», глузуючи над ним, водить його манівцями; боявся здібатись із погонею, тяжко переносив голод і, кінець-кінцем, вже дуже лютився на Лекерле та його «блазенські» ради.

Щоправда, не першина йому блукати по лісах. Але ж — велика різниця, коли людина знає, що може, як схоче, вернутися у теплу хату до накритого столу, і не почуває себе неприкаяним. Згадався образ підготовки до полювання в замку. Он все лицарство й мисливці на конях в «почесному дворі» слухають Службу Божу св. Губерта, яку докінчує капелян. Щойно покропить свяченою водою зброю, мисливців, коней, — пажі винесуть пугари грітого з цинамоном вина — «стременного», пахощі так і розійдуться по всьому дворищу...

— Ех, ну й їсти хочеться! Не можна втримати слини при згадці. Доведеться знову ділитись здобиччю з Арістофаном, так довго смажити в глині, коли шлунок не хоче чекати!...

Здалеку почувся півневий покрик, а за ним загупали ритмічні, глухі удари: десь молотили в три ціпи, немов примовляли шкутильгаючи, як це робили, граючись, діти на Анклітценових землях у час молотьби:

»Чорт на хаті,
Скинъ його, брате!«

І хоч ціпи були досить далеко, але ж юнак цілком ясно почув ароматичний запах свіжого збіжжя.

«...І чого він отут пускає слину? Він — Константин Анклітцен, вільний пан з діда й прадіда, що може прогудувати сотні інших людей?! Блукає, мов циган. Приховується — він, лицар, — як злодій. Що ж, зрештою, він раб, що втік від пана, «туди його головою», — вилаявся батьковою лайкою. — Ясно: хто слухає блазня, стає сам блазнем!.. Хіба ж це вперше він посварився з батьком, або — певніше сказати —

його насварив батько? Бували й штурханці — і не раз. Але ж на те й є «четверта заповідь»... А зрештою, хто знає, як все це довго триватиме? Прийде ж старому колись і кінець!» І стало страшенно жаль, що, виїжджаючи, не поспитав слуг: поліпшало чи погіршало батькові після млості? Може він вже й помер, а «синаш» сновитає по чужих лісах, чисто як дурник Абель!

І неначе накликав...

Загавкав ловецький пес. Гавкав і наближався до нього.

Принада повернення додому відразу зів'яла. Не вистачало, щоб на нього ще наскочили мисливці якогось сусіда! Але, поки ще не вирішив, як заховатись — зашелестіло в кущах і просто перед мордою його коня виринув його улюблений пес — Локі. Видно, собака вже здалеку пізнав «своїх» і тепер радісно пищав, намагаючись лизнути в морду коня чи підскачити аж до панового обличчя.

А Константин зовсім розгубився, бож вихором закрутилось у голові: Чи ж він не біля власного замку? Чи не виїде раптом проти нього батько? Що він має робити в такій прикрій і несподіваній пригоді? Та не було часу думати: розсунулись віти й перед ним став той Абель, з ким він перед хвилиною порівняв себе самого.

Кретин побачив Константина й все його обличчя зібралось, мов на зашморгу стяглося, в дрібнесенькі зморшки. І він увесь затрусився від радісного, майже безгучного сміху. Притис руки до грудей і почав пританцьовувати на місці. Не міг говорити, тож заспівав:

»Не рипайся та мовчи,

Сиди тихо на печі.

Тихо — тихо!«

Локі вже стрибав на дурника, вилизуючи йому обличчя. Можна було догадуватись, що їх тільки двоє. Раптом Абель урвав спів, кинувся до Константина, почав хапати за руки, стремена, цілував їх, одержу коня.

Константинові стало жаль старого жебрака, особливо, коли зауважив, що Абелева одежа порвана на лахи, одна нога боса, а крізь дірку на спині видно на плечах криваві смуги від пуги.

Закидав Абеля питаннями, але той лише плакав і бурмотів цілком незв'язно.

— Ну, вже співай!

І Абель заспівав знову:

— Тебе шукав... Тебе шукав.

— Хто?

— І я, і той товстий пан... із замку... Всі шукають. І сам диявол. Еге! Тікай, не попадись! — Раптом жебрак затрусився увесь: — Абеля били! І пси кусали! — показував покривавлені литки. — А Абель шукав! Тебе шукав!.. Хочеш хліба? — і вже із щасливим сміхом витягав з торби цілу пшеничну перепічку. — На, їж! А дукати маєш? Маєш дукати?

Константин, не зрозумівши, почав шукати кисет.

— Абель тобі дасть. Твої, що мені кинув... Лише не всі! Одну найбільшу кружалку я дав водяникові. Еге. Він тебе за те врятує.

Константинові було й радісно, й прикро. Коли б не дурник, принаймні міг би розпитати. А так треба про більшість догадуватись. А все-таки вияснилося, що «замок і той товстий пан — далеко, а місто — близько», що Константина хоч і шукають, але в протилежному напрямі. Батько дуже лютився і — видно — найліпша рада: — тікати далі.

— Їдь, їдь, їдь! — співав Абель, цілуючи його стремена.

— Слухай, Абелью, не кажи ж нікому! Чуєш, не кажи!

Абель закрутив головою:

— Не скаже Абель... Ні рабам, ні квітам. Їдь! — Абель притулив до юнакової руки свою мокру щоку, а потім раптово відкинувся й цілком розумним рухом перехрестив Константина.

— Стережись чорта! — крикнув наостанку й також раптом зник у кущах, як був з'явився. За хвилину почувся ще раз його голос:

— Не бачив... Абель нікого не бачив. Не бачив...

Локи стрибав біля Константинового коня. Ліс порідшав і чіплявся за порослі мохом скелі. Велетенські, немов закам'янілі кораблі, вони то стояли нарізно, то збігались в цілі фльотилії. В мертві закам'янілі фльотилії.

На боках тих скель-кораблів рівними рядками вирізувались дивовижні знаки, ніби нечитке письмо давно вимерлих велетнів, що записали на цих каменях свою химерну історію. Може, це була історія того, як висихало море? Чи оповідання про те, як потоплені кораблі перетворились у скелі?

Константинові було тоскно. Тільки тому, що тих химерних скель він ніколи не бачив раніш, догадувався, що далеко від'їхав від дому.

З щілини, з-поміж уламків каменю, виткнулась вся облита соняшним променем, що прорвався між ялицями, білесенька стрімка берізка. Була як молоденьке золотоволосе дівчатко, що чекає за каменем, чи вже їде стежкою милий.

Була гарна, аж привернула юнаків погляд, хитаючи вітям, мов посилаючи привіт. Та зненацька Локи кинувся під березу й шез за скелею, відкіль вирвався розпачливий жіночий зойк. Пес загавкав уїдливо й загрожуюче. Константин затиснув у руці пугу й захвилювався.

Казка?.. Зачарована дівчина — берізка кличе на поміч?

Але голос був явно не дівочий: швидше нагадував покрик сойки. Юнак покликав Локи без сентиментів, прив'язав коня до берізки, і заглянувши за скелю — мимоволі засміявся. В кущах, переплутаних ожиною, серед двох великих кошів з рослинами вимотувалась невелика на зріст, старша вже жінка. Ноги її, в червоних панчохах, заплутались в ожину, мов у сильце, й дуже кумедно смикались. А цупко накрохмалену хустку зачепила галузка глоду. При кожному русі жінки

галузка підносила хустку, мов шапку, й знову насувала її або на очі, або на маківку, немов би граючись із полоненою, круглясте, жовто-гаряче обличчя якої мінилося в різні гримаси — досади, болю, сорому й страху.

— А йди ти від мене, чудовисько! — кричала вона на пса. — От, гадюка пекельна, — адресувала вона вже до ожини. — А той стовбичить, і не допоможе бідній жінці! — кинула й Константинові. — Колумбо! Колумбо! Чи тобі позакладало?!

Константин витягнув кинджал і розсік ожині вужі.

— Е, тіточко! — сміявся він, — не часто мій пес зловить таку зацну здобич! Таки ж бо й мала дитина знає, хто заплутається в ожині! — глянув на коші з різноманітним зіллям. — Так і є? Певне даватимете мені за звільнення корінь, що відкриває сховані скарби, а може той лист, що дає всю життєву мудрість?

Жінка, підвівшись та обтрисувшись, заклала руки в боки і якусь мить мовчки й визивно розглядала подорожнього. Не виглядав як волоцюга чи розбишака. А сокіл в дорогому каптурику, із срібними балаболками на лапках робили постать юнака навіть загадковою. Також і кинджал, вицяцькуваний камінцями-самоцвітами, й випещені руки вражали, явно не пасуючи до ремісницького одягу.

»Якийсь небуденний пташок! — помислила фрау Тільде, — чи за кимсь полює, чи від кігтів чужих тікає? Мушу дізнатись!« — сказала в душі, а вголос промовила:

— Та ти, бачу, парубче, на язик лепетливий! Отож, скажу тобі зразу: нема в світі такої правди, щоб бодай трохи не сходила на брехню, але ж і брехня здебільшого має трохи закваски праведної. Хіба ж не так? Що чарівниця не може перервати ожини, то кожному відомо, але ж правда й те, що кожній жінці, бодай і такій бабезі, як я, приємніше з нагоди вибратись з допомогою гарного, ставного хлопця. — І вона весело й голосно засміялась.

Потім почала оглядатись довкола.

— Щось згубилось? — спитав юнак.

— Та мое сокровище не згубиться, тільки дивлюсь, де воно. Покищо, таки дякую за поміч і таки запропоную в віддяку: може зілля на рану, може коневі, як закульгає, ліків? Ми бо для нашого фізикуса ходимо з донькою по ліки. Ось наскладали вже такі коші, що аби лише донести!

— Спасибі, — відказав Константин. — Я — не вояк й ран не маю часто. Найліпше ж, тіточко, мені віддячите, якщо скажете найкоротшу й певну дорогу до міста, бо я ж заблудив у лісах.

— Та ж, ось, як не видно. Тільки вийдемо на узлісся, то й побачимо соборні дзвіниці.

Зашуміли віти: по скелі обережно сходила легка й граціозна молода дівчина, з кошиком на руці. Була в темній міщанській сукні, чистій і гарно вшитій, хоча і в щоденній, саморобній. Угляdivши чужинця,

на мить затрималась, ніби вагалась, однак спускалась далі, спокійно й без сором'язливості. Привіталась.

— Оце ж і моя »згуба«. Колумба зветься, донька моя, — заявила стара міщанка. То, як охота, підемо разом: коротша буде дорога. А, вибачайте за цікавість, кого маєте шукати в місті?

— Та я маю справу до аптекаря Міллера. Ось везу йому листа й одержу.

Фрау Тільде спинилась і помовчала.

— Як кажете? — перепитала, приглядаючись та шукаючи якихсь ознак для розгадки загадкового подорожнього. — Аптекаря Міллера?.. У нас, паночку, такого немає. На ціле місто... й навіть з передмістями маємо тільки двох Міллерів: один — зизуватий шинкар »За стовпом«, а другий — при мості — громадський чи то пак міський сервус, що вночі доглядає вогнів, вогнегаситель себто.

— Але ж я їду до аптекаря Карла Міллера, що трохи сутулий, чи — скажім — горбатий.

— О, паночку! Нема в нас таких. Фрау Тільде знає всіх у місті, і кривих, і горбатих, і всіх Карлів, бож я тут народилася й нікуди за все життя з Фрайбургу не виходила.

— Стривайте, паніматко, — затривожився Константин. — Навіщо ж мені Фрайбург? Аджеж я приїхав до Нойштадту?

Фрау Тільде сплеснула долонями:

— Святий Йосипе! Та чи ви з місяця впали? — перейшла вона навмисне на »ви«, — чи смішки з мене — бідної вдовиці — робите?! Ось так — »добрий день«! Таж, як люди гомонять, Нойштадт від нас найменше три доби конем. Я хоч там і ніколи не була, але ж напевно знаю. Чи так, Колумбо? — і не дочекавшись відповіді, продовжувала: — А аптекар у нас — Крюгер, фон-Крюгер, звемо його. Бож як той тобі вільний пан стрункий, високий, та на вигляд гордий. Має шестеро хлопців та три дівчини. А Міллера й не було ніколи!..

Константин був у розпачі.

— Бачите, — сказав він непевно, — я, паніматко, конче потребував бути у аптекаря Міллера, бо він мав би взяти мене до себе на службу.

Ця вдавана одвертість юнакова ще більше зацікавила фрау Тільде — і вона вирішила, що не випустить подорожнього, поки не довідається, хто він і чого блукає світами?

— Ну, яка ж поміч? — почала вона його заспокоювати. — Кожному може статись пригода. Відпочинете в Фрайбурзі, а там далі видно буде. А коли праці шукаєте, то, може, й прачка Тільде вам у пригоді стане. Бож саме наш фізикус-пан, що для нього отсе трави збираємо, — доброї душі чоловік, шукає фамулюса. Я за вас замовлю слівце, може воно якось і витанцюється. Чи правда, Колумбо?

— Добре, але ж я нікого не знаю в Фрайбургу!

— Як — нікого? Адже от нас двох уже знаєте, — жартувала прачка. — А крім того могли б ви зайти до... ну, наприклад, до пана каноніка. Вони — з шляхетського роду й дуже люблять всяких подорожніх. І самі аж у Римі були.

Пані Тільде починала гру: вона прикидалась дурною, щоб легше випитати парубка.

— Ходімо вже, мамо! — дуже мьєлодійним контральтом промовила Колумба, вирівнявши зела в кошах.

Константин глянув уважніше на дівчину й тільки тепер зауважив подробицю, яка його дуже вразила: Колумба мала такі фіялкові очі, як були намальовані на портреті його матері. Тільки ж там вони були подібні на два аметисти, а тут — живі й оксамитові, — вони нагадували дві свіжі квітки садових братків. — «Невже це можливо? — помислив здивований юнак. — Я ж гадав, що то маляр незугарний не добрав фарби!»

— Ну-ну! Коші важелезні! — тимчасом крєктала фрау Тільде, на-тягаючи на себе шлейки від коша. — Чи ти витягнеш, Колумбо?

— Та постривайте: коли вже йтимемо разом, то повісимо на коня: я ж буду йти з вами пішки, — запропонував на велику пращину радість подорожній.

Поки йшли, Тільде не затуляла рота. Вона оповідала про свою вдовину долю, про свиней, яких відгодовує, щоб прибільшити свої заробітки; про дивовижну чорну курочку з подвійним гребенем, що несеється мало не щодня; про те, яка слабосила її Колумба, й тому, що не здатна до важкої праці, тому й саме ходить вона в науку до пана фізикуса, якому фрау Тільде за те пере та прибирає в покоях. Але, розповідаючи всякі дріб'язки, раз-у-раз ставила Константинові різні питання-гачки, на які юнак не раз і вловився. У всякім разі, коли вони підходили до хати фізикуса, фрау Тільде вже мала готовий погляд на юнака й вирішила бути його патронкою, бо за ту поміч, яку вона йому в трудний для парубка момент виявить, він безперечно добре віддячиться їй згодом. А — хто знає? — може ще стане й зятем?! Хіба ж не вільно матері й помріяти про щастя своєї доньки? То дарма, що він — безперечно і не «Конрад», і не «з Кельна»...

Над містом чорними стрілами ширяли ластівки. Дзвінкий їхній крик, такий бадьорий і радісний на весні, звучав тепер неначе пересторога: тривожний і сумний. Так само тривожно і сумно було на серці Константина. «Хіба ж не однаково, — думав він, — чи бути за попихача у Міллера, чи в тутешнього фізикуса? Ні, не інакше, як моя путь веде до кляштора».

Але погляд його упав на Колумбу, що саме підвела свої чудові очі й дивилась на нього. Погляди зустрілись, доторкнулись один одного, і затримались. І десь у глибині його душі бренькнула незнана, тривожно-солодка нота.

Константин глянув на величаву вежу собору й повторив в духу почату думку — «не інакше, як у кляштор», але повторив без твердого переконання...

(Далі буде)

Ярослав КУРДИДИК

ГАЛКИ

Розорює ранок квітневу цілину ясным плугом всевладності. Ламливими скибами масткого чорнозему переплигує світло й повзає малими жолобинами.

Чіткі тіні, мов ченці, завернули мої думки. Розбудили дитинство. Пригадалось давноминуле, сколихнувши носталгією...

За низьким вікном... На чепурному бугорку... Де весна лісові чуба куделить, а жайворонки прилипли до хмар і гострими голосами сонце на скибки перекроюють... Де напучнявілий теплий випар по ребрастих нивах ходить... Там на ріллю спускається тічка галок.

Їхня чорнота спускається, спливає і всякає у чорнозем. Запускає коріння...

Галки помагають і рілля немов оживає, росте... А там — вітер підіймає минулорічні засохлі будяки. Струшує ними, як золотими бунчуками. Збудив їх із мертвоти, з летаргії...

Дивлюся і жду...

Одна галка закричала. На команду піднялася чорна тічка. Здається, піднялися та ожили клаптики ріллі, кусочки чорнозему...

Від помаху крил блиснули в просторі чорні вогні... Повертаються в бік лісу і топляться у безвістях дубового гілля...

Гілки підскакують, вихиляються. Танцюють...

Довкола листя затріпотіло й приховало в собі чорне золото.

Перший скарб квітневого дня... Ребриста, розорана цілина чорнозему тремтить і радіє...

Що свіжа мастка рілля із сонцем перетоплюється...

І пахне: криком галок, квітнем і жайворонками...

ЗЕЛЕНА ПОВІНЬ

Зелений приплив лісу стугонить і б'є хвилями об береги обрію. Розхлюпана зелень бризками розчімхується на вітрі й запашними колами відкочується у зарубіжжя. Я відчуваю все більше, як ця зелена духмяність сковзується по моему обличчі й скапує на землю...

І куди від неї втекти? Від цієї зеленої повені?.. Від цього потопу, що загрожував світові вчора, нині... І не припиняється...

Хіба ось так: — Заплющити очі й утопитися в зеленій повені... Відчувати, як вона шумом заливатиме вуха, спинюватиме серце очманінням і буде душу розривати радіощами...

Єдиний час, що зможе врятувати нас від цієї розкішної смерті...

РЕФЛЕКСІЇ

На самоті люди пишуть поеми. Сум сідає поруч і туга підказує слова...

Але не в мене!..

Я — самолюб! Не люблю самоти і не знаю, що таке туга... Ненавиджу смуток...

Моя самотність — це моя туга...

Моя туга — моя поема...

Моя поема — це я...

*

Запахна соснова алея, як кучерява долівка.

Зелені стіни й дах похитуються і теж очманюють... Стара, найвища сосна стала на узбіччі гори і вітає південь велетенським розмаяним прапором.

Соняшний припар розливає відрами кедринну амбру... Мільйони маціцьких гілок проціджують крізь сито дня медове літо.

Земля зеленою рікою протікає у море, що сховалося за сосновим бором. А до його берега приякорений човен моєї фантазії...

*

Друзі, поети! Не пиштьте поем!..

Поему можна зрозуміти тільки болем душі... А хто хоче терпіти для розкоші?..

Правдива поема — це розкіш болю... Це туга, що не закінчиться ніколи... Це самотність, що її ненавидимо, але без якої не можемо жити...

І... творити...

КВІНТЕТ

Є такий вітер, що дме не знати звідкіль, чому й для чого? —

На невидних крилах пливе крізь простори, степи, байраки і ріки,
Живе в гущах трав, спить на меланхолійно повислому листі дерев —
І він є ніким і нічим, — тільки дотиком у наші задумані чола...

Є такі вітри, що безжурно похожають, співають і завжди сміються,
Торкають симфонію колосків, струни коколів, що рубінами звучать —
Злітають на ніжні вінця магнолій, що замріяно на клумбах стоять,
Живуть у галях, гойдаються на хвилях озер і пишуть осокою есеї...

Але є й такі вітри, що сурмлять на сполох і збивають куряви під небо,
Мають придушений стогін і крик та віють навіть десь і під землю —
Понад уявний глибокий Рубікон і бурхливий таємничо-мітичний Стікс,
Що ледяним холодом жахає всі грішні — живі й непоправні душі...

Є теж вітри, які січуть пустельними мертвими пісками і спеками —
І від яких немає ні втечі, ні схову, ні виходу, ані порятунку, —
Бо, куди б не піти, вони шмагатимуть, мов лозиною, і тіло, і совість,
І безнастанно печуть та роз'їдають болючі й свіжі завжди рани...

Є й такі вітри, що не можуть висловитися, ані виплакати сльозами,
Ані зійти хоч на мент із берегів такої великої самотности й туги,
Що полонила вже все, закам'яніла, перестала вірити, клякати і
молитись,

І про муку якої навіть і Данте не відважився подумати й писати!..

Грудень, 1969 р.

Я — І МІЙ ДРУГ ТРАВЕНЬ...

*Присвячую тому,
що мені найдорожчий...*

Грає травень мільйонно-струнною музикою комахні й метеликів,
вторує буянням хмар і троїсто ліричними травами —
на споконвічному жупані дні вигаптовують йому весело
узори, що нагадують Гоґена, Коро і нашу Полтаву...

Розбудовує травень квітчасті театри розкошами млості,
солов'ям каже диригувати в байраках по операх —
на струнких зелених вежах осококів і хвйної брості,
запалює сонце — маяк, а місяць — ліхтар косоокий...

Кожної весни письменник-травень пише знову духмяну епопею,
(що хтось із нас двох змінився і просяка коханням демонів),
він жадним корінням, а я — снажними мислями ссемо під землею,
божественну філософію повторності, — що п'яніє зеленню...

З колодязя півдня тягнуть журавлі медоситню жадність
і вливають у губи землі, що ніжно-хмельно підставлені.
В карузелі сонця вирують яротьяні тіні нестримної радості —
і просякають в уяву — зеленою душею мого друга-травня...

Травень, 1967 р.

ГЕОМЕТРІЯ ТРАВНЯ

Обчислюю загадкову й незбагненну геометрію травня
І настроїв, як Пітагора, кладу за основу всіх рівнянь,
Але не можу ніяк збагнути пронизних заломів кутів,
Що їх сонце розтягує в ясне полудне крізь землю...

Шукаю основного радіюса і двох простих пересічних
Поміж сотнями вікових осокорів за селом у діброві.
Схоплюю шпичасті, готицькі вежі вигострених кедрів,
І обраховую при каганцеві присмерку кубатуру неба в задумі...

Цілими днями розв'язую запашні алгебричні корені
З допомогою логаритмічних таблиць у полях квадратних,
Як радію, що знайшов вже найосновнішу точку розв'язки —
У самотній хмаринці, що підпливала й зупинилась на небі...

1965 р.

РІДНІ ГОЛУБИ

На карнізах —
під схрещеними старими крилами,
білими та сизими
рядами-гірляндами,
матовими перлами —
блистять голуби...
Куди ж відлітаєте, клаптики пуху?..
Й коливаєтесь, як на озерах гондолі,
кам'янієте, зависаєте в повітрі —
і ждете:
Щоб вам на привітання,
вийшла людська, грайлива уява —
і заграла...
На хмарах-віолях...

Далі й вище голубів —
білі й сизі надри обріїв.
А ще вище них —
погідні мислі, що лопочуть крилами,
і обсїдають —
вежі зірок і дахи настроїв...
І від них паде —
чорна тінь самоти —
і туга,
що душу мою похилила і зрила:
За рядами-гірляндами,
матовими перлами...
Рідними і невловимими,
моїми —
львівськими — голубами...

Володимир ЯНІВ

РЕФЛЕКСІЇ У ЛІТАКУ

I

Близнятами і вічність, і хвилина,
Як блискавицею понад морями
У голубинь, над руном мряк,
В стрілі сталевій скоро думка лине, —
І стане час, і сонце перед нами
Веде упевнено літак.

Світанки десь, чи присмерки, чи ночі,
А тут полудне, й завжди лиш полудне
Проміння щедро розлило,
І кулю золоту у простір точать
Гарячі липні і студені грудні
Над сум сльоти й скучання зло...

Вже сніжне руно, що дощами плаче
Над сонним світом в сивому тумані,
Алмазом в променях тремтить:
Все сіре — світлим, літепле — гарячим,
І мисль скоріє в світла океані,
І в океан часу впливає мить...

Весь космос в вічності — пилинка, атом,
Пилиночки ж у ясності — всесвітом,
А в серці ясності ущерть!
Як всесвіт з атомом — брати-близнята,
Як в леті мисль ясніше сонця світить,
Пилінка лине поза смерть.

Мюнхен—Нью-Йорк, 15. III. 1970.

II

З висот попадали на землю зорі,
Горять молочні срібляні дороги,
І світлість в кожній скрізь зорі.
Ряхтять світла, дрижить гаряче море
І ночі ясні обрії — розлогі
Внизу під нами і вгорі.

Іванські мушки з лямпочками,
Рої відроджених бажань забутих,
Барвисті кулі миляні

В мені й зо мною в танці над світами
— Щоб все почути, бачити, збагнути —
Летять в незнані ночі й дні...

І де спинитись мріям Прометея
У пристрасті жагучої погоні
Люциперових зазіхань,
Як бунтом спалахнуть в світлах ідеї
Вужа з Едему й вежі Вавилону
Пророцтвами нових світань?

З віків в століття атоми в борсанні,
Між тьмою й світлістю в палких поривах,
В спіралі летів до вершин:
То з гордістю, то в сумніві й ваганнях
Прямує в щастя дні й в дні кари й гніву
Наш зміст життя й усіх хвилин.

Сен Пол—Вінніпег, ніч з 1-2. IV. 1970.

III

Із надр понурих сірого полону
Вогненним шляхом мисль зринає знову
Назустріч сонцю, — ген, на схід!
Багряний сумерк в золотій короні
З світанком дружньо в радісній розмові
Шле воскресінню свій привіт.

Світанок півночі в блідих пастелях
Веселкою із днів потопа й кари:
Він лебединим пір'ям хмар
Понад морями ковдри пуху стелить,
Пасе сумирних баранців отари,
І спішно йде в полудня жар.

Благословенні дні, й короткі ночі,
І тепла світлість по мрячній Голготі,
І скрізь язики вогняні:
У кожному промені — палким — пророчім,
У істині святій внутрі істоти,
В насущній істині й у сні...

Могутнє сонце в радості всесвіту,
У зілля запаху, й в кольорах квіту,
В багатстві золота пшениць:
Огрій, натхни всіх сумнівом розбитих!
І творчій мислі силу дай горіти,
Скинь стуму, й смерть, і сквернь у ниць...

Нью-Йорк—Мюнхен, 24-25. IV. 1970.

Д-р Д. С. КУЛИКОВСЬКИЙ

В КАЛІШІ

(VII розділ «Спогадів»*)

Божа правиця на початку листопада 1921 року привела нас — себто мене та весь склад співробітників Культурно-освітнього відділу IV-ої Київської Стрілецької Дивізії — до польського Калішу, а власне — до табору інтернованих частин військ УНР. Не було нам ще суджено загинути тоді на порозі рідного Києва, ані опинитися між 359-ма козаками під Базаром.

В каліськім таборі наша група розсипалася, навіть не з власної вини. Людей моєї групи призначено до різних військових частин, що були в цьому таборі. Вже не пам'ятаю, хто й куди був призначений, мене ж особисто зараховано до складу II-ої Волинської Стрілецької Дивізії, що була під командою ген О. Загородського.

Насамперед хочу зазначити, що мешканеві умови каліського табору були незвичайно погані, хоч будинки переважно муровані, проте внутрішнє обладнання в них таке примітивне, що життя в них видавалося мені значно гіршим, ніж було у Вадовицях. Я, напр., не одержав ні сінника (матраца), ні покривала, а все, що дали мені, — було купкою соломи та шпагатом, з чого мав сплести собі мату, що на ній потім і спав.

Мушу сказати, що було двоє джерел, з яких впливали такі примітивні умови тодішнього нашого животіння: перше — це самі ж поляки, які, якщо б хотіли, могли великою мірою спричинитися до покращання таборових умов. Та ба! — того хотіння в поляків не було. Друге — це наше ж українське начальство, яке зовсім не цікавилось справою влаштування своїх підлеглих частин, натомість дбало про свої помешкання, з можливим у тодішніх обставинах комфортом. Я не знаю ні одного випадку, щоб наші начальники бодай раз прийшли поглянути, як живуть їхні підлеглі. В раніших розділах своїх «Спогадів» я подав, що наше начальство, напр., у Вадовицях або в Олександрові-Куявськім, жило в місті на приватних квартирах.

Минуло три або чотири дні після мого поселення в каліськім таборі, як десь перед полуднем, проходжуючись, я забрів аж до самої брами табору. Признаюся, — я все чекав якихось новин. Таборова огорожа і брама дротяні, а тому було досить далеченько видно на дорогу, яка провадила з Калішу, попри наш табір і далі до Щейюрна (6-7 км), де теж був великий табір інтернованих. І ось так, крізь огорожу в на-

* Див. «В Олександрові Куявськім», спогади. «Визв. Шлях», кн. IV (стор. 467), кн. V (стор. 577), 1970 р.

прямі міста, я побачив у віддалі якого півкілометра велику ватагу людей, що наближалися до нас, до табору.

Зацікавлений, я чекав. Ватага наблизилась і, нарешті, порівнялася з брамою, однак, не зупиняючись, поволіклася далі. «До Щепйорна!» — подумав я. Люди цієї ватаги були одягнені просто фантастично. Коли б хтось хотів навмисне так зодягнути ватагу людей, — душ 200-250, — не зумів би: одні мали на собі якісь дивацькі кошушки, другі — ковдри, підперезані мотузками, треті загорнуті в якісь коци, а ще інші мали на собі просто неозначені речі, навіть жіночі. Та найміцніш прикувало мій погляд ось що: попереду всіх крокував мій генерал Янченко — на голові мав стареньку розстріпану селянську шапку, ноги обмотані якимись ганчірками, а зодягнений був у покритий чорним сукном кожух, що єдиний не разив ока.

Я не витримав, закричав. Голови всіх звернулися в мій бік: пізнали мене. На мій помах руками, піднісся цілий ліс рук над ватагою... Та ще мент і люди віддалилися, а я, немов заворожений, ще довгенько стояв на одному місці, а потім поплентався геть. Було це десь у другій половині листопада 1921 року. Я цілком зрозумів, що ось так закінчився II-ий Зимовий Похід...

Та я вже належав до каліського табору, а саме до II-ої Волинської Стрілецької Дивізії. Бувши, як і постійно, під тиском думки не гайнувати життєвого часу, старатися бути чимсь корисним для Батьківщини, я роздумував, що робити. І ось саме тоді розпочиналася у наших таборі організація Пастирських курсів, що мала за мету належно підготувати кандидатів на українських православних священників, і то в першу чергу для українського війська. Такі курси цілком відповідали тодішнім моїм інтенціям і я записався їх слухачем. А записавшись, повністю віддався новим студіям.

Щоб не повторюватись, але щоб подати все головніше, що стосується до тих Українських Православних Пастирських Курсів, подаю тут зміст свідоцтва, яке видавалося кожному, хто ті курси закінчив.

Отже, вгорі, посередині, тризуб із хрестиком, під тризубом напис — «Свідоцтво» і такий зміст: Видано це громадянину України Української Народньої Республіки... віри православної, який народився (дата) в тім, що він, маючи попередню освіту..., пробув з 15 листопада 1921 р. по 12 квітня 1922 р. на Українських Православних Пастирських Курсах при Каліськім таборі, відкритих з благословення Високопреосвященного Георгія, Митрополита Варшавського, Екзарха Православної Церкви в Речі-Посполитій Польській, від 12 грудня 1921 р., ч. 172, та на підставі наказу по Міністерству Ісповідань (УНР) від 23 жовтня місяця 1921 р., ч. 67, і по закінченні їх склав іспити по нижчезазначених предметах з таким успіхом: 1) Основне Богословіє..., 2) Догматичне Богословіє..., 3) Порівнююче Богословіє..., 4) Святе Письмо..., 5) Літургіка..., 6) Гомілетика..., 7) Практика..., 8) Моральне Богословіє..., 9) Історія Сектантства..., 10) Історія Церкви..., 11) Українознавство...,

12) Українська мова..., 13) Церковна архітектура..., 14) Церковні співи... З лівого боку цього переліку наук число Свідectва, а нижче текст закінчується словами: Зазначений... (ім'я), згідно своїх успіхів, має право бути призначеним на посаду... Священника... в одній із частин Української Армії. Далі підписи: Почесний опікун курсів генерал-хорунжий *Загородський*, директор курсів, митрофорний протоієрей *П. Пащевський*, інспектор курсів, митрофорний протоієрей *Василь Сукачів*, за духовника священник *П. Пятченко*. Лектори: *О. Ліпський*, *М. Каплистий*, *А. Коршнівський*, *М. Єфімов* та митрофорний протоієрей *М. Никитюк*. Секретар курсів *Панасенко*. Замикає текст велика випалена печатка: Українські Православні Пастирські Курси (на краях печатки), а всередині: Божий Трикутник (вгорі), Св. Книга (під ним), під Книгою — дикірій і трикірій, а з одного боку Книги — келих і з другого — хрест, внизу, на краю печатки — тризуб.

Мое особисте свідectво має число 285 та оцінку кожного зазначеного предмета наук — «5» (п'ять) по п'ятибальній системі.

Пастирські курси тривали від 15-го листопада 1921 р. до 12-го квітня 1922 року. Так непомітно плинув час і ми не зчулися, як наблизилось свято Різдва Христового в 1921 році. Практику з гомілетики, себто — церковні проповіді, курсанти відбували згідно з призначенням у місцевій таборовій церкві. Мене призначено виголосити проповідь на перший день Різдвяних свят. Я належно підготувався. Службу Богу тоді відправляв архипресвітер о. Павло Пащевський у співслужінні кількох інших священників.

Зупиняюся трохи довше на цій справі тому, що доля вперше в житті поставила мене в таку роллю, а теж і тому, що ця подія вчинила на мене величезне й незабутнє враження. Під час Служби Божої я, як і належалося, прислужував у вівтарі. Нарешті, надійшов і час проповіді. Я вийшов на амвон. Пригадую собі, що не відчував будь-якої тремі, хоч цю роллю, як вище згадую, виконував уперше у своїм житті, а цілком навпаки — почував себе незвичайно піднесеним духово. Церква, що містилася у величезнім будинку, була заповнена тисячною громадою віруючих. Напереді стояв увесь таборовий генералітет, було багато й цивільної людности, а між нею й чимало жінок. Треба думати, що між ними була значна кількість людей із самого Каліша, себто давніх каліських мешканців — українців і неукраїнців. Мій упевнений погляд на цю імпазантну громаду віруючих, установив між нами відповідну солідарність і взаємну рівновагу. Всі погляди з великою увагою були звернені в мій бік.

Повагом, без поспіху, я почав проповідь, темою якої було народження Христа-Спасителя і поневолення нашої Батьківщини північним московським Іродом. У серцях віруючих моїх слухачів ще були свіжі, незагоєні рани; янгольська небесна пісня — «Слава Богу на висотах, а на землі спокій та для людей добра воля!» — немов тонула в морі крови, в якій московський варвар утопив нашу рідну Україну. Все це так міцно вплинуло на слухачів, що ціла тисячна громада віруючих

наприкінці моєї проповіді, що тривала не довше як 25 хвилин, залилась глибокими й гіркими сльозами.

Вплив проповіді був незвичайний, а крім того — це вперше в моїм житті я пізнав і цілком вичерпно зрозумів та усвідомив собі ту колосальну силу, що перебуває захована на церковнім амвоні, якщо її вміло та доцільно використовувати.

Як би там не було, з того часу я придбав собі славу доброго казнодія-проповідника і мені доручено виголосити проповідь у церкві й на Пасху.

Тим часом наука на Пастирських курсах наближалась до свого закінчення. Відбулися іспити, до яких стали, здається, 25 курсантів.

Закінчуючи Пастирські курси, у зв'язку з цією подією я не робив майже жодних плянів для себе, хоч довідувався, з іншого боку, що якісь там пляни мали щодо моєї особи. Отже, я зачував про такі чужі плянування в моїй справі: думалося, що, правдоподібно, одержу посаду священика десь на Волині чи на Холмщині, тому й потрібно буде мені одружитися. Я чув теж, що вже й наречену мені проєктується — доньку одного священика-професора з Пастирських курсів, якої, до речі, я ніколи й на очі не бачив. Треба думати, що якісь пляни мав і сам архипресвітер, о. Павло Пащевський. Про це свідчила б подія, яку собі пригадую. На свято Вознесіння 1922 р. о. Павла Пащевського запросив о. Петро Білон, священик VI-ої Стрілецької Січової Дивізії ген. Марка Безручка (автора «Чуда на Вислі»), відправити Службу Божу в Щепйорні. Давши на це згоду, о. Павло попросив мене приготуватися до проповіді. Рано ми обидва поїхали до Щепйорна. Відбулася Служба Божа, я прислужував, а потім наступив момент проповіді. Згідно з диспозицією, я готувався до виходу на амвон, але мені перегородив дорогу о. Петро Білон, кажучи, що він матиме проповідь. Я, звичайно, не сперечався та в цей момент підійшов до нас о. архипресвітер і, звертаючись до о. П. Білона, сказав: «Отче, Петре, то є так, — якщо я відправляю Службу Божу, то проповідь завжди виголошує Куликовський!» О. Петро Білон мусів послухати свого зверхника, хоч йому це не подобалося. І проповідь виголосив я.

Вертаючись до згадуваних чужих плянів щодо моєї особи, не знаю — може котрийсь із них був би і здійснений, але так не сталося. Праця Божа керувала інакше.

Ситуація в наших таборах була більш, ніж сумна, без жодних сподівань на краще, навпаки — безвиглядність ставала все більш очевидною. З українськими землями, що опинилися під Польщею, справа була однаковісінька. Отже, всі ті, навіть слабенькі пляни, що їх не так я, як сторонні люди снували довкола моєї особи, всі вони зникали й розпльовувалися, мов туман. Мені ставало цілком очевидним, що будувати на них якісь певні розрахунки було більш, ніж недоцільним. Але не тільки це вплинуло на моє рішення, — сталися інші події.

Вже в розділі своїх спогадів «В Олександрові Куявському» я згадував, що наприкінці 1921 р., з причини моєї великої перепрацьованости,

почав почувати себе найвищою мірою фізично виснаженим. Мандрівка IV Київської Дивізії з табору Олександрова на Волинь, у II-ий Зимовий Похід, а відтак з Волині до Каліша, не тільки не позбавила мене тієї вичерпаності, а й навпаки — ще її підсилила. Досить тяжка праця на Пастирських курсах, харчова злиденність та мешканева біда, — все це dokonало моє здоров'я. По закінченні Пастирських курсів, я почав почувати себе дуже погано: відчував гострі болі в грудях і почався кашель. Коли такий стан не минав, а навпаки — погіршувався, я пішов до таборового шпиталю на перевірку. Шеф-лікар довго вистукував та вислухував мене і на моє запитання, як справа, відповів: «Коли б я мав таке міцне здоров'я, як у вас, то п'ять разів, на radoшax, обтанцював би довкола нашого шпиталю!»

Ця «діагноза» шефа-лікаря скріпила мене духово. Я, радісний, ви-йшов із шпиталю, стараючись забути про якісь там болі та кашель. Одначе брехня, хоч би й сказана з найкращою метою, залишається тільки брехнею, крім того вона, як кажуть, має ще й «короткі ноги». Моя бадьорість, сплджена тією брехнею, потривала кілька днів, а потім проминула, залишивши стару біду — болі в грудях і кашель. Я знову пішов до того ж шпиталю, але цим разом мене перевірів інший лікар, помічник шефа-лікаря. Він, вислухавши та вистукавши мене, сказав, що з моїм здоров'ям не цілком гаразд, але й не так трагічно, мовляв, — дуже боятися немає чого... Його слова, хоч уже не викликали в мене ранішої бадьорості, все ж впродовж кількох наступних днів підтримали мою душевну рівновагу.

Та минуло кілька днів і сумна дійсність знову почала насуватися на мене. Що робити? — стало передо мною в усій своїй гостроті настирливе питання. За тодішніх обставин тяжко було знайти задовільну відповідь на нього.

Щоб, нарешті, довідатися повну правду про стан свого здоров'я, я вирішив звернутися ще до третього лікаря, а був ним знайомий мені лікар колишньої моєї IV-ої Київської Дивізії, д-р Плітас, що з недовитками цієї дивізії перебував тепер у Щепйорнськiм таборі. Отже, взявши одного дня відпустку, я пішов до Щепйорна. Відвідав д-ра Плітаса й просив його добре сконтролювати стан мого здоров'я і сказати мені правду. Д-р Плітас, виконавши моє прохання, визначив таку діагнозу: «У вас запалення вершків правого легена, це початкова стадія туберкульози. Ваш вік молодий і міцна будова тіла є запорукою, що цю хворобу можете перемогти, якщо ваші умови життєві зміняться на кращі».

Тепер я вже повністю довідався про правдивий стан мого здоров'я, одначе сугестій д-ра Плітаса про зміну моїх життєвих обставин, покищо, здійснити не міг.

Але ось одного разу, мабуть, десь у половині травня 1922 року, я сумний, проходжуючись у каліськiм міськiм саду (з причини хвороби я одержав від «довудцтва» польського табору дозвіл на прохідки в окрузі п'ятьох кілометрів довкола табору) та роздумуючи над своїм становищем, непомітно забрів у якийсь глухий закуток. Був цілком

самітний, передо мною малесеньке озерце, а довкруги зелена тиша. Згадав свою рідну мамуню і в духу промовив: Мамуню, рідненькі, коли б Ви були тут, Ви допомогли б мені!« І в цей мент я почув голос мамуні: »Сину, не журись, — усе буде добре!« Нічого не видумую, а пишу так, як було! І це мене, дійсно, знову піднесло духово і я почав вірити в краще майбутнє.

Кілька днів пізніше до нашого табору прийшла вістка (не пам'ятаю вже яким шляхом) про те, що Чехо-Словаччина приймає українську (й іншу) еміграцію та дає їй велику допомогу, що в чеській Празі засновано Український Громадський Комітет на чолі з М. Ю. Шаповалом, як головою, та Н. Я. Григорієвим, як містоголовою. Була й адреса Українського Громадського Комітету: Прага III, Шержікова 4/III. М. Ю. Шаповала я особисто не знав, чув тільки, що він належав до Української Партії Соціал-Революціонерів, був міністром земельних справ в УНР. Натомість, дуже добре знав Никифора Яковича Григорієва (а він мене) з Кам'янця-Подільського, як мого колишнього професора.

І знову згадав я пророчий голос мамуні, що його чув перед кількома днями в каліськім міськім саду. Не зволікаючи, написав листа до професора Н. Я. Григорієва з проханням допомогти мені виїхати до Чехо-Словаччини. Я вірив, що він мені допоможе й почав готуватися до виїзду.

Перед закінченням цього розділу, згадаю ще про мое знайомство в цім таборі з пп.: П. Дубрівним і М. Каплистим, що теж належали до II-ої Волинської Дивізії. Хор. М. Каплистий викладав Українознавство на Пастирських курсах. Доля мене з ними пізніше звела і в Чехо-Словаччині, глибоке почуття щирого приятельства в'яже нас і до нинішнього дня.

Написавши листа до Праги, я не міг знайти собі спокою. Кожний день видавався мені тижнем. Нарешті, не витерпівши й не дочекавшись відповіді (і візи) з Праги, я подався до Чехо-Словаччини на »зелену візу«, за що мене доля досить дошкульно покарала тим, що втелішила мені, як »компаньйона«, п. О. Ліпського (лектора на Пастирських курсах), якого я взяв із собою і дуже каявся. Та про це буде в VIII-ім розділі цих спогадів.

Лютий 1970 р.

ЧИТАЙТЕ, ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ
І РОЗПОВСЮДЖУЙТЕ
ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ

Олекса ВОРОПАЙ

АНГЛІЯ ЗБЛИЗЬКА

(Щоденник нового поселенця)

(19)

20-го жовтня 1952 року. Я перший день на праці. Зустріли мене в школі привітно, навіть по-дружньому. Але радість мою притьмарили непевні перспективи — попередили, що моя праця тимчасова. Покищо, не можуть сказати, скільки буду тут працювати: може, півроку, може — рік... Що ж, побачимо, а тим часом працюю.

Школа велика, кляс — багато. Учні — всі дорослі, молоді люди, багато з них покінчило коледжі й університети. Учителів теж багато, самі слов'яни: москалі, українці, білоруси, а найбільше поляків.

Сьогодні я ще не бачив своїх учнів, відвідував тільки лекції і приглядався, як працюють інші вчителі. Свою групу учнів одержу через кілька днів, а насамперед буду знайомитись із працею інших.

Увечорі, вернувшись із дружиною додому, застав книжку Уласа Самчука «Волинь» — подарунок автора з підписом: «...Олексі Степовому з дружиною». Дата: 3-го жовтня 1952 року.

Я вдячний Уласові Самчукові за цей цінний подарунок. Книжка видана дуже добре: тверда полотнона обкладинка із золотим відтиском заголовка, доброї якості папір, гарна обгортка. Це перша частина «Волині», що має підзаголовок: «Куди тече річка». Як буде час, почну читати цю книгу.

Сьогодні було тепло і соняшно. Додому ми приїхали біля 5-ої години по полудні. В потязі розмовляв із поляком, який знає із власного досвіду «Сибір неісходимий».

24-го жовтня. Познайомився з одною групою учнів, дав їм кілька перших лекцій. Все пройшло добре, без жодних труднощів. Учні цікавляться слов'янськими мовами і хочуть їх вивчати. Я почав свою лекцію з того, що пояснив місце слов'янських мов у сім'ї індоевропейських народів, а потім докладніше зупинився на підґрунті східнослов'янських мов. Лекція, видно, сподобалась учням і вони ставили мені багато запитань.

Погода погана — дощ, вітер... Кляси в дерев'яних бараках, у них холодно і чути, як вітер вис за вікном. Ця школа геть за Лондоном, у лісі... Як же тут працювати взимку?

Увечорі застав листа від Івана Деснянського, він пише:

«Чую, що Ви вже працюєте. Це добре! Як заробите багато грошей, то ми з Вами відкриємо своє видавництво і будемо видавати книжки. А тим часом — бажаю успіху».

Спасибі за добрі побажання.

26-го жовтня. Неділя. Сьогодні відпочиваємо вдома. Я читаю «Волинь» Уласа Самчука. Твір дуже добрий; описане тут селянське життя, селянський побут ще з-перед першої світової війни. Героями твору — діти, понурий працьовитий батько і вселюбляча мати. Про материнську любов автор пише:

»Велична, благословенна любов матері! Кожний промінь сонця, дихання кожного листочка, кожний погляд закоханого дівочого ока, щирий порух звіряти, сміх і плач дитини і легіт небес — усе те з'єднано в одному, теплому погляді матері! Будь благословенна!«

Закінчу читати книжку, мабуть, у наступну неділю.

27-го жовтня. Понеділок. Знову працював з новою групою учнів і починав спочатку: читав вступну лекцію, пояснював місце слов'янських мов між мовами інших народів тощо.

Здається, це вже та група, з якою буду постійно працювати: почну з нею вивчати абетку.

Працю закінчили о 3-й годині по полудні і ми з дружиною зарання приїхали додому, отже — маю час підготуватися до завітрішніх лекцій.

31-го жовтня. П'ятниця. Працюю... Відносили з учнями, покищо, добрі, хоч часом бувають і деякі труднощі. Слов'янські звуки для англійців досить трудні.

Сьогодні розповідав учням про східньослов'янських поетів, зупинившись докладніше на українських поетах другої половини XIX-го століття; говорив про Тараса Шевченка, про Івана Котляревського. Коли згадав про Гоголя, виявилось, що всі чули про нього або й читали щось із його творів. Лекції пройшли добре.

1-го листопада. Субота. Дощ, холодно... Осінь в Англії довга й надокучлива. Дощ паде вже кілька днів підряд.

Вдень займалися господарськими справами, а ввечорі читали з дружиною книгу, що її написала жінка англійського амбасадора в Москві — «Mirror to Russia». Книжка цікава і правдива. Сучасну Росію авторка характеризує, як країну деспотії і злиднів.

3-го листопада. Понеділок. Працював із своєю групою учнів. Вже пробували писати окремі слова, — йде добре.

Під час великої перерви новий директор школи знайомився з учителями. Це колишній бригадир у відставці — самовпевнений і зарозумілий, не зробив на мене доброго враження.

Працювали сьогодні тільки до години 3-ої по полудні, а о 5-й вже були вдома.

Їхали додому з групою поляків, що теж працюють у тій школі. Всі вони зухвалі й зарозумілі, тяжко з ними говорити, а ще тяжче доведеться працювати разом.

Вдома застали листа від П. С., він пише: «... Шлю найкращі побажання й поздоровлення. Дай Боже, щоб Ви затримались на тій роботі якнайдовше. Я вже теж працюю і роботою задоволений. Надіюся скоро зустрітися з Вами й тоді поговоримо... Тримайтесь!»

11-го листопада. Вівторок. Уже зовсім холодно, насувається зима. Працюю далі викладачем. Мої учні вже потрохи читають і пишуть. Зайняття ідуть добре.

Навколо наших шкільних бараків — ліс. Сьогодні, під час великої перерви, ми з дружиною ходили до лісу... Приємно бродити по осінньому лісі, нарвати ягід терену, глоду.

Тепер пообідня пора — 3-тя година. Я свої лекції скінчив, а дружина ще зайнята. Чекаю. Додому поїдемо о 5-ій годині по полудні.

Познайомився сьогодні з учителем С., він — виявляється — українець з Вінничини, але до української громади не признається і до наших організацій не належить. Називає себе «руським», отже — «малорос». Він сказав мені, що тут є більше таких, як він. Сумно, що й на чужині, вже на волі, «малоросів» у нас не бракує.

13-го листопада. Четвер. Сьогодні моя дружина читала доповідь для всіх учнів першого набору, що вивчають мову більше як півроку. Тема доповіді: «Колгоспи в Україні й голод 1933 року».

Доповідь слухали не тільки учні, а й усі вчителі. Тривала вона понад одну годину, але всі слухали уважно, а потім ставили багато питань. Моя дружина вив'язалась добре.

Я сьогодні мав п'ять лекцій підряд і дуже втомився. Тепер 8-ма година ввечорі, готуюся до завтрішніх лекцій.

16-го листопада. Неділя. За вікном паде сніг. Перший цього року. Отже, прийшла зима...

Продовжую читати «Волинь» Уласа Самчука. Твір цікавий, але опис селянського життя мені не подобається, воно надмірно примітивне.

Сьогодні був у нас гість, наш земляк з Херсонщини, п. Б. Розповідав про своє життя тут, на еміграції. Всі маємо свої проблеми: труднощі з мовою, труднощі з працею, труднощі з мешканням. Самітні чоловіки мають ще труднощі з одруженням, бо в Англії дуже мало наших дівчат. Взагалі, проблем багато.

19-го листопада. Середа. Працював аж до год. 5,30 по полудні. Вийшов із кляси, а на дворі дощ, темно й холодний пронизливий вітер...

Довго довелося чекати автобуса, і то під дощем. У потязі дивився крізь вікно на осіннє заплакане місто. На фоні світла було видно косі пасма дощу.

Приїхав додому біля 7-ої години. Дружина сьогодні мала тільки три лекції і приїхала раніше.

Увечорі читав статтю Проф. В. Щербаківського про Миколу Лисенка, що надрукована в найновішому числі «Укр. Думки». Микола Лисенко — батько української музики, великий знавець української народної пісні. Помер у 1912 році — 40 років тому.

21-го листопада. П'ятниця. І ось уже місяць праці за мною. Вона не легка для мене, часом відчуваю труднощі з англійською мовою. Учні не всі однакові, є й такі, що з ними важко дійти до згоди. Слов'янські мови

англійці вивчають із трудом; є звуки, що їх їм дуже важко вимовляти. Але труднощів не боюся, буду працювати далі, поки можна.

Сьогодні ми з дружиною мали тільки по три лекції і зарання приїхали додому.

Увечері прочитав у журналі «Вокруг Света» статтю якогось польського мандрівника про Голляндію. Він пише, що в Голляндії багато квітів, риби і сиру, але, не зважаючи на це, там панують голод і злидні, а ось, мовляв, у «соціалістичній Польщі» живеться весело й щасливо: люди катаються на лижвах і «строить соціалізм».

22-го листопада. Субота. Дощ, холодно... Як завжди в суботу, я був зайнятий господарськими справами.

Одержав «Бюлетень» ПЕН-клубу за листопад-грудень 1952 року; тут є список нових членів, між якими надруковане і моє ім'я.

В «Бюлетені» є така сентенція: Письменник — не професія, а покликання. Добре, якщо письменник має якусь професію, це поширює його спостережливість і, додає від себе, рятує його від злиденного життя.

27-го листопада. Четвер. Сьогодні на моїх лекціях був принципал і, здається, задоволений; моя лекція йому сподобалась. Пізніше, після лекцій, я говорив з ним: виявляється, він був у німецькому полоні від 1940-го до 1945-го року і там вивчав російську мову. Говорить нею слабо, та все ж розуміє по-російськи.

Увечері застав листівку від Михайла Ореста з Німеччини та книжку С. Георге «Вибрані поезії», з підписом: «... О. Степовому від перекладача».

В листівці написано: «Посилаю Вам свій переклад С. Георге. Я переклав цього поета, бо вважаю його одним з кращих німецьких поетів початку нашого століття».

У наступну неділю прочитаю цю книжку і вишлю М. Орестові листа з подякою.

30-го листопада. Неділя. Вчора дощ лив, як з відра, а сьогодні вже час від часу з'являлося сонце, але дуже холодно. Ми вдома, цілий день не виходили з хати.

Сьогодні читав «Вибрані поезії» С. Георге. Наприкінці книги «Про автора» написано таке:

«Стефан Георге (1868-1933) поділяє з Р. М. Рільке звання корифея в німецькій поезії кінця минулого і перших десятиріч нашого століття. Його творчість пливла в основному річищем символізму; але не чужими лишилися для С. Георге також чари клясичного стилю...»

А далі: «Перша світова війна була для Георге гірким потвердженням його песимістичних прогноз. У повоєнних обставинах він відчував наближення нових катастроф, які мають поставити під загрозу дальше існування європейської культури і всіх її цінностей. Виявом цих почувань і мислей є його шедевр — драматична сцена «Пожежа храму».

«С. Георге помер 1933 року, тобто за кілька років перед другою світовою війною. Після всього пережитого ми належно усвідомлюємо маєстатичність ролі С. Георге, як одного з великих остерігачів...»

Поезії С. Георге справді цікаві, але читаються у перекладі на українську мову тяжко.

Сьогодні ж напишу М. Орестові листа і подякую за цей цінний подарунок.

1-го грудня. Понеділок. Рано був мороз і навколо все побіліло. Сьогодні мої учні не напалили печі й було дуже холодно, ми ледве витримали до кінця лекцій.

Мій сусід — викладач — поляк. Вже старша людина і англійської мови зовсім не розуміє. Мені сказав таке:

— Вивчу всі англійські лайливі слова, щоб знати, чи мої учні мене лають.

— Це добра ідея, — я відповів, — але треба вивчити й похвальні слова, щоб знати, чи вони вас хвалять».

— Хвалити вони мене не будуть і я про це не турбуюся! — відповів поляк.

4-го грудня. Четвер. Туман... Зранку навіть сонце визирало, а після полудня Лондон покрит густий туман. Коли верталися додому, автобус просувався дуже повільно — повз, а не їхав. Всі ліхтарі на вулиці мали навколо себе німб, бо проміння світла далеко не сягало. Величезні будинки виглядали, як містерійні палаци, а їх контури були зм'якшені. Ціле місто ніби повите густою хмарою.

Вийшовши з дружиною з автобуса, ми не знали, куди йти, як потрапити додому. Довелося питати поліцей. Добре, що він був поблизу автобусної зупинки і скерував нас у потрібному напрямі.

Ідучи, ми бачили тільки свої ноги. Вулиці видавалися дивними, зовсім незнайомими. Повз нас пропливали лише плями в тумані, замість облич прохожих. Звуки дивно змінені: голоси людей і сигнали авт ніби інші — не такі, як звичайно. Ми ледве знайшли будинок, в якому живемо.

В хаті було холодно, неприємно. А ось тепер розпалили вогонь у каміні, гріємось.

5-го грудня. П'ятниця. Сьогодні рано туману не було, а вдень визирнуло й сонце, але надвечір місто знову покрит туман. Поки доїхали автобусом до Брікстону, вертаючись із праці, Лондон знову поринув у сивому густому тумані.

6-го грудня. Субота. Туман, як молоко... На вулиці нічого не видно. Ми з дружиною ледве добралися до Брікстону, до крамниць, бож треба було купити продуктів.

Тепер у нашій кімнаті горить вугілля в каміні. Я з котиком сиджу перед вогнем, а дружина пішла до знайомих, не зважаючи на туман. Уже шоста година ввечорі, а її все ще нема. Це мене турбує.

7-го грудня. Неділя. Густий туман... О 10-й годині рано я ходив до крамниці по хліб — ледве продерся крізь мряку.

Вчора о 8-й годині увечорі дружина добралася додому з великим трудом. Прийшла втомлена.

Надворі туман такий густий, що тяжко дихати. В хаті весь час горить огонь, бо інакше холодно й неприємно.

Про лондонський туман ми чули багато оповідань ще перед тим, як їхали до Англії. Та все ж я не уявляв собі, що це явище аж таке неприємне. Тумани часом бували і в нас, на Україні, але не такі густі й не такі «тяжкі», як лондонські.

8-го грудня. *Понеділок*. Сьогодні до школи ми їхали потягом. Туман щез, була ясна соняшна погода. На великій перерві, а також у їдальні під час обіду, багато говорили про лондонський туман. Розповідали й пригоди, як люди губились у тумані, а потім чудом знаходили дорогу. Знайшлися і фахівці від туману, які запевняли, що вчора на протязі дня туман змінював свій кольор. Рано він був білий, а згодом, коли мільйони коминів почали викидати вугільний дим у повітря, туман потемнішав і став рудим, а ще пізніше — чорним. По полудні весь «Лондон» почав кашляти.

Тумани з'являються тоді, коли вологе повітря охолоджується і конденсується у маленькі краплини води, а розпилена вода вбирає в себе найдрібніші частинки диму і сажі.

Звичайно туман піднімається у вищі холодніші шари атмосфери, або його розжене вітер. Але тепер вітру не було, а повітря над туманом ще тепліше ніж у тумані. Метеорологи таке явище називають інверсійним дахом. Тепліший шар повітря відігравав роль «покришки», яка тримала туман над землею, а під «покришкою» туман увесь час насичувався димом і сажею. Люди понад п'ядесят років, які мають нахил до бронхіту або астми, в такому тумані почувають себе дуже погано: їх душить, немає чим дихати.

Газети пишуть, що минулої суботи по полудні всі лікарні були заповнені хворими. Лікарі були дуже зайняті, дехто з них пробував допомагати хворим по телефону. Але поради лікарів мало помагали людям, бо треба було кисневих баллонів, а їх не вистачало.

Багато робітників і службовців не могли дістатися з праці додому і спали біля своїх станків, або в канцеляріях. Члени парламенту одержали ковдри і ночували в парламенті. Поліційні патрулі були розміщені в доках над Темзою, бо люди, заблукавши в тумані, йшли навмання і падали у воду. Було багато нещасливих випадків.

У неділю рано туман став ще густішим. «Ви дослівно не бачили своєї власної руки, коли простягали її перед себе», — говорив один з розповідачів. Місто завмерло. Рух майже зупинився. Було чути тільки дзвони в церквах та сигнали авт швидкої допомоги.

Ось що я наслухався сьогодні про лондонські тумани.

9-го грудня. *Вівторок*. Газети пишуть про сотки смертей під час минулого туману. Тільки біля нас, на передмісті південного Лондону, на дорогах знайдено п'ятдесят мертвих тіл. Це були ті, що заблукавши в тумані — стомлювались, сідали і вмирали. Велика смертність була і

в шпиталях. Сьогодні в нашій школі було багато розмов про тумани. Розповідають про неприємні пригоди.

Увечорі, коли ми з дружиною вернулися з роботи, застали листівку від Михайла Ореста з Німеччини.

«Я вислав Вам — пише він — ще два примірники «Вибраних поезій» С. Георге. Хочу видати тут в Авгсбурзі ще збірку своїх перекладів з Рільке, Гофмайстера і Давтендая, але не знаю, чи стане порошу в порохівницях. Збірка моїх віршів під назвою «Держава слова» незабаром буде випущена в світ. Друкується вона в Філядельфії...»

Нам тут, у Лондоні — туман, а там, у Німеччині, для М. Ореста — поезія!

10-го грудня. Середа. В сьогоднішніх газетах багато пишуть про те, як зарадити нещастю, що його спричиняють лондонські тумани. При цьому зазначають, що Лондон завжди буде мати тумани, але треба робити заходи, щоб туман не ставав чорним і не вбивав людей. Необхідно зменшити кількість диму, величезну масу якого викидають у повітря лондонські комини. Мова тут не тільки про комини фабричні, а й про хатне опалення, про каміни. В Лондоні є, щонайменше, 2 мільйони коминів, які кожного холодного дня викидають величезну масу чорного диму. Відкриті каміни, які опалюються м'яким вугіллям, дуже непрактичні, вони дають більше диму і менше тепла, ніж будь-який інший спосіб опалення.

Чому ж не знищити каміни? Тому, що англієць любить відкритий вогонь і настоєє на тому, щоб у його хаті був камін.

Ось уже 800 років англійці опалюють свої мешкання м'яким вугіллям — «морським», як звикли його звати. І на протязі тих 800 років були спроби примусити англійця припинити палення «морським» вугіллям у камінах.

Відомо, що королева Єлисавета І-ша пробувала припинити палення в камінах «морським» вугіллям, яке викидає у повітря багато чорного диму. Але її спроба була безуспішна. Пробували боротися з чорним димом і Стюарти та інші пізніші володарі, але також без успіху.

Взимку 1879-80 років чорний туман тривав у Лондоні майже чотири місяці. Тоді померло від туману понад десять тисяч людей. Але спроби знищити опалення приміщень м'яким вугіллям не дали успіхів. Ця справа актуальна і сьогодні. Тільки деякі нові будинки в Лондоні мають уже модерні методи опалення, а більшість будинків, зокрема старі, мають відкриті каміни, без яких англієць не може обійтися.

Ось таке я прочитав сьогодні в газетах.

14-го грудня. Неділя. Холодно, мороз... Цілий день ми з дружиною були вдома і не виходили з хати.

В журналі «Україна» (ч. 8 за цей рік) прочитав цікаву статтю Н. Полонської-Василенко «Остання п'єса Л. М. Старицької-Черняхівської». Характеризуючи Старицьку-Черняхівську, авторка пише:

«До неї, до її ролі на суді СВУ можна було б прикласти слова Івана Франка, якими він колись характеризував її близького друга Лесю Українку: «єдиний мужній голос належав слабій, хворій жінці». Це

повторилося знову — і наймужніше трималася під час слідства й процесу слаба, хвора і стара жінка».

Так, Старицька-Черняхівська — цікава постать у нашій історії і літературі. Про її життя і літературну діяльність, про її боротьбу за гідність українського імені — ще треба написати великі праці.

15-го грудня. Понеділок. Вночі випав сніг, холодно... Автобуси «буксують», їдуть дуже повільно. Наш автобус так помалу їхав, що ми спізнилися на працю, хоч з дому вийшли раніше, ніж звичайно. Але спізнилися не тільки ми, спізнилося багато вчителів і зайняття у школі почалося півгодини пізніше.

Зайняття сьогодні йшло кволо, учні втомлені, мляві і вчитися не хотіли. Я ледве виконав сьогоднішню програму.

О 2-й годині ми вже були вільні і поїхали додому.

Увечорі був у СУБ-і. Зайшов до книгарні і довідався, що моя книжка «Українські народні приповідки» розходиться добре, люди купують її.

20-го грудня. Субота. Із сьогоднішнього дня почалася різдвяна відпустка, що буде тривати до 5-го січня 1953 року. Отже, відпочиваємо. Всюди вже панує різдвяний настрій. Вітрини магазинів щедро оздоблені, в них багато різних товарів і, здається, що й люди повеселішали.

Я сьогодні писав і розсилав різдвяні поздоровлення до друзів і знайомих, а для деякого купував і подарунки. Підготовка до Різдва — це радісний і приємний для мене час.

22-го грудня. Понеділок. Ходили з дружиною на базар, по крамницях, і купували все, що треба на Різдво. Я купив ялинку і оздоби до неї. У свої дитячі роки я не мав ялинки на Різдво, то хоч тепер, у чужій країні, налюбуюсь нею.

Одержав кілька різдвяних поздоровлень від своїх друзів і знайомих. Бажають нам з дружиною щастя, здоров'я та всього найкращого. Щиро дякуємо за побажання!

23-го грудня. Вівторок. В місті багато людей, а в крамницях ледве можна просунутися до прилавків. На вітринах приваблюють різдвяні подарунки, оздоби і різні товари. Всюди відчувається заможність і добробут. Англія — щаслива країна. Англійці щасливі люди, бо ще не зазнали «соціалістичного раю».

Сніг тільки на різдвяних картках, а на вулиці мокро, вночі падав дощ.

24-го грудня. Середа. Цього року святкуємо «англійське» Різдво, бо на наше будемо мусіти працювати в школі.

Сьогодні латинський Свят-Вечір. До нас «на кутю» мав приїхати проф. В. Щербаківський. Ми ждали його, ждали і не діждалися. Чомусь не приїхав. Вечеряли самі, а вечеря в нас цього року була справді багата. Сідаючи за стіл, ми згадали своїх рідних: де вони, що з ними? Нічого не знаємо... Пили вино за здоров'я своїх ближніх, а потім за те, щоб не було гірше.

До пізньої ночі сиділи перед каміном і слухали по радіо колядки з Алберт Голу.

25-го грудня. Четвер. Перший день латинських Різдвяних Свят. Після сніданку ми з дружиною поїхали до катедри св. Павла. Проповідь виголосив старий священик, говорив про обов'язки кожного християнина в дні Різдвяних Свят допомагати ближньому. Людей було багато. Ми підійшли до ялинки. Вона висока, гарна, на ній подарунки для бідних дітей і сиріт. Тут же збирали пожертви для потребуючих.

Від катедри св. Павла ми поїхали до Вестмінстеру. У Вестмінстерському абатстві Служба Божа вже скінчилася і люди почали виходити з церкви. Тут також була гарно вдекорована ялинка. Налюбувавшись нею, ми пішли в той закуток, де поховані визначні люди Великої Британії. Побачили тут і бюст Чарльза Дікенса, що нагадав нам його гарні «Різдвяні оповідання».

Від Вестмінстеру ми пішли на Трафальгер Сквер, де зустріли цілу стаю голубів. Ми годували їх хлібом. Оглянули і ялинку: велике гарне дерево, оздоблене кольоровими електричними лампочками.

Погода сьогодні добра: сонце, тепло... Ми з великою приємністю провели час.

О 3-й годині по полудні ми з дружиною вже були вдома і слухали різдвяне слово королеви Єлисавети II-ої.

Увечорі знову сиділи перед огнем і слухали по радіо колядки.

26-го грудня. П'ятниця. Другий день латинських Різдвяних свят. Сьогодні були у нас гості — наш земляк з Херсонщини п. Б. і давній приятель Сапун-Деснянський. Обідали з вином і розмовляли... Розмови, як завжди, скінчилися спогадами про те, як колись було вдома. Потім пан Б. із сумом згадав свою дружину, з якою він розлучився на шляхах скитання під час минулої війни. Розхвилювавшись спогадами, він швидко пішов додому.

Сапун-Деснянський ще залишився і читав нам свою поему «Полтава», заявивши: «В описі полтавського бою я хочу перевищити Пушкіна!» — «Помагай вам, Боже!» — сказав я. На щастя, поема була коротка; я був утомлений і не мав великого бажання слухати поезії.

28-го грудня. Неділя. Знову туман, але не такий густий і чорний, як минулого разу. Ми з дружиною їздили до церкви, зустрілися там із своїми людьми, говорили. Це дуже приємно, навіть необхідно час від часу зустрітися із земляками, поговорити, порадитись... Саме церква найкраще місце також для зустрічів.

Там же, біля церкви, пан Б. дав мені свіже число газети «Свобода», в якій була стаття У. Самчука. Між іншим, він пише таке:

«Досвід показує, що тільки 3-5% нашого освіченого громадянства на еміграції має нормальні стосунки з книгою. І також досвід показує, що чим громадянство заможніше, то воно менше хоче мати діло з книгою взагалі... Український письменник, в очах нашого такого громадянства, ніщо інше, як такий дивак, що замість зайнятися

потрібним корисним ділом — шити чоботи, рвати зуби, торгувати і т. ін. — сидить і пише... І може знайдеться хтось, що вашу книжку видасть, але завжди тільки під однією умовою: що ви не будете жадати за вашу працю нагороди».

Це сумна правда: труд письменника і науковця наша громадськість мало цінить. А труд цей тяжкий; писати в наших умовах ніколи не виплачується. Та не зважаючи на це, ми пишемо і будемо писати, бо це наш природний обов'язок.

»Нічого, друже, не журися!

В дулевину себе закуй...«

— писав колись Тарас Шевченко, і це правда.

29-го грудня. Понеділок. Сьогодні їздив до міста, мав там багато справ. Бачився із священником Г., він сказав мені, що хоче видавати журнал «Хрест і Тризуб». Питав, чи можу дати матеріяли до друку. Я відповів, що працюю тепер у школі й часу в мене дуже мало.

30-го грудня. Вівторок. Був у найбільшій лондонській книгарні «Фойлес» і купив «Дневник путішествій» Миклухи-Маклая. Для мене, як етнографа, це дуже цікавий матеріял. Відразу почну читати.

Увечорі були з дружиною в кіно і бачили фільм «Лебедине озеро» Чайковського.

31-го грудня. Середа. Останній день 1952 року! Рано було понуро й холодно, а вдень прояснилося і навіть показалося сонце — ніби символ цілого року в моєму житті. Спочатку цей рік був для мене, як безробітного, дуже тяжким, а пізніше покращало, бо вже працюю.

Одержав кілька новорічних поздоровлень від своїх друзів і знайомих. Один з моїх приятелів пише так: «На щастя, на здоров'я та на Новий Рік, щоб в наступному році було ліпше, як торік!» Дай, Боже!

1-го січня, 1953 року. Четвер. Перший день Нового Року. Вчора ввечорі ми з дружиною довго сиділи в кімнаті перед каміном: читали, розмовляли, а потім слухали радіо. О 12-й годині ночі, після Богослуження, диктор по радію складав побажання для людей різних фахів. Коли дійшла черга до письменників, публіцистів і поетів, він сказав: «Хай добрі ідеї приходять у ваші голови і з-під вашого пера нехай виходить правда». Такі побажання мені сподобались. Дай, Боже, щоб вони справдились.

Коли по радію сказали, що вже наступив 1953 рік, ми з дружиною випили по склянці вина за те, щоб в наступному році нам не було гірше, як тепер. На краще не можемо надіятися на чужині.

Сьогодні з самого ранку надворі дощ, холодно... Читав щоденник Миклухи-Маклая за 1873 рік. Цікавий!

Миклуха-Маклай — українець із походження, що прославився своїми мандрівками до Нової Гвінеї і там, на островах, жив серед папуасів та інших примітивних народів, ризикуючи своїм життям в ім'я науки. У записках Миклухи-Маклая багато цінних відомостей про психіку, характер, побут і культуру тих народів, що він їх вивчав,

живши серед них. Праці цього вченого мають велике значення для науки взагалі, а зокрема для етнографії.

Щоденник Миклухи-Маклая цікавий для мене і своєю формою, і своїм змістом. Читаю його з особливою приємністю.

2-го січня. П'ятниця. Рано одержав листа від Михайла Ореста (Зерова) з Німеччини. Лист, як завжди від нього, чемний, доброзичливий і приємний. Поздоровляє нас із Новим Роком та бажає всього найкращого. Завтра, в суботу, напишу йому відповідь.

Одержав листа і від Павла Степановича Гавриша, він також вітає нас із Новим Роком і бажає мені »видати всі праці з етнографії, які вже написані і чекають видавця«. Щиро дякую за таке добре побажання.

Вдень їздив до бібліотеки Британського музею і продовжив свою перепустку на цілий рік. У читальні бібліотеки зустрів кількох добрих знайомих. Всі бажали мені успіхів у наступному році. Дай, Боже!

Увечорі продовжував читати щоденник Миклухи-Маклая.

6-го січня. Вівторок. Відпустка скінчилася. Сьогодні ми з дружиною вже їздили на працю. Минулої ночі випав сніг, холодно... До праці їхали потягом, а потім пересіли на автобус і їхали ще хвилин 20. Заїхавши в ліс, перед нами відкрилася картина мальовничої зими: пухкий сніг на деревах, кущах — все навколо біліє і блищить, ніби не під Лондоном, а в хащах Сибіру. Але, ця »зима« не тривала довго, бо по полудні знову був туман, а ввечорі почав падати дощ.

Праці сьогодні не було багато: зустрічалися, говорили... Я мав тільки три лекції і о год. 1-ій разом із дружиною ми поїхали додому.

Сьогодні ж український Святий Вечір. Ми з дружиною їли кутю, пили вино і, взагалі, святкували, але самі, без гостей. Ніхто до нас не завітав.

7-го січня. Середа. Сьогодні наше українське Різдво, але ми мусіли працювати цілий день. Я одержав списки двох нових груп своїх учнів, новий розклад лекцій, новий правильник — все нове. Праця тривала до год. 4,30 і так буде тепер кожного дня, бо такий новий розклад.

Увечорі вдома святкували наше Різдво, як могли.

10-го січня. Субота. Рано одержав листа від Олексі Запорізького з Бразилії, він пише:

»Я вже давно одержав від Вас »Українські народні приповідки«. Дуже Вам дякую за них. Така книга нам безумовно потрібна, її з цікавістю і користю для себе прочитає кожний українець. Над чим же Ви тепер працюєте? Я дещо пишу, але дуже мало. У покійних »Обрях« я читав Ваші досить цікаві уривки з щоденника. Ми все більше починаємо думати про переїзд до Канади, бо тут, крім усього іншого, ще й українська громадська атмосфера просто жахлива...«

14-го січня. Середа. Сьогодні моя дружина разом з кількома іншими вчителями відзначила першу річницю праці в цій школі. По обіді вони

всі пішли до бару і там випили по склянці вина. Я, та ще кілька «новачків», були їхніми гостями і теж пили вино. Один із присутніх заявив, що як буде відзначати десятю річницю праці в цій школі, то влаштує «пир на весь мир», а тепер і однієї чарки досить.

Сьогодні туман з морозом — дуже холодно й неприємно. В клясах теж було холодно і мої учні сиділи у верхніх одягах, а один навіть боявся скинути рукавиці.

19-го січня. *Понеділок*. Цілий день холодний, пронизливий туман. Мав сьогодні одну лекцію більше, як звичайно, бо заступав відсутнього вчителя.

Увечорі, коли вернувся додому, застав листа від Софії Парфанович. Читаю листа:

»... Продовж року я майже з ніким не переписувалась, а в святочний час чомусь думається про всіх і всі вони наче приближаються. Може тому, що й вони про нас думають. Тож майже до всіх я написала побажання. Про Вас думала, але заки зібралася писати, то й свята минули. Отже, живу й працюю у шпиталі від осені. Праця тяжка, виснажуюча... Так, отже, живу як у монастирі, в малій кімнаті-келії, між чужими, відзиваюся тільки в справах роботи... По ночах з отим шприцом треба гонити по поверхах. Та що зробити? Як треба, то треба. Ми вже привикли до різних понижень і це знесемо. Три місяці вже за мною, ще тільки дев'ять та й буде рік. Числю кожний день і тиждень, і місяць. Часом здається, що час іде дуже швидко, то знову дуже поволі.

В тих умовах я просто перестала писати. Бачу з Вашого листа, що й Ви покинули писати... Але ж я справді не маю часу. Це раз. Потім: видати щось тяжко. Мої спомини з Тіролю, з фабрики та з табору в Авгсбурзі вже другий рік мандрують по редакціях і нічого з того не виходить. Речі залягаються місяцями чи й роками. Знаєте, можливо, що оце життя тут так вичерпує і виполіскує, що людина втрачає талан, чи що. Врешті, знеохочується до всього. Можна б від біди видати самому, та книжок не купують і нема що з ними зробити. Видати, то значить вложити гроші, книжку дати книгареві й забути про неї. Що він продасть, те заінкасує і кінець. Ще й ображується, коли домагаєтесь скромно хоч якогось сотика.

Як бачите, погано. Не краще й з іншими справами. Досі вийшло дві чи й три книги про українську літературу, та в ні одній майже мене не згадали... Та я й не звернула уваги на цю справу, і не думала, що за себе треба обстояти, що живемо в світі реклями. За мною не стоїть ніхто, так самотньо приходиться нидіти в кутку.

Як бачите, життя мале, сіре й безкольорове. Є тільки один ясніший момент: Денисюк (Аргентина) прийняв мої оповідання про звірят і, може, в цьому році вони появляться друком. Було б це деяким відновленням моєї фірми, хоч оповідання ті скромненькі...»

Ось такий лист: самотність, чужина, кепська праця, а тому й літературні справи виглядають понуро. Що ж, веселого мало.

23-го січня. П'ятниця. Сьогодні вже не так холодно, як учора. Вдень навіть з'являлося сонце і погода була зовсім приємна.

Працював, як звичайно. Все гаразд. Кілька днів тому учні моїх груп складали іспити. Наслідки добрі, навіть кращі, ніж я сподівався.

Увечорі був у ПЕН-клубі і слухав доповідь: «Як успішно писати для англійців». Доповідач підкреслював, що англійці люблять читати правдиві історії, тому тут мають успіх біографії, автобіографії, оповідання з пережитого, опис історичних подій. Вигадок (по-англійськи «фікшен») англійці не люблять і читають мало. Отже, доповідь цікава й корисна, може колись, у майбутньому, придасться.

25-го січня. Неділя. Сьогодні прочитав у «Нових Днях» (за січень 1953 р.) статтю Лева Биковського «Юрій Іванович Липа». Життєписні доповнення. Це доповідь, що була прочитана на засіданні Літературного Архіву УВАН і Літературно-Мистецького Клубу на весні 1952 р. в Нью-Йорку. Стаття цікава, бож Юрій Липа — визначна особистість в українській літературі.

Між іншим, автор пише так:

«Зі споминів п. Теребуса (в рукописі, 1951) довідуємося, що між 1930-34 рр. Юрій Липа встиг побувати в Англії (Лондоні?). Там студював, мав урядову стипендію і одночасно кохався з дочкою якогось лорда. Вона відвідала його згодом у Варшаві, їздили разом до Львова. Закінчилося все це трагічною розлукою. Дочка лорда покинула Юрія Липу і відлетіла власним літаком до Англії. Є відомості, що в неї також залишилося листування з Юрієм Липою, світлини й деякі його твори».

Ця історія мені видається романтичною вигадкою. А може?..

2-го лютого. Понеділок. Газети повідомляють про жахливу повінь десь недалеко Лондону. Сотні жертв, мільйони втрат. Багато людей бездомних — велике нещастя. Багато говорили про цю повінь і в школі, як учні так і вчителі. Від повені зазнали шкоди також Бельгія і Голландія, — там, кажуть, було багато жертв.

Дехто добровільно зголошується збирати пожертви для тих, що постраждали.

Один з учителів розповідав про повінь так: «Уявіть собі: ви в хаті. Ніч. Надворі вітер, дощ, хочете підкинути вугілля у камін, а тут, раптом, двері виломлюються і до хати вривається повінь і все заливає водою». Справді, жахливо.

8-го лютого. Неділя. Прочитав цікаві спомини Єлисавети Скоропадської-Кужим: «Останні дні мого батька» («Державницька Думка», ч. 6, 7-8, 1952). Спомини дуже цікаві, але й дуже сумні.

Гетьманові Павлові Скоропадському, що вже мав 72 роки, в квітні 1945 року довелося пішки мандрувати по зруйнованій Німеччині. І скінчилася ця мандрівка на залізничній станції Пляттингу. Тут він і дочка Єлисавета були тяжко поранені під час бомбардування.

Смертельно поранений гетьман помер 26-го квітня 1945 року в селі Меттені, 15 кілометрів від станції Пляттингу. Вічна йому пам'ять!

Сумний був похорон гетьмана Павла Скоропадського. Його дочка Єлисавета пише:

»В той невимовно тяжкий час, мені все ж стало радісно, що знайшовся тут українець, син Галицької землі. Серед всіх чужих людей він єдиний був свій... Отець Григорій Онуфрів, який цілком випадково перед кількома днями опинився в Меттені, дуже сердечно поставився до мого Батька. В труні були лише стружки, а я не мала чим покрити мого Батька, ані подушки, ані покривала. Отець Онуфрів сказав: »Я сам майже нічого не маю, але можу принести сорочку, щоб нею покрити стружки«. Потім він згадав: »Ні, я маю щось кращого«. Побіг до себе й через кілька хвилин приніс чудовий сувій українського полотна й ще сувій меншого, білого. Ми поклали це в труну й обережно переложили в неї мого Батька.

Грабарі сказали, що похорон мусить відбутися о 2-ій годині, бо потім вони матимуть іншу роботу. Отець Онуфрів сказав, що прийде о 2-ій годині. Я не хотіла йти назад до лікарні...

Дві години я так стояла біля нього. Кругом стріляли. Одна куля попала в лямпу, що висіла над труною й осколки скла посипались мені на ноги...

Я чекала біля відчиненої труни. Покрила йому (батькові) лице тим українським полотном, що його приніс отець Онуфрів. І мені здавалося, що ці сувої українського полотна його зв'язують з рідною землею...

О 2-ій годині отець Онуфрів прийшов з двома своїми церковно-служителями. Почалася Служба Божа ще в каплиці, потім зачинили труну й грабарі понесли її на цвинтар. Я несла за нею хрест. Було холодно, йшов дощ...

Отець Онуфрів служив гарно, гарно співав. Наступив страшний момент, коли труну Батька покрила земля... Я ховала Батька в самій першій лінії фронту. Поблизу чути було вибухи гранат і гуркіт кулеметів. Ні одної квіточки не могла я в ті часи дістати для Батька. Лише зелену гілочку поклала йому в труну».

Ця історія дуже сумна і читати її тяжко...

12-го лютого. Четвер. Цілий день падав сніг, було дуже холодно. Газети повідомляють, що в північній Англії бушують величезні снігові бурі. Позаносило снігом всі дороги, поліція та дорожні бригади пробивають шлях для авт. На одному фото в газеті я бачив автобус, що ледве визирає з-під снігу.

Праця у школі була дуже тяжка: в клясах холодно, учні не хочуть учитися. Дочекавшись кінця робочого дня, ми з дружиною ледве добралися додому, бо автобуси також їздять дуже помало.

15-го лютого. Неділя. Прочитав новий »Бюлетень« ПЕН-клубу. Тут радять письменникам-емігрантам не надіятись на заробіток з літератури і шукати собі іншого, практичнішого зайняття. Мовляв: заробляйте на хліб лопатою, а література хай буде тільки вашим »гобі«. Що ж, це добра й практична порада для емігрантів.

Крім того, в «Бюлетені» підкреслено, що ПЕН-клуб не ставить собі за завдання розв'язувати будь-які економічні проблеми, а тільки ідеологічні та моральні. Отже, жодної матеріальної допомоги від ПЕН-клубу письменник не може сподіватися.

24-го лютого. Вівторок. Сьогодні в нашій школі відбулися збори всіх учителів, що тут працюють. Містер Дейвіс — представник міністерства — давав нам поради, як викладати чужі мови для англіїців. До учнів необхідно говорити тою мовою, яку вони вивчають, але ясно, виразно, кожне слово вимовляти чітко, бо щойно тоді будуть добрі наслідки.

Про себе розповів, що він учитель за фахом, викладає французьку мову. Він також поет і письменник, але свої твори мусить видавати сам, бо ані видавництва, ані великі журнали їх не друкують, нібито тому, що вони надто «оригінальні». Отже, сам видає свої твори — і це англієць, що живе в Англії, у своїй власній країні. Що ж тоді про нас, емігрантів, говорити!?

27-го лютого. П'ятниця. На праці в мене все гаразд, а було б ще ліпше, якби не поляки. Я вже кілька разів давав собі слово не вступати в дискусії з поляками. Раніше я ніколи не зустрічався з такими людьми і не знаю, як себе з ними поводити. Вони весь час провокують на якісь неприємні дискусії.

Увечорі скінчив читати спогади В. Вересаєва — цікава річ! Особливо цікаво читати про його студентські роки. Він мав щастя успішно і спокійно закінчити два факультети: медицину і філологію. Я теж маю два: агрономію і етнографію, але мені було значно тяжче здобувати освіту. Я мав великі труднощі під час своїх студій, доводилось самому заробляти на себе і ніхто ніколи за мене не дбав. Мої студентські роки — тяжкий і неприємний час.

Колись, може, я також напишу спогади про свою молодість...

28-го лютого. Субота. Сьогодні ходили з дружиною купувати черевики. Обійшли з десятьма магазинів, але вибрати тяжко, бо забагато тих черевиків. Згадали, як колись в Одесі купували, то брали, що траплялося, бо вибору ніякого не було. А тут ось ходиш півдня, дивишся на таку масу товарів, що очі розбігаються і не знаєш що вибрати...

1-го березня. Неділя. Сьогодні 20 років, як я закінчив Агрономічний технікум. Було це 1-го березня 1933 року. Послали мене тоді працювати участковим агрономом у село Клітище на Вінничині. І ось там я, 20-літній юнак, побачив на власні очі, як наші українські селяни вмирали з голоду, як вони проклинали і ненавиділи колгоспи. Це жахливе враження залишилося в мене до сьогодні, як пекучий біль, як вічна рана. Залишиться і на ціле життя.

Пізніше я студіював агрономію далі. В 1940 році закінчив Агрономічну Академію, але колгоспи ненавиджу й тепер, бо це справжнє кріпацтво, жахлива неволя для українських селян.

Тепер ось, у зв'язку з 20-літтям голоду в Україні, я повинен написати свої спогади. Обов'язково напишу.

1-го березня сталась у моєму житті ще й друга важлива подія: я приїхав до Англії, п'ять років тому! Ця подія щаслива. Думаю, що ніколи не буду жалувати, що покинув »родину« — московсько-більшовицьку тюрму народів.

По обіді в нас був гість — наш земляк з Херсонщини п. Б. Обідали, що Бог послав, випили по чарці і згадували тяжкі минулі дні. Згадувати є що, але все це сумне й неприємне.

Я радив панові Б. писати спогади, а він відповів: »Для кого ж буду їх писати? Дітей не маю, а для чужих людей не варто трудитися. Нас ніхто не зрозуміє«.

2-го березня. *Понеділок*. Рано туман, потім вияснилось, навіть сонце з'явилося, але цілий день було холодно.

Учителі багато говорять про те, що наша школа буде реорганізована. Частину учителів звільнять, насамперед тих, що прийшли пізніше. Отже, мене можуть звільнити. Хоч тяжко жити без праці, але я тут тимчасово і, правду кажучи, не по душі мені викладати англійцям російську мову.

4-го березня. *Середа*. Рано радіо повідомило, що Сталін хворий, втратив мову, один його бік (правий чи лівий?) спаралізований. Нарешті!..

Вдень, о годині 2-ій, в учительській хтось вигукнув: »Панове, повідомлення по радіо: Сталін помер!« Зірвалися бурхливі оплески і хтось вигукнув: »Ура!«

6-го березня. *П'ятниця*. Сьогодні о 6-ій годині рано радіо повідомило, що вчора, 5-го березня, о 10-ій годині ввечорі Сталін помер. Отже, повідомлення в учительській було передчасне, але сповнилося!

Настрій серед вчителів у школі тривожний. Усі чекають якихось змін. А мене це чомусь не турбує: я готовий на все, бо ж до труднощів уже привик.

9-го березня. *Понеділок*. Сьогодні один мій учень у класі сказав: »Сталін був тираном, а наші газети висловлюють росіянам співчуття з приводу його смерті«.

Другий учень додав: »В Росії історія завжди прославляє найбільших тиранів, як ось Івана Грозного, Петра I-го...«

Я відповів:

— Мені особливо приємно, що ви це розумієте. А хто у вашій історії був найбільшим тираном?

— Кромвель! — відповіли учні хором. — Він убив нашого короля.

— Так, це правда: вбивство короля — великий злочин, та все ж ви щасливий народ, бо справжніх тиранів у вашій історії не було.

Учні погодилися зі мною.

Увечорі одержав перший аркуш моєї книжки: »Українські народні загадки«. Треба зробити коректу. Отже, книжка друкується.

13-го березня. *П'ятниця*. Одержав листа від М. К., він пише: »Ви в одному з своїх листів прохаєте, щоб я написав свою біографію. Це

тяжка річ. Біографії мають тільки щасливі люди, а ж до таких не належу. Колись один мудрий чоловік сказав мені, що вічні студенти, життєві невдачники і шукачі щастя своєї біографії не мають. Я один з них».

Справді, свою біографію написати тяжко, про погане не хочеться писати, а доброго в кожного з нас дуже мало.

21-го березня. Субота. Сьогодні був у СУБ-і, бачився з проф. Робертом Лісовським, він погодився малювати обкладинку до моєї книжки «Українські народні загадки». Не маю сумніву, що його обкладинка буде справжнім мистецьким твором. Я бачив кілька його графічних малюнків і всі вони дуже добре виконані. А обкладинки для книжок йому вдаються найкраще.

Увечорі ми з дружиною були в «Сан Мері Гол» і слухали доповідь про композитора Сергія Рахманінова. Цей вечір був влаштований у зв'язку з 80-літтям із дня його народження і 10-літтям із дня його смерті (1. IV. 1873 — 28. III. 1943). Доповідач згадав і про те, що композитор Сергій Рахманінов у 1913-му році брав активну участь в організації Київської консерваторії. Крім того, написав кілька музичних творів на слова Тараса Шевченка.

Після доповіді, одна з колишніх учениць композитора виконала на фортепіані кілька його музичних творів.

Композитор Сергій Рахманінов теж був емігрантом: спочатку в Норвегії, а потім в Америці.

Додому вернулися вже зовсім пізно.

25-го березня. Середа. Рано по радіо повідомили, що вчора, о 10-й годині увечорі, померла королева Мері — бабуся сучасної королеви Єлисавети II-ої. Народилася вона в 1867 році, отже, їй уже 86 років. У місті бачив сьогодні, що прапори спущені до половини щогли.

Увечорі ми з дружиною ходили в кіно і дивилися на фільм про життя і діяльність покійної королеви. Була вона дружиною короля Юрія V-го: діяльна й доброзичлива, багато допомагала своєму чоловікові в складних ситуаціях, мала й неабиякий хист до мистецтва.

В школі в нас теж подія: заступник директора залишає школу і їде до Швеції. Сьогодні вчителі влаштували йому проводи з вином і подарунками.

Серед учителів неспокій. Всі чекають якоїсь неприємності, бояться звільнення з праці.

27-го березня. П'ятниця. Сталося! Мене звільнили з праці. Та не тільки мене, а всіх тих, що прийшли на працю в жовтні минулого року. Моя дружина залишається, бо працює в цій школі вже понад рік, а я працював тут лише шість місяців.

Не щастить мені з роботою. Тяжко влаштуватися напостійно. Та лихий з ним! Якось дам собі раду.

Увечорі був у нас земляк Б., він радить мені «піти по лінії агрономічній» і шукати праці десь у приміських господарствах, де вирощують

овочі. »Ви ж агроном, — каже він, — то хіба тут нема для вас роботи за фахом«. Я ж проти цього, до сільського господарства в Англії їти не хочу. Буду шукати для себе якоїсь іншої праці.

30-го березня. Понеділок. Сьогодні був у бібліотеці Британського музею і зустрів там Івана Сапуна. Сказав йому, що мене звільнили з праці, а він на те: »Звільнили, то й добре! Письменникові не слід довго засиджуватись на одному місці. Треба змінювати обстановку, людей, оточення. Треба збагачувати свій досвід, свої спостереження. А головне, бути перш за все письменником і жити в творчій атмосфері, а не розмінюватись на дрібниці«.

Я був просто здивований його тирадою. Може, це правда, але біда в тому, що письменник на еміграції з літератури не проживе.

5-го квітня. Неділя. Сьогодні наш Великдень! Рано ми з дружиною їздили до церкви святити паску й крашанки. В церкві було багато людей, гарно співав хор, священник сказав цікаву проповідь, закликаючи допомагати один одному в біді. Після Служби Божої, зустріли своїх знайомих, поговорили з ними. Вони вже знають, що я знову безробітний і висловлювали своє співчуття.

Вдома обідали самі, без гостей. Було сумно, бо веселитися немає чим. Отакий Великдень у нас цього року.

7-го квітня. Вівторок. Дружина вдома, має кілька днів відпустки. Сьогодні їздили до »The Tate Gallery« — це виставка картин та інших зразків мистецтва. Тут, переважно, виставляють зразки модерного мистецтва і твори мистців інших країн. Тепер виставлені твори мексиканських мистців. Нам найбільше подобались зразки мексиканського народного мистецтва: гільце, що нагадує наше весільне, кераміка, штучні квіти з паперу і ганчір'я, різьблені з дерева церковні оздобы — підсвічники, столики, статуєтки святих. Все дуже гарно зроблене.

Оглянули і зразки модерного мистецтва, зокрема модерне малювання, але модерним мистецтвом ми не захоплюємось.

В галерії не було багато людей і ми могли, не поспішаючи, оглядати речі, які нам більше подобались. Потім посідали на м'які стільці й відпочивали. До нас підійшов один з наглядачів і почав давати пояснення до окремих, кращих, зразків мистецтва. Ми слухали уважно, ставили питання, а потім побачили, що наглядач вважає нас за чужинців-ких туристів. Ми, здається, його не розчарували.

Додому вернулися вже біля 5-ої години по полудні, були втомлені й відпочивали.

Увечорі до нас прийшов Іван Деснянський, читав свої вірші, розповідав про те, що хоче видати нову збірку своїх творів. »Зберігати грошей не маю для кого. Видам друком свої вірші, то нехай буде пам'ятка про мене«. — »Помагай вам, Боже«, — побажав я йому.

(Далі буде)

ПРОБЛЕМИ Й ОГЛЯДИ

Роман СЕНЬКІВ

»БЕЗКЛАСОВЕ СУСПІЛЬСТВО«

»В питанні соціального ладу в Українській Державі ми стоїмо на становищі безкласового суспільства. Під »безкласовим суспільством« ми розуміємо вільних, неексплуатованих селян, робітників і трудової інтелігенції... Тому ми проти повороту капіталізму на Україну і за повне знищення большевицької експлуаторської системи в організації промисловости, транспорту, банків та колгоспно-кріпацької системи в організації сільського господарства. Наше »безкласове суспільство« хочемо будувати на суспільній і трудовій власності на знаряддя і засоби виробництва з одного боку, та на політичній демократії з другого, що виключить можливість творення експлуаторських клас капіталістичного чи большевицького типів«.

(Із заяви Проводу ОУН в Україні¹)

Питання »безкласового суспільства« свого часу було викликало досить жваву дискусію серед націоналістичного руху. Хоч ця дискусія висвітлила багато його аспектів, але фактично вона вигасла передчасно. Остаточно прийнято вияснення, що крайові націоналістичні публіцисти, які перші висунули це питання, мали на думці не »безкласове суспільство« в соціалістичному розумінні, себто в розумінні »уравніловки«, а в розумінні національної органічності. Іншими словами — тут мова про принцип рівних можливостей для всіх членів нації.

»Наш громадський ідеал не є зрівнюванням у соціальному розумінні. Ми вважаємо за найнормальнішу й найздоровішу таку суспільність, яка представляє собою драбину різних істот, але з легкими переходами від одного ступня до другого«².

Але все ж залишилось багато недов'язаних кінців. Насамперед, що означає концепт »драбини« і »ступенів«? А далі, якщо відкидається і капіталістичний, і соціалістичний зразок, то який же точно окреслений зразок ставимо в основу політично-суспільної системи майбутньої Української держави?

Власне в нашій статті хочемо »дов'язати« оті два »люзні« кінці.

¹) Петро Мірчук: »За чистоту позицій Українського Визвольного Руху«, Українська Видавнича Спілка, Лондон, 1955, стор. 19.

²) Мірчук, там же, стор. 22.

Гієрархія

Ідеологічно-світоглядіві засади ОУН вияснюють, що означає «драбина істот» і «ступенів».

»Спільнота є вартістю вищою від одиниці, що є її складовою частиною, і тому інтереси одиниці мусять бути завжди підпорядковані інтересам спільноти«³.

Отже, таке ствердження недвозначно відкидає соціалістичний зразок, який найкраще можна схарактеризувати як «диктатуру пролетаріату». Під словом пролетаріат треба розуміти взагалі будь-яку *частину* (класу) цілої нації, яка (частина), здобувши *політичну* силу, безконтрольно керує цілою системою держави. Іншими словами, в соціалізмі, партія (себто, як частина цілості) претендує заступати інтереси цілої нації. Але навіть абстрактна логіка математики незаперечно вказує, що це можливе тільки в таких концептах, як «безконечність» чи «вічність» — і навіть там існує гієрархія вартостей, як доказав Грег Кантор, творець «безконечної арифметики»⁴.

Націоналістичний ідеологічно-світоглядівий принцип відкидає і капіталістичний зразок, який ставить за найвищу вартість атомістичну особу і задоволення її потреб трактує як основну мету життя. Кожна перша-ліпша книжка на тему «добробутової економії» ясно пропагує згаданий принцип капіталізму. Очевидно, це не означає, що всі аспекти капіталізму злі (це саме стосується і до соціалізму), але фактом є те, що капіталізм має основну хибу — «атомістичний» підхід, який породжує такі від'ємні явища, як матеріалізм, занепад патріотизму, несправедливість, визиск.

Органіцизм

Якщо ідеологічно-світоглядіві засади ОУН відкидають і соціалізм, і капіталізм, то яка ж система має бути збудована? Дехто відповість — націоналістична. Але така відповідь не вистачає, бо мова не про форму, а про зміст. Найбільше дотепер розпрацьовані ті проблеми націоналізму, які безпосередньо пов'язані з визвольною боротьбою української нації. Тому перш за все наголошувано розбудову сил народу, як передумову перемоги над ворогом-окупантом, а разом із тим і запоруку відновлення Української соборної держави. Натомість підхід до питання післяреволюційного ладу в Україні був часто надто емпіричний. Про це згадується і в працях націоналістичних публіцистів, що вказують одночасно на потребу якнайширшого розпрацьовання усіх проблем націоналізму, як *системи*, як соціологічного і політично-економічного устрою.

Націоналісти в Україні були під постійним тиском акції, тому й не завершили розпрацьовання націоналістичної концепції побудови Української держави, але вони подали основу цієї концепції, яку на еміграції

³) Мірчук, *там же*, стор. 125.

⁴) George Gamow: *One Two Three... Infinity*, Bantam Books, New York, 1967, pp. 17, 23.

поглиблюємо й уточнюємо. І тут маємо на увазі ідеологічні підвалини націоналістичної системи життя — *органіцизм*!

»Найвищою людською органічною спільнотою є нація, що при психологічній і соціальній зрізничкованості поодиноких членів нації і їх гуртів, зберігає свою окремішню особовість. Чинником, що органічній спільноті людей, живих, мертвих і ненароджених, зв'язаних спільністю походження, традиції, культури і території, надає цю окремішню особовість — є дух нації, що виявляється у вродженому кожному членові нації стремлінні прямувати до спільних цілей»⁵.

Що ж означає «органіцизм»?

»Живучий організм — система гієрархічної зорганізованости у велику кількість різноманітних частин, у яких дуже велике число процесів так розпоряджене, що завдяки їх співдії в широких границях з безперервними змінами матерії та енергії, які становлять цю систему, і під впливом зовнішніх моментів, ця система функціонує, затримуючи свої статичні характеристики або ці процеси доводять до продукції подібних систем»⁶.

Іншими словами, органістична система має свою специфічну *раціональність*, яка зберігає відрубність даної системи від інших систем.

В економічних працях нашого часу, концепт раціональності дуже широко розпрацьований. Наприклад, Жіль Пакет і Річард Карсон з Карлтонського університету в Канаді випрацювали цілий зразок економічної системи, базованої на трьох концептах раціональності: *мікрораціональність* керує такими частинами суспільства, як споживачі, працівники, фірми; *макрораціонал* керує державою; а *макрораціональність* керує цілою системою⁷. Макрораціональність це і є той «дух нації», що про нього мова на сторінках націоналістичної літератури.

Згадані три концепти раціональності чітко відмінні один від одного. До обсягу нашої статті не входить питання, як співдіють ті концепти в динамічних процесах і творять т. зв. кібернетичні системи⁸. Але фактом є те, що саме таким шляхом, себто — органіцизму, можна досягнути логічно обґрунтований зразок політично-економічної системи, яка твориться на найкращих традиціях і здобутках розвитку суспільства, відкидаючи всі негативні явища соціалізму й капіталізму⁹. Органіцизм — не утопія, бо органічна система природна, саме з цього й походить її назва. Коли націоналізм найбільш природна політична систе-

⁵ Мірчук, *там же*, стор. 125.

⁶ Ludwig von Bertalanffy: *Modern Theories of Development: An Introduction to Theoretical Biology*, Harper & Bros., New York, 1933, p. 49.

⁷ G. Paquet and Carson: *Comparative Economic Systems in Theory and Practice*.

⁸ Атанас Піроль: «Кібернетика, її виникнення та значення», Мюнхен, 1966.

⁹ Roman Senkiw: *The Organismic Basis of A Cybernetic Model for The Study of Politico-Economic Systems*, mimeo, University of Virginia, Charlottesville, April 1969.

ма нації, то й органіцизм паралельний, природний економічний елемент націоналізму. Головна характеристика системи органіцизму така: 1) нерозкладність — гієрархія і взаємна залежність складових частин; 2) регуляція — згадана макрораціональність; 3) ергодичність — вплив зовнішніх змін на організм; 4) тенденція до максимальної організованості.

Взявши до уваги сказане вище, можемо зрозуміти, чому кожний націоналістичний організм мусить бути експансивний і творчий. В нації є тому еліта, бо мусить бути чітко окреслене джерело макрораціоналу, себто держави. Зміна правил «гри життя» макрораціоналом, себто *пляннуванням*, цілком природна і необхідна в націоналістичній системі. І тому «очкування», як контраст до *пляннування*, не є виявом макрораціональності, а тільки її запереченням атомістичними мікрораціональностями, які завжди ставлять інтереси одиниць чи груп над інтересами цілості, як це бачимо, напр., в капіталістичному Заході¹⁰.

Ні капіталізм, ні соціалізм не є природними системами життя. Капіталізм підвищує мікрораціональність атомістичної особи (очевидно, в практиці найбагатшої), ставить її вище ніж макрораціональність (дух народу). Соціалізм чинить це саме з макрораціоналом, себто — з виявом бажань і інтересів замкненої класи, яка керує державою і контролює ціле життя нації. Словом, і соціалізм, і капіталізм перевертають природну гієрархію життя. Націоналізм-органіцизм таких хиб не має, тому перед ним великі перспективи, як системи майбутніх століть нації.

Часто чуємо вислів, що український націоналізм життєздатний і непереможний, тому так славно переборює всі ворожі навали. Це правда. Проте більшість сприймала це «на віру», не знавши точно, чому. Насправді ж, є логічні причини, чому можемо бути певні, що український націоналізм остаточно затріюмфує.

В нашій статті ми дали тільки характеристику органіцизму, що є одною з тем для нашої інтелектуальної активності на еміграції. Такий концепт життя дбайливо й ступнево виплекала українська нація і він напевно буде одним із найбільших наших дарів світові. Мабуть, це мав на думці великий віщун Ностердамус, що 400 літ тому писав:

«Правило Мура¹¹ буде виявлене в занепаді,
Після другого¹² ще більш привабливого.
Дніпро¹³ перший прийде показати шлях,
Через дари і язик до іншого й кращого¹⁴.

¹⁰) Ширше вяснення до цих двох важливих концептів можна знайти в моїй статті: «Щоб наша визвольна акція була успішнішою», «Гомін України», 22 лютого 1969, стор. 10.

¹¹) Правило Мура — система утопізму, соціалізму або комунізму.

¹²) Можна розуміти «капіталізму».

¹³) Це, очевидно, мова про Україну.

¹⁴) Через дари — себто жертви, приклади; через язик — себто проповідання, Україна дасть іншу й кращу систему життя світові.

Євген АЛЕТІЯНО

НАРИС ІСТОРІЇ ОУН

I-ий том «Нарису історії ОУН» д-ра П. Мірчука охоплює період від заснування УВО і ОУН до початку другої світової війни. Насамперед, підкреслимо важливість самої появи цієї праці, що необхідна не тільки для старшого покоління, а також — ще більше! — для молодшого, бо історія ОУН і боротьба за визволення України ще не закінчені.

На початку нарису, з передмови, довідуємось про умови, в яких підготовлявся матеріял, про те, що сприяло, а що утруднювало появу цієї праці, що було надхненням-побудником для автора та інших, що працювали над нарисом кілька років.

Прочитавши цю глибоко-змістовну книгу, пригадуються слова з листа визначного теоретика-публіциста Воюючої України сл. п. П. Полтави: «... Наш рух виник, сформувався і діє як протидія тим українським політичним силам, які зв'язавшись із марксизмом гальмували або гальмують процес національно-політичного відродження українського народу, скерували визвольні змагання українського народу в невластивому напрямі...» А далі: «УПА, ОУН, все сьогодинішнє визвольне підпілля в Україні за своїм ідейним змістом є організаціями націоналістичними, стоять на націоналістичних позиціях».

Автор «Нарису історії ОУН» на широкому полотні яскраво зображує процес творення національної організованої сили та її акцій, як бойових так і пропагандивних. Правдиво показує, як зростала сила нової української людини, як гартувалася криця на грані двох протилежних світів, що вібрала в себе найкращі первні української нації, найкращі традиції героїки, характеристичні для славного минулого наших предків. Цілий нарис підтверджений документацією, а світлини ніби унаочнюють читачеві героїчні постаті та їх чини і переносять нас в інший світ, в інше життя ніж те, до якого ми вже звикаємо на еміграції.

Немов на фільмовій стрічці пересуваються люди й події, відчувається постійне напруження боротьби, якої не могли здушити найжорстокіші заходи окупантів.

Після поразки наших Визвольних змагань у 1918-1921 роках, повстанська боротьба в Україні продовжувалася, але зрадливий кон'юнктурний «союзник» України, Польща, запроторив вояків армії УНР до таборів інтернованих, а керманічі українських визвольних змагань переключилися на дипломатичну працю за кордонами України. Західно-український уряд Петрушевича заломився і самоліквідувався. Наполеглива еміграційна діяльність Головного отамана Симона Петлюри трагічно обірвалася на вулиці Парижу, де він згинув із руки московського вбивці, хоч і жидівського походження. Представники уряду УНР ще провадили безуспішну хаотичну діяльність в кулуарах Ліги

Націй, а українські соціалісти різних гатунків безплідно метушилися у передпокоях різних «інтернаціоналів», вели переговори з москалями або й добровільно верталися на «родіну».

Власне в той час найенергійніша частина українських патріотів, загартована в боях і повністю віддана національній ідеї, творить Українську Військову Організацію (УВО) на чолі з полк. Євгеном Коновальцем. Почалась розбудова підпільної бойової організаційної мережі по обидвох боках Збруча, не зважаючи на те, що той штучний кордон окупанти українських земель берегли з особливою пильністю. Боротьба з окупантами, безупинна й одчайдушна, розгорталася і захоплювала все ширші народні маси. А на її чолі були найкращі з найкращих. Поруч полк. Євгена Коновальця, діяли такі його славні помічники як сот. Голованівський, сот. Андрух на осередньо-східних землях України та багато інших. Виростають і молоді кадри організаторів-провідників, як ось Степан Бандера, Роман Шухевич, Зенон Косак, Ярослав Стецько, Лопатинський, Дмитро Мирон...

Поруч УВО розбудовуються студентські й молодечі націоналістичні організації і виникала потреба з'єднати всі націоналістичні сили в одній організації, на чолі з одним проводом. Так 1929 року на I-му Конгресі Українських Націоналістів, що відбувся у Відні, постала Організація Українських Націоналістів на чолі з полк. Євгеном Коновальцем.

Політичні події котились все швидше, дія ОУН розгорталась і перед вибухом 2-ої світової війни ОУН вже була дійсним національно-визвольним авангардом української нації.

В «Нарисі історії ОУН» подано багато фактів про бойові акції УВО-ОУН, про героїчні подвиги їх членів, видавання підпільної націоналістичної літератури тощо. Ніколи, ні сьогодні, ні завтра, не зможе читач прочитати без хвилювання про безсмертних бойовиків-героїв Біласа, Данилишина й багатьох інших.

Автор «Нарису...» правдиво підкреслює великий вплив Миколи Міхновського, ідеолога і організатора РУП (Револьюційної Української Партії, заснованої 1900 р.), на формування світогляду членів УВО і ОУН. Його «Самостійна Україна» давала «грунт під ноги ідеологічним гурткам української молоді». Підкреслює він і величезні заслуги Дмитра Донцова, що своїми теоретичними працями розбудовував українську націоналістичну доктрину, виховував і кристалізував молоде українське покоління. Тарас Шевченко, Микола Міхновський, Дмитро Донцов мали основний, вирішальний вплив на формування світогляду, ідеології і характеру українських націоналістів, патріотів-державників, борців за суверенну й соборну Українську державу.

Особливо впадає в очі ідейно-політична зрілість ОУН на судових процесах за вбивство Перацького. Тоді на лаві підсудних опинилась еліта української націоналістичної молоді в Україні, її провід. Майже всі підсудні з честю здали цей суворий іспит, виявили свою незламність, ідейність і моральну силу, відважно кинувши ворогові-окупан-

тові лицарський виклик. На чолі цієї когорти був сл. п. Степан Бандера, що своїм життям і безсмертними чинами залишив для українських патріотів, борців за волю України, почесну назву — «бандерівці».

Українські опортуністичні партії, групи й діячі намагалися перешкодити розвитку та діяльності ОУН. Знайшлися і такі (вони і сьогодні ще є), що самі колябруючи з окупантами України, кидали на ОУН наклепи, що вона, мовляв, пов'язана із фашистськими ідеями і організаціями. У відповідь, Автор «Нарисів...» цитує свідчення-визнання з офіціозу ОУН «Розбудови нації» (серпень-вересень, 1929 р.): «Заразом підкреслюємо невмісність назви «фашизму», якою охрестили український націоналізм його противники. Фашизм — це рух державного народу, це зроджена на соціальному підкладі течія, що змагалася за владу у власній державі. Український націоналізм — це рух національно-визвольний, завданням якого є боротьба за державність, до якої він має повести найширші маси українського народу». А в «Розбудові нації» з листопада-грудня 1931 року є така заява Проводу ОУН: «...Вістка про якісь ніби зобов'язання Проводу Українських Націоналістів супроти німецьких націонал-соціалістів провокативно протирічить загальнознаним та непорушним засадам політики Проводу».

Очевидно, всі намагання провокативно пов'язати український націоналізм із фашизмом не мали під собою жодного ґрунту. Український націоналізм був і є виявом вічної духовості української нації, її самобутності, а зродився він ще на світанку життя українського народу, як національної спільноти.

Велику, вирішальну роль відіграла ОУН на західно-українських землях у поборованні московфільства, а потім радянофільства, що вели до національної зради і завдавали великої шкоди українській визвольній справі.

В «Нарисі історії ОУН» подано й огляд розвитку політичних подій на осередніх та східніх українських землях, а зокрема про національно-визвольні рухи й організації, повстанські групи тощо. Всі вони, більш або менш, безпосередньо або посередньо були ідейно пов'язані з УВО-ОУН. Значне місце присвячено УАПЦ, СВУ і СУМ.

Підтвердженням соборницької ідеї і дії ОУН був атентат на московсько-більшевицький консулят у Львові, як відплатна акція проти Москви за терор і знущання над українцями в т. зв. Радянській Україні.

Висвітлено й Роттердамську трагедію, обставини і її наслідки. Кинено більше світла на події в Закарпатській Україні, на ролі членів ОУН, зокрема провідних (Косака, Колодзінського й інших) у боротьбі за державність українського Закарпаття. Це тоді пролунав клич: «Українські націоналісти ніколи не капітулюють!» Подано й матеріяли про неясну керівну роль ПУН-у під час подій у Закарпатській Україні, напередодні й на початку 2-ої світової війни після смерті сл. п. полк. Євгена Коновальця.

Наприкінці «Нарису...» є дуже корисний для читача й дослідника бібліографічний показник «Джерела і матеріяли книжки», показник

прізвищ і пояснення скорочень, що дуже полегшує працю над текстом книжки або у шуканні матеріалів для перевірки надрукованого. Цілий «Нарис...» побудований на науковій методі, отже може бути і навчально-вишкільним підручником.

Без перебільшення, «Нарис історії ОУН» можна уважати за одне з найважливіших і найцінніших українських історичних видань.

Степан РАДІОН

З НОВИХ ВИДАНЬ

»КРАЙОВЕ ГОСПОДАРСЬКЕ ТОВАРИСТВО СІЛЬСЬКИЙ ГОСПОДАР«
у Львові, 1899-1944. Українська Вільна Академія Наук у США, Нью-Йорк, 1970, 600 сторін.

Цей об'ємистий збірник нарисів, спогадів і статей про Т-во «Сільський Господар» у Галичині й частинно на Волині, Поліссі, Холмщині й Підляшші — є безперечним доказом про те, яку важливу роль відіграла згадана установа для піднесення добробуту західноукраїнського селянства, що наслідком усе більшого роздріблювання господарств через поділ їх поміж дітьми господаря котилося з року на рік у все більші злидні. І вихід з того був лише один: піднести рівень малих господарств так, щоб вони давали більші прибутки. Власне цією важливою справою в нашому селі й зайнялося Т-во «Сільський Господар», праці якого присвячений згаданий збірник.

Проф. д-р О. Ахрімович у вступі до збірника характеризує матеріали в цій книзі так:

«... Група ентузіастів суспільників, агрономів і кооператорів, що зберегли своє життя і матеріали, вирішила опрацювати й видати ряд споминів про діяльність Т-ва «С. Г.» у Львові. Наслідком є монументальний збірник праць багатьох авторів, з яких кожний висвітлив свою ділянку праці. Цікавими є нариси про умови життя та працю українського хлібороба, про методи праці суспільної агрономії... Цінним є нарис про видавничу діяльність Т-ва «С. Г.» із списком господарської літератури... та біографією господарської літератури на західно-українських землях у роках 1788-1944... Збірник — це пам'ятка про знаменну епоху, що вже відійшла і являє собою першоджерельний матеріал для історичного вивчення сільсько-господарських умов на західно-українських землях у першу половину ХХ століття».

Про становище наших селян, колонізацію наших земель поляками і роллю «С. Г.», інж. О. Баран на початку своєї статті в цьому збірнику (243 стор.) пише так: «Уряд Польщі цілком нехтував потреби українського селянина, а польського, головно колоніста... мав під сталою й пильною опікою. Колоністи діставали наділи землі, їм будували мешканеві і господарські будинки, уділювали на довгі роки низькопроцентові позички з державного банку, спроваджували для них расову худобу... а для фахової обслуги...

були кадри агрономів. Одначе... господарства польських колоністів, а навіть дідичів були нерентовні...

Українська преса в цей час занотувала... випадок, як польський дідич спакував свої речі і покинув велику господарку на «призволяще», а на брамі маєтку написав: «Господаруй сам себе, Пане Боже, бо Ліпінські юж не може».

Отже, на господарстві, де дідич Ліпінські, з допомогою своєї держави не міг вдержатися, там український селянин... мусів видержати і не покидати Рідної Землі, бо він мав до неї безмежну любов...

У таких невідрадных обставинах із активною допомогою приходять наші установи... Т-во «С. Г.» і об'єднання сільсько-господарської споживчої кооперації «Центросоюз» у Львові. Ці дві установи тісно між собою співпрацювали, бо... одна без другої не могла належно піднести добробут українського села... Т-во «С. Г.» мало за завдання піднести агрикультуру села, виплекати і дати кооперації якнайбільше доброї якості сільсько-господарських продуктів, а кооперація мала збути ці продукти на ринках, осягаючи за них якнайвищі ціни.

Поляки, очевидно, робили всякі перешкоди в діяльності «С. Г.» і «Центросоюзу» в Галичині, а на Волині й на інших українських землях їх просто адміністративною дорогою ліквідували, як правдиво подає у своєму нарисі інж. М. Бобровський (519 стор.): «Широко розгорнена праця Філії Т-ва «С. Г.» в Луцьку давала прекрасні результати в культурному і господарському поступі селянства Волині... Господарі радо і масово брали живу участь у господарських нарадах, відчитках, курсах, зборах Філії і Кружків, але... ці зібрання часто розганяла польська адміністрація та карала... арештами. Виїзди агрономів на села повіту теж часто кінчалися їх арештами.

Дня 27 жовтня 1937 р. адміністративна влада припинила діяльність Філії Т-ва «С. Г.» в Луцьку.

Згодом прийшла ліквідація Філій і Кружків також на інших наших землях під Польщею. Польща бачила, що із зростом добробуту на українських землях — зростала й поглиблювалась національна свідомість та умасовлювався український націоналістичний рух.

Цей збірник дуже цінний набуток для української дослідницької науки. Кожному науковцеві, який вивчав би сільсько-господарські відносини й боротьбу за свою національну самобутність на західно-українських землях у 1899-1944 роках, він буде незвичайно добрим допоміжним джерелом. У збірнику надруковано праці 60 авторів (докторантів, інженерів, агрономів та інших господарників, які працювали в «С. Г.» для піднесення добробуту й агрокультури західно-українських селян).

*

Іван СТОЦЬКИЙ: «КІНОФІЛЬМОВА ЕКСПЕДИЦІЯ». Репортаж. Видано накладом Автора. Друкарня Української Видавничої Спілки, Лондон, 1970 р., стор. 143.

Почав цю ошуканську авантюру, «кінофільмову експедицію», на початку 1954 року москаль Константинов. До неї 6-го березня 1954 р. включився жадний пригод письменник Іван Стоцький, внісши грошеву пайку 400 австралійських фунтів. До «експедиції» Константинов прийняв із грошевими

вкладами (від 100 до 800 фунтів) ще й трьох австралійців і австрійку, одного німця і німкеню, вісім італійців, шість поляків, одного француза, одного чеха, двох сербів, одного голляндця, одну австрійку, одного мадяра й одну московку — коханку Константинова. Разом вони внесли до каси Константинова на «кінофільмову експедицію» 8 тисяч фунтів.

«Експедиція» виїхала із Сіднею 5-го травня 1954 р. Згідно із щоденником Івана Стоцького, кожному було ясно ще перед виїздом, що це не кінофільмова експедиція, а якась ошуканська авантюра Константинова. Проте кожен тримався тієї експедиції, загипнотизований задумом фільмування і пригодами та, що найголовніше, головокружними зисками, що їх обіцяв Константинов із продажу документального фільму з природи Австралії — то лісистій, то степової, а то й пустинної.

Цілий репортаж переповнений описами незносних відносин між учасниками тієї експедиційної авантюри. Сварки, навіть бійки, включно з побиттям начальника «експедиції», ошуканця Константинова. Після цього він підхопив з табору що найцінніше, джіпа й моторового човна, і з коханкою, «не сказавши нікому нічого», втік із табору. Іван Стоцький кінчас першу частину цього репортажу такою історією експедиції (з датою 16 грудня):

«Я теж їду до Дарвіна. Я бачу, що Вуд, Маргарита, Антон, Герда і Скочек теж збираються їхати. Глов'як залишається в таборі, бо Константинов, утікаючи, наказав йому не кидати табору. Глов'як бере з авта і кладе на землю декілька банок помідорового соку, пачку чаю, пів мішка картоплі та декілька банок гороху. Всі сідають до авта, гуркоче мотор... Шофер Дялек стартує.

— До побачення, донощику! Ще колись може зустрінемося!.. — гукаю до Глов'яка».

Цей репортаж-щоденник цікавий не так отими пригодами і сварками, як гарними пластичними описами природи Австралії, що ними Стоцький переплітає майже всі щоденні записи. Наприклад:

«Перед ранком випав великий дощ. Тількищо народився ранок. Юний, соковитий, свіжий. Плачуть краплистими росами трави, кущі й дерева. А в глибокому синьому небі, розпластавши крила, висить орел» (стор. 99).

«Свіжий прозорий ранок. Він нагадав мені весняні українські ранки. Після снідання, простелюю ковдру й лежу, читаючи книжку, потім, відклавши її набік, дивлюся на маленькі білі хмари. З цікавістю спостерігаю в блакитному небі, як з'являється біла павутина, вона розростається, біліє і народжується хмарка. Вона ледве висить у небі, через хвилинку-дві хмарка розпливається і зникає» (стор. 91).

Хоч якою смішною й химерною виглядає ота «експедиційна» подорож інтернаціональної групи обдурених людей, проте пластичними малюнками й гарними літературними епізодами Стоцький прикриває всю нецікаву «експедиційну» буденщину. А тим самим книжка цікава і притягає читача.

*

Д-р Юліян МОВЧАН: «ЗАПИСКИ ЛІКАРЯ». Видано заходами Т-ва «За самостійну Україну». Обкладинка роботи Василя Дорошенка, стор. 323+5.

Юліян Мовчан у своїй книзі «Що варто б знати» виступав, як знаменитий, спостережливий публіцист, а в «Записках лікаря», як талановитий гумо-

ристичний оповідач життєвих епізодів із лікарської практики. Хто ж може мати ліпшу змогу спостерігати людину, її характер і поведінку, як не лікар?

Маємо багато лікарів, але таких, що виловлюють із життя людей і самих себе найголовніше, найцікавіше та лишають все це зафіксоване пером для майбутніх поколінь — дуже мало. Не кожна людина усвідомлює, що лікар — не лише лікувальник хвороб у людей, а також людина-калейдоскоп, у колориті якого опиняються найінтимніші душевні справи інших людей. Лікар також стає і діячем на культурно-духовій ниві свого народу й людства, якщо він поза професійним покликанням обдарований ще письменницьким талантом.

Д-р Ю. Мовчан показав свої публіцистичні й письменницькі здібності книжкою «Що варто б знати», а тепер «Записками лікаря», цією великою збіркою етюдів, шкіців і епізодів. Шкода, що все це не погруповане на розділи, а хаотично перемішане. Етюди поміж шкіцами, а між ними тут, то там спогад чи епізод. Така мішанина не виходить на користь книжці. Так, напр., присмне враження від гарного етюдю псується відразу низькою епізодів, хоч загально все читається «одним духом», з цікавістю. Всі 105 назв коротких описів найрізномірніших випадків, взятих із людського життя, кінчаються несподіваними, до того ж гумористичними, висновками. Шкода, що Юліян Мовчан не перетворив всі ті епізоди на гумористичні оповідання й новелі, якими читач насолоджувався б ще більше, ніж тільки записками з щоденної практики лікаря.

Прикмета Юліяна Мовчана, як спостережливої й об'єктивної людини, починає накульгувати, коли він порушує питання політики уряду США, зокрема його зовнішніх дій. Чомусь тоді його дар об'єктивності не дописує, може тому, що він там живе і дія американського уряду муляє йому чимсь у шлунку. Подібно, як у книжці «Що варто б знати», так у цій він висловлюється так: «...Загрузнувши по самі вуха у воєнні авантюри майже у всіх частинах світу, уряд США...» (стор. 180). А в іншому місці (стор. 240-241):

«Подібне можна було б сказати і про «народолюбів» та «демократів» типу Ліндона Бейновича Джонсона та Ричарда Міглавзовича Ніксона з його головним дорадником у зовнішньо-політичних справах — жидом Гершком Кісінгером, з наказу яких американська воєницина (підкр. мое, — С. Р.) застосовує всі можливі засоби знищення (запальні та інші бомби, отруйні гази, нечуване в історії знищення врожаїв і т. д.) проти в'єтнамського народу, аби тільки зломити боротьбу тієї подиву гідної своїм героїзмом нації за свою незалежність та соборність» (підкр. мое, — С. Р.).

Не хочеться вірити, що безкомпромісовий український самостійник може дивитися на дії американського уряду у В'єтнамі, як на «воєнні авантюри», а війну московських комуністичних імперіялістів уважати як боротьбу в'єтнамського народу «за свою незалежність та соборність». Аджеж понад півстоліття тому такою самою імперіялістичною війною, нібито «за незалежність і соборність України», Москва знищила УНРеспубліку. Так само тепер хоче знищити ще незалежну частину В'єтнаму, якій помагає уряд США.

Дивно, що д-р Ю. Мовчан не може сприйняти такого наочного факту: коли б уряд США не «загруз по самі вуха у воєнні авантюри» майже у всіх

частинах світу, як каже автор, то всі ті частини світу, як колись Україна й інші країни, одна за одною опинилися б у лабетах московського імперіалізму, перетворилися б на »народні московські демократії«, як по другій світовій війні в Європі.

На всі справи політичний емігрант дивиться і оцінює їх з погляду добра або шкоди для справи визволення своєї батьківщини. Хіба здержування урядом США походу московського поневолювання все нових народів є шкодою для нашої визвольної справи?

Загально »Записки лікаря« — цікава книжка для кожного читача.

УВАГА!

УВАГА!

ДВІ НОВІ КНИЖКИ МОЛОДИХ ПОЕТІВ З УКРАЇНИ

ВАСИЛЬ СТУС

(32-річний поет, літературний критик, публіцист —

з Києва)

ЗИМОВІ ДЕРЕВА

перша книга поезій,
206 сторінок

ІГОР КАЛИНЕЦЬ

(31-річний поет, науковий працівник —
зі Львова)

ПОЕЗІЇ З УКРАЇНИ

друга збірка поезій,
126 сторінок

Обидві книжки появляються вперше друком у
Видавництві »Література і Мистецтво«.

Ціна в твердій, полотняній обкладинці й мистецькій обгортці,
разом із поштовою пересилкою:

	Стус	Калинець
США і Канада	4.50 дол.	3.50 дол.
Австралія	4.00 дол.	3.00 дол.
Англія	1.75 ф.	1.35 ф.
Німеччина	14 н.м.	10 н.м.
Бельгія	160 б.ф.	120 б.ф.
Франція	20 ф.ф.	15 ф.ф.
Австрія	100 шил.	70 шил.
Еспанія	220 пез.	160 пез.
Бразилія	7 нов. круз.	5 нов. круз.
Аргентина	1000 пез.	800 пез.

Замовлення слати на адресу:

Ukrainian Publishers Ltd.,
200, Liverpool Road,
London, N1 1LF.

КНИГА ПРО ПОДІЇ НОВОЇ ДОБИ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ

Накладом Ліги Визволення України — Канада, Організації Оборони Чотирьох Свобід України — США, і Української Видавничої Спільки — Англія, появилася друком книжка:

Ярослав Стецько
30 ЧЕРВНЯ 1941

Проголошення відновлення державности України

Співавтори: Степан Бандера, д-р Дмитро Донцов, проф. Лев Шанковський, д-р Олександр Марітчак, проф. Володимир Радзикович, Володимир Макар, Віктор Андрієвський, д-р Микола С. Чарторийський, Володимир Левенець, Лев Сенишин, Зенон Матла, З. Чубай, д-р Петро Мірчук, Петро Бащук, інж. Юрій Тис-Крохмалюк, Михайло Дзяпка, д-р Степан Галамай.

Передмова — д-р Дмитро Донцов. Зредагували: Іван Вараниця і д-р Роман Малащук. Обкладинка роботи мистця Мирона Левицького. Величина 6" x 9". 464 сторінки, фотокопії документів, протоколів, кореспонденції тодішньої преси, знімки і т. п. Друкарня «Гомону України».

Вважаємо, що ця книга заповнить існуючу прогалину в ділянці нашої історично-політичної літератури, даючи повний об'єктивний образ подій, пов'язаних з Актом 30 червня 1941 р. і боротьбою українського народу за свою державність в час і після закінчення другої світової війни.

Книга в брошурованій оправі \$6.00, у твердій з золотим ви- тиском \$7.00. Для ОУВФ відповідна знижка.

Книгу «30 ЧЕРВНЯ 1941» можна замовляти і набувати у видавців:

- 1) LVU, 140 Bathurst St., Toronto 2.B, Ont., Canada.
- 2) ODFFU, P.O. Box 304, Cooper Sta., New York, N.Y. 10003, USA.
- 3) Ukrainian Publishers Ltd., 200 Liverpool Rd., London, N.1., England.

ВІД РЕДАКЦІЇ

Довготривалий поштовий штрайк у Великій Британії примусив нас видати подвійне число «Визвольного Шляху» за місяці березень і квітень.

Нам особливо прикро, що на початку цього року Шановні Передплатники й Читачі «Визвольного Шляху», особливо за кордоном, отримують журнал майже 2-3 місяці пізніше, мабуть, три числа разом.

Одночасно просимо наших Вельмишановних Співробітників якнайшвидше (зараз після закінчення місцевого поштового штрайку) присилати свої праці до друку й допомогти Редакції виповнити прогалину в постачанні матеріалів, що також виникла, як наслідок поштового штрайку.

За підтримку з боку наших Вельмишановних Співробітників і за зрозуміння з боку Вельмишановних Передплатників та Читачів «Визвольного Шляху» — наперед щиро дякуємо!